

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, все-світньої історії, історіографії та джерелознавства.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology, historiography and historical sources studies are examined

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. НАПН України; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 21.06.12 (протокол № 9)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Ганцяня Р. Дихотомія "ідеалізм – реалізм" у контексті розвитку суспільствознавчих студій у Великій Британії першої половини ХХ ст.	4
Георгієва М. Реформування аграрного сектору економіки Болгарії (1946 – 1958 рр.).....	6
Гончар Б. Зовнішня політика адміністрації Б. Обама на шляху відновлення американського лідерства	8
Гордійчук Ю. Афганська стратегія адміністрації Барака Обама в трансатлантичному вимірі: американські погляди та оцінки	13
Городня Н. Американсько-японські відносини в 1990-х рр.: економічний вимір	16
Діденко В. Проблеми та перспективи культурної антропології в США в кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст.	20
Загорулько Р. Газети Києва 1905-1914 рр. як джерело вивчення діяльності товариств "Просвіта" в Наддніпрянській Україні	22
Комарницька І. Роль наукових установ та громадських організацій у охороні культурної спадщини в Україні: історіографія проблеми	25
Кузьмин Р. Чесько-словацький корпус в подіях української національної революції (1917 – 1918 рр.)	29
Левицька К. З історії становлення парламентаризму в добу Директорії: історіографія	32
Папенко Н., Загородній Г. Колоніальне протистояння Великої Британії та Німеччини в другій половині ХІХ століття	35
Пронь Т. Продовження строків дії Люблінської угоди про евакуацію українського населення з Польщі і польських громадян з України від 9 вересня 1944 р.	39
Савченко Г. Український рух у сімферопольському гарнізоні російської армії в 1917 р.	43
Семеніст І. Загострення американсько-японських суперечностей в торговельно-економічній сфері на рубежі 1980-х – 1990-х років	46
Сергієнко В. Благодійність православних церковних братств лівобережної України (1864 – 1917)	48
Стельмах М. Німецький "Sonderweg" в сучасній зарубіжній історіографії	51
Хоменко Є. Створення та організаційна розбудова Вищої ради фізичної культури УСРР (1923 – 1930 рр.)	54
Цebro О. З історії функціонування продовольчої торгівельної мережі Києва (1943 – 1945 рр.)	57

РЕЦЕНЗІЇ

Хорошун Б. Чеберяко О.В. Бюджетна система в УРСР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування	60
---	----

CONTENTS

Hantsyan R. Dichotomy "idealism – realism" and social studies in Great Britain in the first half of XX century	4
Georgieva M. Agrarian reform in Bulgaria (1946 – 1958 th)	6
Gonchar B. B. Obama administration's foreign policy on the road of renewing American leadership	8
Hordiychuk Yu. Barack Obama's Administration Afghan Strategy in Transatlantic Context: American Views and Evaluations	13
Gorodnya N. US-Japanese relations in the 1990s: the economic dimension	16
Didenko V. Problems and perspectives of cultural anthropology in the United States in the end of the 20th – in the start of the 21st centuries	20
Zagorulko R. Kyiv newspapers as a source of "Prosvita" companies' activity in Naddnipryanska Ukraine studying	22
Komarnytska I. The role of scientific institutions and public organizations in the protection of cultural heritage in Ukraine: historiography of the problem	25
Kyzmin R. The Czecho-slovak military corps in the Ukrainian National Revolution in 1917 – 1918 years.....	29
Levyts'ka K. On the History of the parliamentarism at the Directory's days: historiography.....	32
Papenko N., Zagorodny H. Colonial confrontation of Great Britain and Germany in second half of XIX century.....	35
Pron' T. Extension of Lublin Agreement on the Evacuation of Ukrainian Population from Poland and Polish citizens out of Ukraine on 9 September 1944	39
Savchenko G. Ukrainian movement in Simferopol garrison in 1917	43
Semenist I. Aggravation of US-Japanese differences in trade and economic cooperation at the turn of 1980 – 1990	46
Sergienko V. Charity of the orthodox brotherhoods of left bank Ukraine (1864 – 1917)	48
Stelmach M. German "Sonderweg" in modern foreign historiography.....	51
Khomenko E. Creating and organizational development of the High Council of Physical Culture SSR (1923 – 1930 rr.)	54
Tsebro O. From the history of functioning of Kyiv food-trade network.....	57

REVIEWS

Khoroshun B. Cheberyako O.V. URSR Budget System in 1920 th : Organizational-Legal and Social-Economic Basis of Functioning.....	60
---	----

ДИХОТОМІЯ "ІДЕАЛІЗМ – РЕАЛІЗМ" У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВОНАВЧИХ СТУДІЙ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Проаналізовано семантику термінів "ідеалізм" та "реалізм" та способи їх вживання британськими соціогуманітаріями у першій половині ХХ ст.

The article analyzes semantic of words idealism and realism and modes of using them by British humanitarians during first half of XX century.

Вступ

На початку ХХІ ст. в умовах епістемологічного перевороту прослідковується прагнення у межах гуманітарних наук здійснити комплексні історичні огляди тієї чи іншої наукової дисципліни, що сприяє її кращому розумінню. Надзвичайна популярність неореалізму, неолібералізму, неофункціоналізму та інших напрямків у межах західної соціогуманітаристики змушує науковців з метою осмислення цих понять шукати відповіді у минулому [19, с.410]. Основний базис для цих напрямків був закладений по закінченні Першої світової війни у англо-саксонських країнах так званими новими лібералами або ідеалістами з однієї сторони, та прихильниками політичного реалізму – з іншої.

Як відомо, у міжвоєнний період так званий ідеалізм (або ліберальний інтернаціоналізм) виступав у дихотомії до політичного реалізму щодо поглядів на природу та історію міжнаціональних відносин. Так, представники ідеалізму (Н. Енджелл, А. Ціммерн, Л. Вульф та ін.) вважали, що такі складові історії сучасності, як інтернаціоналізація, інституціоналізація, гуманізація та принцип взаємозалежності є необхідними інструментами в руках людини на шляху до загального прогресу. На противагу їм прихильники реалізму (Е. Карр, Р. Нібур, Г. Моргентау) вважали, що мораль є похідною від поняття сили, а, отже, міжнародна система не є ідеальною. Хоча як ідеалістична, так і реалістична традиції зародилися ще з часів античності, однак ці поняття з точки зору науковості зародилися на початку ХХ ст., коли нові глобалізаційні процеси привернули увагу англо-саксонських інтелектуалів.

Попри наявність великої кількості наукової літератури, присвяченої аналізу дихотомії "ідеалізм – реалізм" [12, 10], цією проблемою власне дисциплінарні історіографи зацікавилися відносно недавно. У цьому контексті варто відзначити перші історіографічні огляди на дану тематику Л. Ашворта "Чи дійсно відбулися дебати між ідеалістами та реалістами?", П. Вілсона "Міф із приводу перших дебатів", Д. Вігнешварана та Дж. Кірка "Перші великі дебати у міжнародних відносинах: контекст та традиція", які однак не висвітлюють семантику понять "реалізм" та "ідеалізм" у контексті розвитку суспільствознавчих студій. Саме тому дана стаття націлена на розгляд цієї проблеми.

Семантика понять "ідеалізм" та "реалізм"

Доречно згадати, що першими термінами, що використовувалися британськими інтелектуалами, були найбільш вживані дотепер "ідеалізм", "лібералізм", "ліберальний інтернаціоналізм", "прогресивізм", "пост-1918", а також "реалізм", "макіавелізм", "пре-1914" тощо. Як відмітив дослідник Л. Ешворт, термінологія використовувалася диференційовано як колись, так і тепер [2, с.17]. Це призвело, на думку іншого дослідника Д. Лонга, до значного перевантаження дослідницького поля численними лейбелами, категоріями, неологізмами тощо [14, с.3].

Слід відзначити, що на початку ХХ ст. поняття "ідеалізм" було невіддільним від поняття "лібералізм". Це

дало можливість деяким науковцям ввести у науковий дискурс термін "ідеалістичний лібералізм" [16, с.25]. Так, по закінченні англо-бурської війни у Британії з'явився новий радикалізм, або "новий лібералізм" [20, с.66]. Для міжвоєнного періоду значною мірою лібералізм асоціювався із висловлюванням, приписуваного французькому мислителю А. Тібадьє, слова якого повторював британець Г. Ласкі: "Хто говорить про лібералізм, той має на увазі плюралізм" [21, с.107]. Своєрідним підсумком наукового дискурсу між європейськими гуманітаріями міжвоєнного періоду щодо сутності цього поняття може бути визначення, яке запропонував у 1938 р. представник ліберально-ідеалістичного напрямку Дж. Мюррей, згідно з яким лібералізм був "не доктрина; це дух чи стан думки" [17, с.33].

На початку ХХ ст. також зароджуються поняття "новий лібералізм", "ліберальний інтернаціоналізм", прихильники яких намагалися відокремити себе від вікторіанської ліберальної традиції ХІХ ст. Епітет "новий" у даному випадку означає трансформацію вікторіанської ліберальної ідеології і рух до соціалізму та радикалізму. З цього приводу висловився К.-П. Сік, за яким "нові ліберали" наголошували на зміні традиційних підходів при вирішенні суспільно значимих проблем. Що стосується поняття "ліберальний інтернаціоналізм", то К.-П. Сік говорить про нього, як "один з елементів... відродженого нового лібералізму" [21, с.106].

По відношенню до терміну "ідеалізм" можна відзначити, що частота його згадування зростає співзвучно зі становленням політичного реалізму, як напрямку в історії та теорії міжнародних відносин. Як відзначив Т. Саркка, британський ідеалізм може бути осмислений, як один з елементів прогресивного руху у ідеології, філософії, економіці, науці та політиці у Британії кінця ХІХ – поч. ХХ ст., який створював сприятливу атмосферу у дослідженні соціальних проблем [20, с.67]. Цікаво, що голова лейбористської партії Великої Британії Р. Макдональд у своєму огляді соціалістичного руху у 1911 р. використовує терміни "ідеалізм" і "лібералізм" з метою опису тих політичних поглядів, які, на його переконання, є позитивними і прогресивними [15, с.9].

Схожа інтерпретація цього терміну пізніше була застосована Президентом США Т. Вудро-Вільсоном, який часто при характеристиці зовнішньої політики США називав її ідеалістичною. В даному випадку бути ідеалістом – означало мислити в межах поставленої мети заради загального блага. В обох випадках ідеалізм вживається як термін широкого вжитку, а не як парадигма. Однак подібні позитивні забарвлення ідеалізму доволі часто чергувалися з іншими способами використаннями цього терміну, коли прагнули наголосити на применшенні чи недооцінці певного явища. Так, у 1917 р. Л. Вульф скаржився, що термін "утопізм" вживався опонентами будь-якої реформи з метою дискредитації змін: "Усе є утопічним, допоки воно вводиться в обіг" [26, с.58].

Пацифістські ідеї британського ідеалізму неминуче ставали у опозицію до макіавелізму, як однієї із течій у політичній філософії, яка у міжвоєнний період стала основою для зародження політичного реалізму. Конце-

пція "макіавелізму" була піддана аналізу у першій третині XX ст. Г. Дікінсоном. Хоча, за його словами, цій доктрині надав нового поштовху О. фон Бісмарк, однак її коріння сягають глибше, до часів творення незалежних держав [9, с.49]. Для Г. Л. Дікінсона "макіавеллізм" був "трансляцією ідеї міжнародної анархії" [9, с.40] і пропонував спеціальну модель поведінки в умовах нестабільності. Для Дж. Гобсона ця доктрина підсумовувала усе, що він дослідив у сучасних міжнародних відносинах. Він вважав її продуктом імперіалізму "із її природними прихильниками – мілітаризмом, олігархією, бюрократією, концентрацією капіталу та жорстокими коливаннями торгівлі" [13, с.40].

Доволі часто на протязі міжвоєнного періоду термін "ідеалізм" вживався, як протиставлення терміну "реалізм". Деколи вони використовувалися для означення різних моделей знання, в інших випадках – для означення окремих груп. Наприклад, у 1923 р. Г. Брейлсфорд використовував назви "реалізм" та "ліберальний ідеалізм" для виокремлення двох груп прихильників Першої світової війни. При цьому, зараховуючи себе до табору ідеалістів, Г. Брейлсфорд стверджує, що це "ми, хто відчуває огиду до імперіалізму та вірить у ідеал Ліги..." [5, с.167], а потім у своїй критиці Версальського мирного договору 1919 р., цей інтелектуал зазначає, що "не непохитна логіка ідеалізму, що призвела до повного врегулювання конфлікту, а страх і амбіції реалізму... спричинили ці жажливі зміни" [5, с.32]. В межах даної аналогії ідеалісти висвітлюються як специфічна група, що не мала впливу на конструювання умов мирного договору з Німеччиною у Версалі у 1919 р. У 1924 р. А. Ціммерн, повертаючись до позитивної дефініції Р. Макдональда, переконливо писав про "фундаментальний ідеалізм" британців, а місяцем раніше Дж. Гобсон бачив надію для міжнародної кооперації у відродженні ідеалізму у США.

Загалом, на протязі 1920-х років відзначається невисокий рівень вживання терміну "ідеалізм", при чому лише у тих випадках, коли той чи інший аналітик прагнув позначити специфічність політики, а не наукової парадигми. Широку транскрипцію цього поняття ми знаходимо у представників правих політичних течій. Так, відомий на той час представник консервативної партії Ф. Сміт під час урочистої лекції, читаної у листопаді 1923 р. в університеті Глазго, дав визначення ідеалізму у трьох напрямках:

- Іntenція, яка змушує індивіда чи групу людей пристосовуватися до загальних моделей поведінки;
- Філософський погляд, який під час інтерпретації за основу бере не факти, а ідеї;
- Школа (без визначення персонального складу), що є контраверсійною до школи політичного реалізму.

Реалізм, за Ф. Смітом, головним чином побудований на розумінні статичної людської природи, як такої, що можна пізнати [22, с.208-210]. Ф. Сміт підводить свій аналіз до висновку, в якому він стає на захист того, що він бачить альтернативою політиці ідеалізму: "шлях до нашого імперського майбутнього" [5, с.216]. Таким чином, він визначив ідеалізм, як вразливий інтелектуальний напрямок у західноєвропейській соціогуманітаристичі.

Після 1931 р., у зв'язку з початком опозиційних настроїв серед британського академічного загалу по відношенню до зростаючих тоталітарних рухів, термін "ідеалізм" почали вживати у ширшому спектрі без відповідного на це обґрунтування. Наприклад, у 1933 р. на фоні послаблення ефективності Ліги Націй і зростання фашизму, соціаліст Г. Брейлсфорд пов'язував дихотомію "ідеалізм – реалізм" з питанням про усвідомлення цінності колективної безпеки у межах Ліги Націй: "Провести наступний час, розробляючи хартію Ліги, направ-

лену проти війни – означатиме показати слабкість реалізму" [4, с.285]. Роком пізніше Дж. Мюррей у своєму посланні у 1934 р. до учасників конференції з вивчення міжнародних відносин у Парижі став з ідеалістичних позицій на шлях засудження реалістичних ідей.

Початок 30-их років став знаковим періодом, адже відтепер починається значна критика представників ліберально-ідеалістичного напрямку. Так, у 1932 р. американський радикальний теолог і критик Р. Нібур видав працю "Моральна людина та аморальне суспільство", в якій засудив лібералів за значне перебільшення можливості людських спільнот поводитися у тих межах, які для всіх будуть однаково моральними. Р. Нібур стверджував, що людина дійсно володіла можливістю поводитися пристойно, однак ця ймовірність перебувала у постійному конфлікті з гріховністю, набутими і агресивними звичками, присутніми у людській натурі. Ці звички у повній мірі присутні у соціумі і було б не реалістично вважати (як це робили, на думку Р. Нібура, ліберальні інтернаціоналісти), що їх можна приборкати заради побудови загальносвітового миру за допомогою таких інституцій, як Ліга Націй [18, с.32]. Якщо до початку 30-их років ліберальний інтернаціоналізм зустрічав опір лише на практиці, то відтепер була поставлена під сумнів істинність постулатів ідеалізму, як наукової парадигми у рамках суспільствознавства.

Висвітлення дихотомії "ідеалізм – реалізм" у Е. Г. Карра.

Справжній переворот у поглядах на дану проблематику був спричинений виходом праці відомого британського історика Е. Карра "Двадцятилітня криза" у 1939 р., що стала своєрідним підсумком теоретичних пошуків у міжвоєнний період. В історіографії неоднозначними є погляди на критику ідеалізму та лібералізму з боку Е. Карра, що залежить найчастіше від школи, з якою себе пов'язує той чи інший дослідник. Наприклад, Дж. Мершеймер, будучи прихильником політичного реалізму, писав, що, коли Е. Карр почав писати "Двадцятилітню кризу", його мета була не виробити теорію реалізму, але здійснити критику британських (також американських) інтелектуалів за значне ігнорування ролі сили в міжнародній політиці.

В той же час прихильник ідеалізму А. Осіандер відзначив, що міфологізм з приводу так званої Ідеалістичної школи, популяризований Е. Карром, був побудований на іронічних припущеннях, а тому позбавлений значущої цінності [19, с.410]. Інший історик Л. Ашворт, на підставі глибокого аналізу історіографічної ситуації, що склалася у Британії у 2-й пол. 30-х років, дійшов висновку, що "найбільшою помилкою Е. Карра було те, що його погляди на ідеалістично-ліберальну течію відштовхуються від його підтримки процесу умиротворення, що здійснювався урядом Н. Чемберлена. З даного приводу він пише: "Оскільки він прагнув виміряти увесь масив анти-умиротворителів, то вони виокремлювалися в одну аморфну групу" [3, с. 12]. Інший дослідник Д. Лонг відзначив, що реалізм Е. Карра був наслідком його радикалізму: продукт його широко марксистської, значною мірою діалектико-матеріалістської концепції історичного процесу [23, с.310]. Загалом, можна погодитися із висновком П. Вілсона, який з даного приводу писав: "'Двадцятилітня криза'... як лише один з небагатьох класичних текстів з даної сфери, досі згадується багатьма, як визначальна праця. Спробувати досягнути поняття ідеалізму, тому, обов'язково означає повернутися до Карра" [24, с.15].

Слід зазначити, що Е. Карр для виокремлення ідеалістичної групи науковців користується терміном "уто-

пизм", протиставляючи його напрямку "реалізму", до якого його ж часто відносять інші історики. Оцінюючи методи ідеалістів, він визначає їх як генералізуючі, що є неприйнятним для дослідника. Далі наголошується, що телеологічний аспект ідеалізму був очевидний із самого початку. "Уперте бажання не допустити війну у майбутньому визначило на початковому рівні її спрямованість" [7, с.5]. При цьому, за Е. Карром, увага у представників ідеалізму цілком концентрується на кінцевій меті, яку необхідно досягнути, а критика значимості цього визнавалася як деструктивна і небажана. Утопіст або ідеаліст, згідно з цим істориком, є обов'язково волюнтаристом: він вірить у можливість радикальним чином змінити реальність, і заміну її утопією за допомогою акту бажання. На відміну від останнього реаліст аналізує наперед визначений хід подій, який він не в змоззі змінити. Тому між цими двома категоріями мислення відчутна різниця у відношенні часової спрямованості. Якщо реаліст, направляючи свою увагу у минуле, мислить у межах поняття казуальності, то утопіст фіксує свою увагу на майбутньому, мислить в критеріях креативної спонтанності [7, с.11].

Е. Карр у своїй праці при порівнянні цих двох понять вдається до використання певних аналогій. Наприклад, антитезу "утопія – реальність" він співставляє з іншою – "теорія – практика". Інша аналогія пов'язана з дихотомією "інтелектуал – бюрократ". Перші, за Е. Карром, мислять лише апіорними категоріями, останні – емпіричними.

Підсумовуючи свою оцінку, цей історик вказує, що усі адекватні людські вчинки, а тому і усі адекватні думки, мають бути побудовані на встановленому балансі між утопією і реальністю, між "вільним бажанням" і "детермінізмом". Даний умовивід був розвинутий у наступній його праці "Націоналізм і після", у якій йому найбільше імпонує лише такий спосіб мислення, який побудований на синтезі інтерпретації як реалізму, так і утопізму [6, с. 47–74].

Висновок

Загалом, більшість дослідників погоджуються із тим, що вихід праці Е. Карра "Двадцятилітня криза" ознаменував кінець "перших дебатів" між представниками реалізму та ідеалізму, у яких останні були розкритиковані через відсутність об'єктивного аналізу сучасних історичних процесів міжнародного характеру. Оскільки в американських університетах у 40 – 50-х роках популярності набув саме політичний реалізм (Г. Моргентау, Дж. Герц, К. Волтц), це зумовлювало падіння престижу ідеалістичної парадигми, яку адепти реалізму пояснювали, як контраверсійну по відношенню до власної системи теоретизації. Як відзначає Л. Ашворт, прихильники ліберального ідеалізму не змогли долучитися до на-

укової спільноти після 1945 р., що означало занепад цього напрямку у рамках суспільствознавства [2, с.18]. Їхні ж роботи залишилися в більшості невідомими серед академічного загалу, аж поки вони не були реабілітовані істориками у 1990-их роках [8, с.3].

Однак середина ХХ ст. не може вважатися періодом, коли науковий дискурс щодо питань експлікації принципів ідеалізму та реалізму у межах суспільствознавчих студій був вичерпаним. Ряд їхніх положень частково були закладені у сучасній системі міжнародних відносин та діяльності ООН, ЄС тощо [11, с.5]. У науковій сфері принципи британського ліберального ідеалізму були залучені до методологічного інструментарію у межах таких нових напрямків у рамках суспільствознавства, як функціоналізм, неолібералізм (інституціоналізм), конструктивізм тощо, що сприяло подальшому теоретичному оновленню англо-саксонського соціогуманітарного знання.

1. Ashworth L. Did the Realist-Idealist Great Debates Really Happen / International Relations. – 2002. – V. 16, № 1. – P. 33 – 51.
2. Ashworth L. Norman Angell's 'left turns with doubts' and the study of interwar International Relations – 19 c. – <http://reinhardmeyers.uni-muenster.de/docs>
3. Ashworth L. Where are the idealists in interwar International Relations? // Review of International Studies. – 2006. – Т. 32, № 3.
4. Brailsford H. N. A Socialist Foreign Policy / Problems of a socialist government / edited by C. Addison. – L., 1933.
5. Brailsford H. N. After the Peace – L., 1920.
6. Carr E. H. Nationalism and after. – L., 1945.
7. Carr E. H. The Twenty year's crisis 1919 – 1939: An Introduction to the study of foreign relations. – N.-Y., 1962.
8. Ceadel M. Living the Great Illusion: Sir Norman Angell, 1872 – 1967. – L. – 472 c.
9. Dickinson G. L. The European Anarchy. – L., 1916.
10. Griffiths M. Realism, Idealism and International Politics. A Reinterpretation. – L. – N.-Y.: Routledge, 1992. – 206 c.
11. Gyllensporre D. Competing and Complementary Perspectives on the EU as a Crisis Management Actor: An Examination of the Common Security and Defence Policy through the Lenses of Idealism and Realism. Dissertation to obtain the degree of Doctor of Philosophy. – M., 2010. – 396 c.
12. Herz H. J. Idealist Internationalism and the Security Dilemma // World Politics: A Quarterly Journal of International Relations. – 1950. – V. 2, № 2. – С. 157 – 180.
13. Hobson A. J. Imperialism. A study. – L., 1902.
14. Long D. Towards a new liberal internationalism. The international theory of J. A. Hobson. – C., 1996.
15. MacDonald R. The socialist movement. – L., 1911.
16. Morefield J. Covenants without Swords. Idealist Liberalism and the Spirit of Empire. – P., 2005.
17. Murray G. Liberalism and Civilization. – N.-Y., 1938.
18. Niebuhr R. Moral Man and Immoral Society. – N.-Y., 1932.
19. Osiander A. Rereading Early Twentieth-Century IR Theory: Idealism Revisited / International Studies Quarterly. – 1998. – № 42. – P. 409 – 432.
20. Sarkka T. Hobson's Imperialism. A Study in Late-Victorian Political Thought. – J., 2009.
21. Sick K.-P. A New Idea of Europe: The Liberal Internationalism of the Nouvelle revue Francaise (1919 – 1925) // European Political Economy Review. – 2003. – V. 1, № 1. – P. 105 – 117.
22. Smith F. E. Idealism in International Politics/ The glittering prizes. A biographical study of F. E. Smith First Earl of Birkenhead/ edited by W. Camp. – L., 1960.
23. Thinkers of the Twenty Years' crisis: Interwar Idealism re-assessed/ edited Long D., and Wilson P. – O., 1995.
24. Wilson P. The myth of the 'First Great Debate'/ Eighty Years' Crisis. International Relations 1919 – 1939/ edited by T. Dunne, M. Cox Michael, K. Booth – C., 1998.
25. Vigneshvaran D., Quirk J. International relations' first great debate: Context and tradition. – C., 2004.
26. Woolf L. The Framework of Lasting Peace. – L., 1917.

Надійшла до редколегії 10.04.12

М. Георгієва, асп.

РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ БОЛГАРІЇ (1946 – 1958 РР.)

Аналізується процес реалізації аграрної реформи в Болгарії в 1946 – 1958 рр. та стан розвитку сільськогосподарської кооперації, подаються факти з історії кооперативного процесу в середовищі болгарського партійного керівництва. а також наводяться факти, які свідчать про його господарську результативність. Це може послугувати для визначення основних напрямів, ідейних та організаційних засад кооперативного будівництва в аграрному секторі економіки Болгарії на сучасному етапі.

The process of agrarian reform in Bulgaria in 1946 – 1958th and state of development of agricultural cooperatives, serving facts about the history of the cooperative process among the Bulgarian party leadership and are facts that indicate its economic performance. This may serve to identify the main areas of ideological and organizational principles of the cooperative building in the agricultural sector in Bulgaria today.

В науково – теоретичному плані вивчення аграрної історії Болгарії і її окремих регіонів дають можливість виявити об'єктивні закономірності та певні особливості

його розвитку, що важливо для розуміння історичного процесу в цілому. З практичної точки зору важливість проблеми полягає у можливості використання історич-

ного досвіду для пошуку ефективних шляхів реформування сільського господарства на сучасному етапі і подолання в ньому кризових явищ.

Пропонована публікація має на мені проаналізувати хід реформування болгарського села в 1946 – 1958 рр. та в загальних рисах показати роль і місце кооперації в цьому процесі, показати ефективність кооперативного будівництва в болгарському селі, що дає підстави для більш детального вивчення історичного досвіду в аграрному секторі економіки і використання його для визначення стратегічних орієнтирів у розвитку сільського господарства.

Історія сільського господарства Болгарії у 1946 – 1958 рр. до сьогодні не отримала у вітчизняній історичній науці комплексного наукового вивчення. Водночас відзначимо, що принципово нові підходи до вивчення наведеної проблеми закладені болгарськими авторами сучасних наукових досліджень з аграрної історії Болгарії [1]. На нашу думку, історія сільського господарства Болгарії у 1946–1958 рр. становить самостійну наукову проблему, передусім, з огляду на ті кардинальні зміни, що відбулися в аграрному секторі економіки у визначений період, коли, по суті, уперше відбулося помітне зростання сільськогосподарського виробництва. Друга обставина, що робить актуальним вивчення даної теми, полягає у з'ясуванні причин, з яких період піднесення колгоспно-радгоспного виробництва був швидкоплинним. У 1958 р. темпи зростання ефективності праці в аграрному секторі Болгарії суттєво уповільнилися. Якщо у період від 1946 до 1958 рр. обсяг валової продукції сільського господарства зріс на 65 %, то упродовж 1958 – 1964 рр. – лише на 3 %. Серія непередбачених реформ і нововведень наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років звела майже нанівець позитивні зрушення в аграрному секторі економіки 1946 – 1958 рр. [2, 23]. Об'єктивне дослідження історії сільського господарства Болгарії 1946 – 1958 рр. має не лише пізнавальне, але й важливе практичне значення. Без чіткого розуміння принципів засад старої командної моделі управління, без урахування тих тенденцій, що зароджувались у попередній системі господарювання, неможливо забезпечити формування самодостатньої ринкової економіки з демократичними формами управління в Болгарії. Об'єктом нашого дослідження є сільське господарство Болгарії в 50-х рр. XX ст., предметом – аграрні перетворення 1946 – 1958 рр.

Водночас формування ринкових відносин в сучасній Болгарії спричинило загострення соціальних та етичних проблем життя людини і суспільства, зокрема щодо соціальної справедливості, особливо у сфері розподільчих відносин. Попри те, що ідея справедливості, рівності у суспільстві бере свій початок від часів Античності, вона дотепер залишається чи не найскладнішою проблемою соціально – економічних дисциплін.

Аграрний сектор економіки на початку 1950-х років був слабкою ланкою народного господарства Болгарії. Колгоспи Болгарії із валового збору зернових культур не досягли довоєнного рівня. У 1950 – 1953 рр. загальний обсяг продукції зріс лише на 2 %, а землеробства зменшився на 1 %.

Кардинальні зміни у сільському господарстві почалися згідно із Законом "Про трудову земельну власність", прийнятим у 1946 р. [3]. А також на червневому Пленумі ЦК БКП (1949 р.) було відверто сказано про складне становище болгарського сільського господарства та визначено чимало причин його відставання, а саме: недостатність капіталовкладень в аграрний сектор; порушення принципу матеріальної зацікавленості; низькі заготівельні і закупівельні ціни, завилювання

справжнього стану сільського господарства, незадовільне використання техніки тощо. На з'їзді БКП було визнано, що "рівень виробництва сільськогосподарських продуктів не забезпечував у повній мірі потреб населення у харчуванні, а промисловості – у сировині. В Болгарії було багато господарств і навіть цілих районів, в яких сільське господарство перебувало у занедбаному стані" [4, 30]. Постановою Ради міністрів та ЦК БКП від 12 квітня 1950 р. була введена нова система обов'язкових державних поставок, що відповідала інтересам держави і селянства [5, арк. 7].

В основу цієї системи були закладені певні, диференційовані в залежності від розмірів господарства і врожайності землі норми державних заготівель сільськогосподарської продукції з кожного гектару земельної ділянки, відповідно до старого принципу. Найбідніші господарства повністю звільнялись від поставок зерна, для малоземельних господарств були встановлені занижені норми, а для приватних – завищені. Для ТКЗГ були встановлені норми в середньому на 12 % більш низькі, ніж для приватних господарств [6, арк. 11]. В Постанові зазначено, що після виконання обов'язкових норм державних заготівель зерна господарства можуть вільно продавати залишки за ринковими цінами. Нова система державних заготівель підвищила особисту зацікавленість селян в отриманні високих врожайів, сприяла вихованню селян в дусі державної дисципліни і підйому сільського господарства.

Разом з цим було покращено постачання села промисловими товарами першої необхідності.

У результаті реформи було започатковане різке – у 5–7 разів – підвищення закупівельних цін на сільгосппродукцію, знижено рівень податків і змінено характер оподаткування присадибного господарства фермерів. Значні зміни відбулися в оплаті праці колгоспників.

Болгарський Закон "Про трудову земельну власність" (1946 р.) виходив з головного принципу: "земля повинна належати тим, хто її обробляє". За законом право власності на оброблювану землю обмежувалося, як правило, 20 га, а право на отримання додаткової ділянки землі надавалось особам, що займалися сільським господарством і мають ділянку менше 5 гектарів. Це була перша спроба досить активних дій щодо поліпшення соціально – економічного становища селян. У сільське господарство було вкладено величезну частку державних витрат, а селянин відчув реальну турботу держави про себе. Намагання БКП пом'якшити систему державних заготівель сільськогосподарської продукції знайшла позитивний відгук у селянстві. Основні напрямки соціально – економічних перетворень в аграрному секторі відбивали загальні тенденції еволюціонування політичної системи. На думку болгарського історика В. Мігева, той період можна оцінити, як реформу, пов'язану з фактичним переходом від державно – феодального ладу до державно – капіталістичного з отриманням селянами паспортів, а з ними – й особистої свободи [7, 63].

Унаслідок проведених після червня 1949 р. заходів, аграрний сектор економіки розвивався доволі успішно у порівнянні з попереднім періодом. Виробництво зерна в Болгарії було збільшено з 27 млн. тонн у 1949 р. до 52 млн. тонн у 1958 р. Поголів'я великої рогатої худоби збільшилась на 5 млн. голів; овець більш ніж на 15 млн. голів. В результаті аграрної реформи (1946 р.) 150 тис. безземельних і малоземельних селян отримали землю [8, 4].

Аграрна політика того часу характеризувалась протиріччям двох тенденцій. Перша – прагматична – відображала назрілу потребу в реформуванні цієї відсталого галузі, тим більше, що власне для ЦК БКП офі-

ційний соціалізм означав матеріальний добробут народу. Друга тенденція відбивала традиційну для болгарського керівництва лінію на соціалістичне переобладнання аграрного сектору економіки згідно з комуністичними ідеологемами. Суть аграрних перетворень полягала не в зміні економічних відносин на селі, не в пріоритеті економічних чинників, а у сприянні утвердженню існуючого кооперативного ладу та принципів соціальної справедливості.

Вже на Нараді представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн (14 – 16 листопада 1957 р.) в Москві разом з іншими делегаціями представники БКП прийняли також Маніфест Миру. На цій нараді було зауважено, що фундаментом сільського господарства Болгарії виступають соціалістичні принципи. ТКЗГ як велике кооперативне господарство, яке виникло внаслідок добровільного об'єднання селянських господарств, зобов'язаний зайняти на виробництві "не стільки людей, скільки мінімально потрібно для того, щоб впоратися з обробітком ґрунту, доглядом за посівами і вирощуванням тварин і птахів, а стільки, скільки нараховується робітників у цьому кооперативі" [9, 49]. Адже, на думку болгарських представників, не можна допустити такої ситуації, коли б одна частина членів кооперативу працювала, а інша – була позбавлена права на працю.

Нехтування економічними чинниками у кооперативному виробництві своїм результатом мало, передусім, падіння темпів зростання аграрного виробництва. По – друге, обов'язкове працевлаштування усіх членів кооперативу призводило до абсурдних явищ.

Аграрна реформа, яку проводив болгарський уряд, передбачала перерозподіл земельного фонду шляхом обмеження великого земельного володіння і створення нових самостійних та доповнення малоземельних господарств, удосконалення землекористування. Отримавши у власність землю, суб'єкти господарської діяльності стали незалежними у виборі форм і методів господарювання, отримали змогу вільно розпоряджатися своєю продукцією, що дозволило відчутти себе господарем, посилило мотивацію до ефективного господарювання та до співпраці з іншими на основі взаємної користі. Це все об'єктивно підштовхнуло їх до кооперування. Як більші, так і дрібніші господарства розглядали кооперацію як важливий засіб вирішення багатьох господарських та

фінансових проблем, можливість піднесення ефективності господарювання та покращення добробуту.

Нова система аграрних відносин в Болгарії містила "Гордіїв вузол" соціально – економічних суперечностей, зокрема між нагальною проблемою стимулювати високоякісну працю та переважно зрівняльним розподілом благ за її результатами. Аграрні реформи 1946 – 1958 рр. не зачепили основ функціонування соціалістичного сільського господарства. Спроба реалізувати принципи соціальної справедливості в межах нової економічної системи обернулася для суспільства справжньою несправедливістю. Перерозподіл коштів від добре працюючих робітників на користь погано працюючих, що здійснювався нібито в ім'я досягнення соціальної справедливості і забезпечення усім членам суспільства соціально прийнятної рівня доходів, в дійсності не давав потужного стимулюючого ефекту та гальмував економічний розвиток. На практиці в умовах комуністичної держави принцип соціальної справедливості по суті перетворився на принцип рівності незаможних.

Таким чином, як свідчить історичний досвід Болгарії, сільськогосподарська кооперація має у собі значний потенціал. Вона може суттєво прискорити процес виходу аграрного сектору з кризового стану, посприяти піднесенню ефективності сільськогосподарського виробництва, покращенню добробуту сільських трудівників. Проте для цього треба докласти чимало зусиль.

1. Кооперирането на земеделските производители-предпоставка за успешното развитие на земеделието в страната. София, 2000. – 276 с.; Кънчев И. Организационни структурни промени в условията на аграрната реформа // Икономика и управление на селското стопанство. 1998. №6. – С. 9-13; Мигев В. Проблеми на аграрното развитие на България (1944-1960). София, 1998. – 316 с. 2. Дойчинова Ю. Аграрното стопанство в периода на аграрната реформа // Икономика и управление на селското стопанство. 2000. № 4. С. 21-25. 3. Закон за собствеността и ползуване селскостопански земи // Земя. 1990. 22 ноември. 4. БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и Политбюро на ЦК. Софийа, 1955. Т. 4. 5. Мигев В. Колективизацията на българското село (1948-1959). София, 1995. – 183 с. 6. Централний Державний архів Болгарії (ЦДА на България): ф. 89, оп. 32, спр. 19, 81 арк. 7. Там само, ф. 89, оп. 65, спр. 292, 17 арк. 8. Михайлов М., Кънева К. Същност и възможности за развитие на производствените кооперации в земеделието // Икономика и управление на селското стопанство. 1998. № 1. С. 3-7. 9. Поява и развитие на кооперативно земеделие в България. София, 1968. – 192 с.

Надійшла до редколегії 10.04.12

Б. Гончар, д-р іст. наук, проф.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА АДМІНІСТРАЦІЇ Б. ОБАМИ НА ШЛЯХУ ВІДНОВЛЕННЯ АМЕРИКАНСЬКОГО ЛІДЕРСТВА

У статті розглядаються проблеми подолання адміністрацією Б. Обами негативних наслідків зовнішньої політики Дж. Буша-мол. і поліпшення іміджу Америки у світі.

The article describes the problems of B. Obama administration's overcoming the negative consequences of G. Bush-jr foreign policy and improving America's image in the world.

Питання про американське лідерство в міжнародних відносинах стало центральним у зовнішньополітичній діяльності адміністрації Б. Обами. Ще під час президентської передвиборчої кампанії в журналі "Foreign Affairs" була надрукована стаття "Оновлюючи американське лідерство" за підписом Б. Обами. Стаття мала програмний характер, основні положення якої увійшли до передвиборчої платформи, затвердженої на з'їзді Демократичної партії в 2008 р. Наріжним каменем цієї програми стало положення про необхідність поновлення позитивного іміджу Сполучених Штатів Америки у світі – "поновлення американського лідерства" [1].

Попередня адміністрація Дж. Буша-мол., сприймаючи світосистему як однополярну, намагалася реалізува-

ти концепцію глобального лідерства Америки шляхом глобального домінування, що створило чимало міжнародних проблем. Адміністрація Дж. Буша-мол. двічі втягувала США у затяжні кровопролитні війни, ігнорувала міжнародні угоди та інститути (Київський протокол, Міжнародний кримінальний суд), демонструвала зверхність, навіть презирство до інших країн і народів. В умовах абсолютної американської переваги вона діяла на світовій арені як сила, яку ніхто не міг ні приборкати, ні контролювати. Такий зовнішньополітичний курс сприяв посиленню антиамериканізму, що охопив Західну Європу, ісламський світ і Латинську Америку.

Необхідність перегляду відносин між США і оточуючим світом, нові загрози для США (міжнародний терор-

ризм, поширення зброї масового ураження, поява "негідних" країн, які підривають основи ліберальної демократії), стверджував кандидат у президенти, "вимагають нового бачення лідерства США у двадцять першому сторіччі – бачення, що виходить з минулого, але не пов'язане з застарілим мисленням" [1]. Б. Обама наголошував на тому, що адміністрація Дж. Буша-мол. в своїй реакції на терористичні акти у США 11 вересня 2001 р. пішла значно далі, ніж цього вимагала необхідність. Вона відповіла "звичним мисленням минулого" і розглядала проблему як таку, що піддається військовому вирішенню. "Це була трагічно помилкова точка зору, що привело нас до війни в Іраку, яку ніколи не потрібно було розв'язувати, – продовжував Обама. – ... Світ втратив віру в наші цілі і наші принципи" [1]. Тому Б. Обама поставив своїм завданням відновити міжнародну віру в Америку та її цінності. "Сьогодні ми знову покликані забезпечити видиме лідерство" – стверджував майбутній президент [1].

У забезпеченні американського лідерства Б. Обама посилався на досвід таких американських президентів-демократів, як Франклін Рузвельт, Гаррі Трумен і Джон Кеннеді, які "гарантували, що Америка справами і прикладом очолювала і підносила світ, який ми символізували, і боролася за свободу мільйонів людей поза нашими кордонами ... Використовували нашу силу, щоб показати народам, що Америка є найкращою" [1].

Важливо відзначити, що Б. Обама, як і попередні президенти США вважає силу головним інструментом гарантування американського глобального лідерства. Але для нього сила втрачає традиційне розуміння сили зброї. Для Обами сила – це військова могутність поєднана з "м'якою силою – економічними, політико-дипломатичними та ідеологічними інструментами впливу". "М'яка сила" включає в себе співробітництво з іншими суб'єктами міжнародних відносин, міжнародно-правове врегулювання конфліктних ситуацій, визнання багатьох "центрів сили", підтримку ліберально демократичних реформ в інших країнах, активізація участі США в міжнародних організаціях, розвиток і дотримання міжнародного права, зокрема прав людини.

Навіть в умовах холодної війни Вашингтон не завжди робив ставку лише на єдину військову силу в досягненні своїх зовнішньополітичних цілей. Так, говорючи про створення Г. Труменом повоєнної структури протидії загрози з боку СРСР, Б. Обама наголошував на тому, що вона "складалася з двох частин – військової сили і плану Маршалла, який допоміг забезпечити мир і добробут народів світу". В умовах досягнення Радянським Союзом ядерного паритету з США і розпаду колоніальної системи, відзначив Б. Обама, "Кеннеді модернізував нашу військову доктрину, зміцнивши наші звичайні сили, а також "створив Корпус миру і Союз заради прогресу" (організації для допомоги країнам, які звільнилися від колоніальної залежності – автори) [1].

Концепція американського лідерства Б. Обами мала елементи системного підходу, що дозволило б йому комплексно переглянути основні напрями зовнішньої політики США. Вона передбачала дійсно амбіційні заходи щодо відновлення американського лідерства у світі. Перемога Б. Обами на президентських виборах у 2008 р. була сприйнята серйозними аналітиками як знак того, що Сполучені Штати готові перейти межу, за якою починається принципово нова історична альтернатива, що дозволяє цій державі утримувати світове лідерство. Обама і його прихильники в Демократичній партії стали на шлях реконцептуалізації зовнішньої політики США відносно низки геополітичних проблем. "Президент Обама і віце-президент Байден – наголошувалося в

"Порядку денному у сфері зовнішньої політики" новообраної адміністрації Б. Обами, – відновлять безпеку і позиції Америки у світі за допомогою нової ери американського лідерства. Зовнішня політика Обами-Байдена (віце-президент США – автори), направлена на відповідальне завершення війни в Іраку, завершення боротьби проти Талібану і Аль Каїди в Афганістані; вона забезпечить безпеку ядерної зброї й позбавить терористів можливостей отримати ядерні матеріали, відновить здатність американської дипломатії підтримувати сильні союзи і шукатиме тривалого миру в ізраїльсько-палестинському конфлікті" [2].

Концепція американського глобального лідерства знайшла подальший розвиток в "Стратегії національної безпеки", яку адміністрація Б. Обами опублікувала 26 травня 2010 р. (Стратегія – 2010). Сполучені Штати в умовах сучасних викликів глобалізації та нових зрушень у "балансі сил" на світовій арені, писав у вступі до цього документа Б. Обама, "повинні здійснювати стратегію національного оновлення і глобального лідерства – стратегію, що оновлює основи американської сили і впливу" [3].

Держсекретар США Гіллірі Клінтон, виступаючи в Інституті Брукінгса у зв'язку з прийняттям Національної стратегії безпеки, підкреслила: "Коротко кажучи, це стратегія про те, як зміцнити і реалізувати американське лідерство у відстоюванні наших національних інтересів і вирішенні спільних проблем" [4].

Стратегія – 2010 направлена на подолання таких негативних рис політики Дж. Буша-мол., як ставка на односторонні дії та силові методи при розв'язанні гострих міжнародних проблем; ігнорування міжнародних організацій та норм міжнародного права; неувага до таких глобальних проблем, як роззброєння, охорона оточуючого середовища, подолання асиметрії в економічному розвитку Північ-Південь.

Національна безпека США, як і глобальна безпека, стверджує Стратегія – 2010, "залежить від сильного і відповідального американського лідерства". Лідерство США передбачає "військову могутність, економічну конкурентоздатність, моральне лідерство, глобальні зобов'язання, зусилля у формуванні міжнародної системи, що відповідає взаємним інтересам народів і націй" [3].

У Стратегії – 2010 відзначається, що США продовжують володіти ресурсами, які в попередні десятиріччя дозволяли зберігати лідерство, зокрема, сильні альянси під американським контролем, військову перевагу, найбільшу у світі економіку та міцну й впливову демократію й динамічне суспільство. Щоб відновити провідні позиції в ХХІ ст. необхідно зміцнити інструменти впливу на міжнародну політику, спираючись на впливові міжнародні організації, розвиток і дотримання міжнародного права, активну зовнішньополітичну позицію США.

Особлива увага в цьому документі приділяється моральним цінностям американського лідерства: "Відданість Америки демократії, правам людини і дотримання законності є важливим джерелом нашої сили і впливу у світі" [3]. Авторитет США повинен, на думку укладачів Стратегії – 2010, будуватися на силі прикладу, а не нав'язуванні своєї системи іншим народам. Падіння авторитету Америки в попередні роки було пов'язане з відступом від цього принципу Вашингтона.

В концепції американського лідерства робиться наголос на необхідність мирного, дипломатичного розв'язання складних світових проблем, за допомогою діалогу та багатостороннього співтовариства з участю всіх зацікавлених країн і міжнародних організацій, на подолання національного егоїзму. Американське лідерство проголошується стабілізуючим фактором світоустрою. При проведенні військово-силових акцій Вашингтон має

намір шукати широку міжнародну підтримку, співпрацюючи з такими інститутами як НАТО і Рада Безпеки ООН. Окрім цього США зберігають за собою право на односторонні дії, чітко пояснюючи необхідність силової акції, її цілей і можливих наслідків.

Стратегія – 2010 приділяє значну увагу проблемам міжсоюзницьких відносин як у Європі, так і в Азії. Підтримка економіки і гідного рівня життя в союзних країнах і самих США, зміцнення союзів, зокрема блоку НАТО, а також союзів з Японією та Південною Кореєю, було оголошено одним з головних завдань американської стратегії безпеки: "Ми (США) будемо підтримувати здатність захищати наших союзників від старих і нових небезпек. Ми будемо продовжувати політику тісних консультацій з союзниками і з новими партнерами і організаціями для збереження та зміцнення співробітництва в досягненні спільних цілей" [3].

Адміністрація Б. Обама проголошувала також конкретні завдання: врегулювати ситуацію в Афганістані та Іраку, де ситуація залишалася нестабільною; розбудувати партнерські відносини з такими країнами, як Китай, Індія, Бразилія, Російська Федерація; зміцнення режиму ядерного нерозповсюдження, зокрема, розв'язання іранської ядерної проблеми; вирішення палестинської проблеми тощо.

Для адміністрації Б. Обама найважливішою зовнішньополітичною проблемою став Афганістан. Держсекретар Г. Клінтон під час слухань у комітеті з міжнародних справ американського Конгресу назвала Афганістан "вищим пріоритетом для обраного президента" [5].

Адміністрація Б. Обама дійшла висновку, що для досягнення успіху в Афганістані, де США і їхні союзники у війні проти Аль-Каїди і Талібану зайшли в глухий кут, необхідно переглянути стратегію в цій країні. Було прийнято рішення не тільки нарощувати тут кількість американських військ та переконати союзників із НАТО зробити це ж саме, але й "виділити більше ресурсів, щоб оживити економічний розвиток Афганістану" [2]. Пакистан також повинен був отримати більшу невійськову допомогу, щоб "він зміг забезпечити необхідну безпеку в районі кордону з Афганістаном" [2].

Особлива увага Вашингтона до Пакистану в контексті подій в Афганістані пояснюється тим, що загоны бойовиків Талібану і міжнародні центри Аль-Каїди, розташовані на сході і півдні Афганістану, вздовж прикордонних районів з Пакистаном. При загрозі їх знищення коаліційними військами, вони переходять кордон і знаходяться притулок у Пакистані. Саме на території Пакистану переховувався лідер Аль-Каїди Осама Бен Ладен, де він і був знищений союзницькими військами.

Для досягнення успіху в Афганістані президент Обама "взяв зобов'язання відповідально завершити війну в Іраку" [5]. Американські війська повинні бути виведені з іракських міст протягом 16 місяців, що відповідало угоді, укладеній попередньою адміністрацією Дж. Буша-мол. і урядом Іраку, і передати відповідальність за безпеку Іраку місцевим силам безпеки. Скорочення та виведення американських військ з цієї країни давало можливість військовому керівництву США збільшити американську присутність у Афганістані. Як зазначається в зовнішньополітичній програмі Б. Обама, США "перенацілять американські ресурси на найбільшу загрозу нашій безпеці – відродження Аль-Каїди і Талібану в Афганістані та Пакистані" [2]. Проголошена Обамою нова стратегія в Афганістані передбачала посилення зусиль США і союзників з НАТО у зміцненні обороноздатності Афганістану, за допомогою збільшення кількості американських військових інструкторів, на 4 тис., які тренуватимуть підрозділи афганської армії

та сили національної безпеки. Зусилля США та їх союзників повинні були направлені на створення 134 тисяч афганської армії і 82-тисячні поліцейські сили, яким у 2012 р. можна було передати відповідальність за безпеку Афганістану.

Визнавши, що "кампанія проти екстремізму не може досягти успіху лише за допомогою куль і бомб", адміністрація Б.Обама поставила за мету направити значно більше ресурсів на цивільні зусилля в Афганістані й Пакистані, на те, щоб оживити економічний розвиток, зокрема, на створення сільськогосподарського сектора праці. Адже в Афганістані проживає 70% сільського населення, безробітна молодь якого найчастіше рекрутувалася до Талібану. Американська теза "там, де закінчуються дороги, там починається Талібан" реально відображає стан речей в цій країні. Відсутність відповідального управління на регіональному рівні (в Афганістані традиційно слабка центральна влада, яка лише формально контролює провінції й племена, які там проживають), недостатній рівень електрифікації, освіти, забезпечення питною водою, безробіття – усе це вимагає нагальної модернізації Афганістану. Першочергова увага повинна приділятися соціально-економічному розвитку провінцій, де необхідно співпрацювати з місцевими лідерами, урядовцями Афганістану, міжнародними силами, щоб ініціювати процес примирення в кожній провінції. Виступаючи в Каїрському університеті в червні 2009 р. Обама підкреслив намір Америки надати фінансову допомогу і підтримку Афганістану і Пакистану: виділити 1,5 млрд. дол. протягом наступних п'яти років для спільного з пакистанцями будівництва шкіл і лікарень, доріг і підприємств, сотні мільйонів доларів на допомогу переміщеним особам, понад 2,8 млрд. дол. на допомогу афганцям у справі розвитку економіки і надання послуг, які потрібні людям. Саме таким чином США має намір допомогти афганському уряду задовольнити життєвий рівень свого народу і стимулювати розвиток економіки, в якій не домінуватимуть заборонені наркотики. Фактично "Обама став на шлях відмови від деяких найбільш амбіційних, навіть ідеологічних цілей, що визначали початкове втручання в Афганістан, наприклад створення модерної демократії", відзначав З. Бжезінський, який став неофіційним радником Б. Обама [7, р. 22]. Головною метою стало досягнення позитивних результатів у боротьбі з Талібаном і Аль-Каїдою.

Посилляючи співпрацю з афганським урядом, партнерами в НАТО, Організацією Об'єднаних Націй, адміністрація Обама стала на шлях примирення та співробітництва з поміркованими талібами. Адже американцям вдалося стабілізувати ситуацію в Іраку після того, як війська коаліції змогли налагодити співробітництво з супротивниками Аль-Каїди – сунітськими бойовиками.

Здатність США успішно завершити війни в Іраку і Афганістані стала для адміністрації Б. Обама певною мірою успіхом в реалізації концепції американського глобального лідерства. Ще на початку діяльності Б. Обама міністр оборони США Р. Гейтс стверджував: "Говорячи відверто, невдача, або те, що буде розглядатися як невдача в Іраку чи Афганістані, буде згубним ударом по довірі до США, як серед друзів і союзників, так і серед потенційних ворогів" [8, р. 28].

Не дивно, що збільшуючи масштаби застосування "м'якої сили", адміністрація Б. Обама демонструвала прагматичний підхід до розв'язання існуючих конфліктів. Окрім використання "м'якої сили" ставка робилася на посилення військових операцій. Адже, як наголошував американський генерал Д. Петреус, розглядаючи можливість невійськових зусиль відносно повстанців

Талібану, "прогрес у примиренні найбільш вірогідний, коли ти знаходишся на позиції сили" [9, р. 49].

Не дивно, що кількість американських військ у Афганістані в кінці 2010 р. збільшилась до 100 тис. осіб. Витрати на операції в 2008 р. склали 20 млрд. дол., в 2009 – 55,2 млрд., а 2010 р. було заплановано 73 млрд. дол.

Нові підходи до "відповідального" завершення війни в Іраку і Афганістані дали свої позитивні наслідки. Заявивши ще на початку 2009 р. про те, що "довготермінове вирішення в Іраку повинне бути політичним, а не військовим", а "майбутнє Іраку буде творитися самими іракцями", Б. Обама вже у серпні 2010 р. проголосив про завершення військових дій в цій країні. Відповідальність за безпеку Іраку була передана іракським силам безпеки. З території Іраку було виведено понад 100 тис. американських військ (процес їх виведення завершився в грудні 2011 р.). Незначна кількість американських військових залишилася для навчання і допомоги іракським силам у перехідний період [10]. Незважаючи на деякі ускладнення у внутрішньополітичній ситуації в Іраку в перший час після того, як американські війська залишили його територію, мирне відновлення країни поглиблюється.

Врегулювання ситуації в Афганістані виявилось більш складним завданням. Усе ж на жовтень 2011 р., як заявив Білий дім, США "досягли значного процесу" в реалізації своїх цілей в цій країні, зокрема, в розгромі Аль-Каїди – було знищено 20 із 30 вищих лідерів, включаючи Осаму Бен Ладена. США нанесли серйозний удар по руху Талібан, підготували понад 100 тис. військовослужбовців афганських національних сил безпеки. Адміністрація Б. Обами взяла зобов'язання вивести із Афганістану 10 тис. американських військ до кінця 2011 р., а також 33 тис. військ до кінця літа 2012 р. [10]. Всупереч попереднім більш раннім термінам, США і міжнародні сили зі сприяння безпеці в Афганістані мають намір передати Афганістану відповідальність за національну безпеку до 2014 р.

Лідерство США в антитерористичній боротьбі в Афганістані базується не на американській односторонності, а передбачає лідерство в тому розумінні, що США створюють і підтримують єдину коаліцію союзників. Так, у відповідь на рішення окремих країн припинити свою участь у коаліційних діях НАТО в Афганістані, З. Бжезінський стверджував: "Для НАТО нічого не може бути гіршим, аніж коли частина союзу (Західна Європа) залишить іншу частину (Сполучені Штати) одинокою в Афганістані. Такий провал першої кампанії НАТО, побудованій на статті 5 положення про колективну оборону, можливо означатиме кінець альянсу" [7].

Збереження американського глобального лідерства вимагає від Сполучених Штатів Америки завоювання довіри інших країн шляхом вирішення актуальних локальних регіональних і глобальних проблем. Тим більше, як стверджує держсекретар США Гілларі Клінтон, в сучасному світі "не існує будь-якого глобального виклику, з яким можна впоратися без нас" [4].

Барак Обама особливу увагу приділяє проблемі обмеження поширення ядерної зброї. "Для відновлення американського лідерства у світі – відзначав Обама, – ми повинні протидіяти найнагальнішій загрозі для безпеки Америки і світу – поширенню ядерної зброї, ядерних матеріалів і технологій, а також ризикам того, що ядерні складові попадуть у руки терористів" [1].

Б. Обама став першим американським президентом, який офіційно поставив проблему ядерного роззброєння в центр зовнішньої та оборонної політики Вашингтона. 5 квітня 2009 р., виступаючи з промовою в

Празі, Обама підтвердив "відданість Америки прагненню до спокою і безпеки у світі без ядерної зброї" [11].

В промові, яку вважають програмною в політиці адміністрації, були поставлені завдання: досягнути багатосторонньої угоди про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються; пошук нових підходів до мирного використання атомної енергії, з врахуванням завдання боротьби з ядерним тероризмом; реалізувати пропозицію про проведення самміту з ядерної безпеки під головуванням американського президента. Обама також висловив рішучість добиватися ратифікації Договору про всеохоплюючу заборону ядерних випробувань Конгресом США.

Виступаючи в Празі Б. Обама також пообіцяв, що Сполучені Штати будуть "зменшувати роль ядерної зброї в стратегії національної безпеки", щоб нарешті "покласти край стилю мислення часів "холодної війни" [11].

Серед практичних кроків Б. Обами в ядерній сфері можна відзначити такі дії: Б. Обама і президент РФ Дмитро Медведєв у липні 2009 р. підписали Меморандум про взаєморозуміння відносно скорочення ядерних арсеналів США і Росії; 8 квітня 2010 р. був підписаний американсько-російський Парижський договір про кількість ядерної зброї через 7 років після вступу його в дію (кожної сторони залишиться по 1550 ядерних зарядів); у квітні 2010 р. у Вашингтоні відбувся самміт, де обговорювалися питання про зменшення ризиків викрадання ядерних матеріалів і зброї, аварії на атомних реакторах, ядерного тероризму тощо.

Ускладнюючими проблемами в процесі скорочення стратегічних озброєнь у США і РФ стали плани Вашингтона з подальшого розміщення протиракетної оборони (ПРО) в Європі, а також підтримка Росією (як і Китаєм) широких торговельно-економічних і технічних зв'язків з Іраном, ядерна програма якого направлена на надбання ядерної зброї (будівництво Росією атомної електростанції в Бушері, постачання Ірану російської протиракетної системи С-300 тощо). Такі негативні тенденції, а також наростання несприйнятних для США антидемократичних зрушень у Росії, привели до певного охолодження американсько-російських відносин. Розрекламована зовнішньополітична ініціатива Б. Обами в "перезавантаження" відносин США і Росії загальмувалася. Усе ж, хоч Росія і втратила свій наддержавний статус, вона зберігає потенціал великої держави та значні можливості, що мають певний інтерес для національної безпеки США. Тому Б. Обама налаштований на продовження конструктивного діалогу з РФ.

Важливим напрямом у зовнішній політиці Б. Обами стало намагання зупинити подальший розвиток іранської ядерної програми, щоб збагачений уран не був направлений на виробництво ядерної зброї. "Барак Обама підтримує тверду і безпосередню дипломатію і Іраном без попередніх умов, – відзначалося у програмі зовнішньополітичної діяльності адміністрації Б. Обами. – Настав час використати силу американської дипломатії, щоб змусити Іран зупинити його протиправну ядерну програму, підтримку тероризму і загрози проти Ізраїлю. Обама і Байден запропонують іранському режиму вибір. Якщо Іран відмовиться від ядерної програми і підтримки тероризму, ми запропонуємо такі спонукальні вигоди, як членство у Світовій торговельній організації, економічні інвестиції та нормалізацію дипломатичних відносин. Якщо Іран продовжуватиме небезпечну політику, ми застосуємо економічний тиск і політичну ізоляцію" [2].

Адміністрація Б. Обами відмовилася від силового тиску на Іран, до якого мала намір вдаватися адміністрація Дж. Буша-мол. У той же час Вашингтон організував широкий фронт впливу на поведінку Ірану, включа-

ючи ООН, НАТО, арабські країни та інші країни. Це певною мірою вплинуло на поведінку сучасного іранського режиму М. Ахмадінежада, який формально відмовився від амбіційних планів отримання ядерної зброї. Але повної відмови Тегерана від реалізації його ядерної програми США і його союзники не досягли.

Ядерні амбіції Ірану, непрозорість кінцевих цілей ядерної програми Тегерана посилюють занепокоєння сусідніх арабських країн.

Можливе входження Ірану до ядерного клубу підвищить ризик звичайної та ядерної війни на Близькому Сході різко зросте, ще деякі країни в регіоні можуть також захотіти мати ядерну зброю; геополітичний баланс на Близькому Сході може бути порушений і більші зусилля, щоб зупинити поширення ядерної зброї, будуть даремними. До того ж близькосхідна політика США, зокрема, безумовна підтримка Ізраїлю, військові дії в Іраку та Афганістані, сприяла посиленню антиамериканських настроїв у ісламському світі. Виступаючи в Каїрському університеті весною 2009 р. Б.Обама підкреслив, що теракт 11 вересня 2001 р. і те, що екстремісти продовжують акти насильства проти мирного населення, привело до напруженості у відносинах між США і мусульманами. "... Дехто в моїй країні, – стверджував президент США, – побачив у ісламі силу, яка неминуче ворожа Америці й країнам Заходу, а також правам людини і це ще більше посилює страх" [6]. Саме тому в близькосхідній політиці Обама зробив акцент на "виправлення" іміджу Сполучених Штатів у арабських і мусульманських країнах. Найбільшою проблемою американської політики на Близькому Сході стала ліквідація розколу між США й ісламським світом. Під час візиту в Туреччину Обама підкреслив, що "США ніколи не знаходилися в стані війни з ісламом і не отожднюють екстремістів винятково з ісламським світом. Відносини з ісламським світом не можуть обмежуватися боротьбою з Аль-Каїдою" [12].

В центр близькосхідної політики Обама поставив врегулювання палестинсько-ізраїльського конфлікту у відносно короткий термін. Засобом вирішення конфлікту, вважає Обама, повинно бути створення двох держав. Для цього необхідно припинити ізраїльське блокування сектора Гази і надати фінансову допомогу Палестинській автономії. Палестинці повинні відмовитися від насильства і припинити антиізраїльську пропаганду. Обама закликав ізраїльтян припинити розширення поселень на Західному березі тому, що "їх будівництво порушує вкладені раніше угоди і підриває зусилля в досягненні миру" [12]. Хоч у цих заявах нічого нового не було, але новим було те, що Обама нагально визначив Близький Схід як зону його підвищеної занепокоєності, найважливіший напрям зовнішньополітичних зусиль і набір термінових заходів. Він мав подолати односторонність попередніх адміністрацій – підтримку Ізраїлю в підході до арабсько-ізраїльських відносин.

Після наполегливих дипломатичних зусиль США зуміли переконати ізраїльтян і палестинців почати переговори поперемінно у Вашингтоні, Шарм ель Шейх і Єрусалимі. Переговори розпочалися у вересні 2010 р. Хоча угоди не було досягнуто через недовіру між ізраїльтянами і палестинцями, Б. Обама не втрачає надії знайти "компроміс, що забезпечить обидва народи жити в мирі, безпеці та гідності" [13].

Народні повстання в арабських країнах у 2011 р. ("арабська весна") стали неочікуваними для США. Адміністрація Б. Обами, на думку дослідників Інституту Брукінгса, показала "нездатність чи небажання визначити роль Америки у регіоні, що швидко змінюється" [17].

Заяви Обама і вищих посадовців Вашингтона про те, що арабські повстання "не торкаються нас", свідчили про їх намір "зберегти лице" – не втручатися у внутрішні справи країн, автократичні режими яких знаходили до цього підтримку США. Навпаки, в Лівії США відігравали провідну роль у діях НАТО на боці повсталих проти режиму М. Каддафі. Політика Б. Обами відносно арабських країн залишається "непослідовною і суперечливою", що "буде продовжувати підривати американський вплив і надійність у цей критичний момент" [14].

Активна зовнішньополітична діяльність Барака Обами, направлена на стабілізацію міжнародних відносин, вже в кінці 2009 р. була відзначена присудженням йому Нобелівської премії миру. Нагорода була присуджена "за екстраординарні зусилля в зміцненні дипломатії та співробітництво між людьми" [9]. У рішенні Нобелівського комітету відзначалися "ідеї та зусилля" Обами по скороченню ядерних озброєнь в усьому світі, а також те, що під керівництвом уряду Обами перевага надається "діалогу та переговорам", як засобу вирішення найскладніших міжнародних конфліктів. Наголошувалося, що американський президент дав "світу надії на краще майбутнє" [15].

Американське глобальне лідерство "стратегічно зв'язане зі здатністю Сполучених Штатів сприяти глобальному розвитку і ефективно допомагати народам світу" – підкреслює дослідник з інституту Брукінгса Н.Ангер. (16) Не зважаючи на те, що Обама і його команда особливо не наголошують на важливості глобального розвитку, в офіційних документах, зокрема в Стратегії – 2010 ця проблема прослідковується Американська політика глобального розвитку торкається стабілізації ситуації в різних регіонах, попередження конфліктів, інвестицій в підтримуючий і довготерміновий розвиток, гарантування прав людини. Держсекретар Г.Клінтон, торкаючись питання глобального розвитку, підкреслювала, що "демократія, права людини і розвиток є взаємопов'язаними" [4]. Було також відзначено намір адміністрації відновити американське багатостороннє співробітництво у сприянні розвитку.

Останнім часом Б.Обама і його команда неодноразово висловлювалися відносно багатьох аспектів глобального розвитку (адаптація до змін клімату, допомога розвитку країн, загроз здоров'ю і системи охорони здоров'я, проблеми надійності інвестицій, програмне вирішення проектів розвитку тощо). Вони демонструють достатньо високий рівень американських зобов'язань відносно розвитку на міжнародній арені. Але, всупереч риторичі, практичні дії США в глобальному розвитку не задовольняють світове співтовариство. Американські аналітики відзначають: "Проблема полягає у тому, що США мають потребу у фундаментальній реформі внутрішніх систем управління й реалізації їх глобальної політики розвитку. Це включає зарубіжну допомогу, але також включає такі сфери, як торгівля, сільське господарство, міжнародні фінанси та міграцію... США повинні підтримати низку імперативів розвитку, включаючи постконфліктну відбудову, полегшення бідності і людських страждань і сприяння нормальному управлінню та відповідному економічному розвитку. Лише таким чином уряд США ефективно сприятиме його цінностям й інтересам безпеки" [16].

Необхідність лідерства США в сучасній системі міжнародних відносин відстоюють як представники неореалістичного мислення, які були ідеологами адміністрації Дж. Буша-мол., так і представники неолібералізму. Обидві школи виступають за необхідність такого лідерства, хоч мають різне бачення його масштабів і методів забезпечення. Саме це стало причиною того, що кон-

цепція американського лідерства стало об'єктом гострих політичних дискусій. Спроби створити новий клімат у міжнародних справах, посилення ролі дипломатії як альтернативи військовій силі, критика попередньої адміністрації Дж. Буша-мол., готовність до діалогу з країнами "вісі зла", перезавантаження відносин з Росією, Китаєм країнами Близького Сходу, викликали негативну реакцію республіканців та інших консервативних сил. Вони розглядають такий курс Обама, як вияв слабкості, зниження ролі США у світовій політиці. Всупереч таким настроям, Обама і його команда в цілому прагматично реалізують концепцію американського глобального лідерства.

Сполучені Штати зберігають можливості для світового лідерства, у крайньому випадку – можливості для домінування як у військовій, так і в економічній сферах. Напевно можна погодитися з думкою американського аналітика Дж. Ная: "Сполучені Штати залишаються лідируючою силою у світовій політиці в двадцять першому столітті... здатною забезпечити лідерство в гарантуванні глобальної безпеки в усіх її вимірах" [17, р.67-68].

1. Obama Barack. Renewing American leadership. [Електронний ресурс]/Barack Obama//Foreign Affairs. –July/August, 2007. – Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.org/2007070/featurestory86401/barackobama>
2. Agenda. Foreign Policy. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/agenda/foreign_policy
3. National security strategy. Washington. May, 2010 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf
4. Clinton's remarks on the national security strategy. May, 2010

[Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.cfr.org/defense/homeland-security/clintons_remarks-national-security_strategy
5. Nomination Hearing to be Secretary of state Hillary Rodham Clinton. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.state.gov/secretary/rm/2009a/01/115/196.htm>
6. Remarks by president Obama on a new beginning. Cairo University. Egypt. The White House. 4.06.2009. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/remarks-by-the-president-at-Cairo-university-6-04-09
7. Brzezinski Z. From hope to audacity appraising Obama's foreign policy//Z.Brzezinski//Foreign Affairs. January/February, 2010
8. Gates R.M. A balanced strategy//R.M.Gates// Foreign Affairs. January/February, 2009
9. The generals next war//Foreign Policy. January/February, 2009.
10. Foreign Policy. White House. October 7, 2011. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/issues/foreign_policy
11. Remarks by president Barack Obama. Hradc and square. Prague. Czech republic. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/remarks-by-president-Barack-Obama-in-Prague-as-delivered
12. Remarks of president Obama in the Turkish parliament. The White House. 6.04.2009. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/remarks-by-president-Barack-Obama-to-the-Turkish-parliament
13. Remarks of president Barack Obama to UN General assembly – as prepared for delivery. September 23, 2010. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.una-usa.org/ga/Obama>
14. Obama's Middle East speech didn't clarify US role. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.brookings.edu/opinions/2011/0520_middle_east_speech_didnt_clarify_US_role
15. The Nobel peace prize 2009 – Press release. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nobelprize.org/nobel_prize/peace/lourea/2009/press.html
16. Unger Noam. Global Development in the US national security strategy. The Brookings Institution. September 28, 2011. [Електронний ресурс]/Noam Unger/ – Режим доступу: http://www.brookings.edu/opinions/2010/0528_national_security_strategy
17. Nye J.S. Recovering American leadership. J.S.Nye//Survival. – 2008. – vol.50. – №1

Надійшла до редколегії 10.04.12

Ю. Гордійчук, асп.

АФГАНСЬКА СТРАТЕГІЯ АДМІНІСТРАЦІЇ БАРАКА ОБАМИ В ТРАНСАТЛАНТИЧНОМУ ВИМІРІ: АМЕРИКАНСЬКІ ПОГЛЯДИ ТА ОЦІНКИ

У статті на основі вивчення й систематизації американських джерел та підходів провідних науковців США проведено предметний аналіз стратегії адміністрації Б. Обама щодо Афганістану в призмі трансатлантичної і насамперед європейської політики США.

Based on studying and systematization of American sources and approaches of US leading scholars, the article deals with the substantive analysis of B. Obama's Administration Strategy for Afghanistan in the prism of transatlantic and primarily European policy.

Однією з ключових проблем зовнішньої політики США залишається ситуація в Афганістані, де, за словами Президента Б. Обама, проходить "центральний фронт боротьби з міжнародним тероризмом" [1]. Вважаючи за необхідне зосередитись на вирішенні проблеми міжнародного тероризму з допомогою активізації зусиль США в цій країні, а також слідуючи рекомендаціям експертів та власним передвиборчим обіцянкам щодо поетапного виведення американських військ з цієї країни, Б. Обама в листопаді 2009 р. проголосив нову стратегію Сполучених Штатів в Афганістані. Вона ж, в свою чергу, могла бути реалізованою виключно в тісній взаємодії з союзниками США по НАТО, і перш за все з ключовими країнами Європи. Отже, нова американська стратегія в Афганістані істотно торкнулася і європейської політики США, адже взаємовідносини США з європейськими партнерами по НАТО є важливою складовою трансатлантичної взаємодії в області безпеки, і в представлений стратегії особливий наголос було зроблено саме на тісному співробітництві з американськими союзниками в Європі. Все це зумовлює актуальність вивчення й узагальнення нової афганської стратегії США в тісному зв'язку з європейською політикою адміністрації Б.Обама.

Досліджуючи дану тему, слід зазначити, що особливе значення для її вивчення мають матеріали законодавчих органів США – документи Конгресу США, а саме: стенограми обговорення різних питань зовнішньої політики Сполучених Штатів, слухання в комітетах та підкомітетах Сенату та Палати представників, які публі-

куються в "Congressional Records" та "Hearings" (матеріали слухань) [2]. Цінність слухань полягає в тому, що в них представлена боротьба між виконавчими та законодавчими органами влади, а також суспільна думка з різних питань в області зовнішньої політики США і в нашому випадку – стосовно афганської стратегії США в контексті європейської політики Обама. До джерел офіційного походження слід також віднести промови та виступи Президента та інших офіційних осіб уряду США. Важливим джерелом даного дослідження є також матеріали періодичних видань, зокрема національних газет США "Вашингтон Пост", "Нью-Йорк Таймс" та ін. Аналіз цих публікацій дає можливість прослідкувати динаміку реалізації стратегії Обама щодо Афганістану у двосторонньому порядку денному США та європейських країн.

Варто відмітити, що оскільки вітчизняна історична наука практично не зверталась до теми політики Сполучених Штатів в Афганістані в трансатлантичному вимірі, авторка пропонованої статті провела аналіз й узагальнення відповідних наукових праць та розвідок провідних американських вчених, дослідників та військових, які, за своєю суттю, і стали першим поштовхом в плані вивчення нової афганської стратегії США в призмі їх європейської політики.

Отже, метою даної статті є спроба всебічно проаналізувати американські підходи та оцінки нової афганської стратегії Президента Б. Обама та її ефективності, зосереджуючи увагу в тому числі і на оцінках трансатлантичних відносин в контексті її реалізації. Це, в свою чергу, систематизує наявні параметри вивчення про-

блеми і дасть змогу продовжити її дослідження на більш якісному і системному рівні.

Насамперед потрібно зазначити, що Б. Обама належним чином оцінив значення війни в Афганістані для зовнішньополітичного курсу США – як на стадії президентської кампанії, так і після виборів. З самого початку свого президентства Обама підкреслював, що афганське питання є болючим і для США, і для світової спільноти, і що його слід вирішувати всіма можливими засобами, в тому числі і військовими. Людські втрати США та інших держав МССБ (Міжнародні сили сприяння безпеці) в Афганістані, що інтенсифікувалися в останні роки президентства Дж. Буша – молодшого відіграли важливу роль в переосмисленні новою адміністрацією США на чолі з Б. Обамою американської стратегії в Афганістані. Саме тому, 27 березня 2009 року президент оприлюднив оновлену стратегію США в Афганістані, в якій наголосив, що ситуація в Афганістані стає "все більш ризикованою", що "становище на афганському театрі військових дій стає все більш важким" і що мета його влади полягає в тому, щоб зруйнувати, демонтувати сили тероризму в цій країні і завдати поразки Аль-Каїді як в Афганістані, так і в Пакистані [3]. В оновленій стратегії Вашингтона йдеться не лише про розширення контингенту США та їхніх союзників в Афганістані, а й про надання серйозної фінансової підтримки Пакистану як головному союзникові США в регіоні.

В свою чергу, говорячи про оновлену стратегію США, пакистанський журналіст та дослідник Ахмед Рашид зазначив, що вона базується не лише на збільшенні військової присутності, але й на збільшенні допомоги, реконструкції і розвитку, будівництві урядових потужностей, зміцненні армії і поліції, і, головне, що вона є більш всебічною і має на меті виправляти всі помилки, а також все те, що було відсутнє в порядку денному адміністрації Буша [4]. Подальше оформлення цієї стратегії отримала на ювілейному саміті НАТО у французькому Страсбурзі та німецькому Келі на початку квітня 2009 р. Під час їх проведення європейські лідери країн-союзниць висловили підтримку стратегії, зокрема щодо створення Тренувальної місії НАТО в Афганістані, запропонованої Б. Обамою, завданням якої була підготовка афганських військових і поліції, та домовилися відправити додатково близько 5 тис. військових до цієї країни. Це означало, що альянс робить ставку на підготовку власних афганських сил безпеки, які в перспективі повинні будуть повністю взяти на себе відповідальність за ситуацію в країні.

Офіційно подальша стратегія афганської кампанії була представлена Б. Обамою 1 грудня 2009 року. Виступаючи у військовій академії у Вест-Пойнті, він зробив вже офіційну заяву про початок нової американської стратегії в Афганістані. Свою промову президент розпочав зі ствердження того, що війна в Афганістані стала для його держави вимушеною: "Ми її не просили" [5], – сказав він. Обама пригадав теракти 11 вересня 2001 р. та те, що вони були здійснені активістами організації "Аль-Каїда", які в той час в основному знаходились на території Афганістану. На час, коли Б. Обама став президентом, в Афганістані знаходилось 32 тис. військовослужбовців армії США. Відразу після вступу на посаду він дав згоду на відправлення додаткових військ, які на грудень 2009 р. в сумі досягли 68 тис. В своїй промові у Вест-Пойнті Обама заявив, що планує розгорнути ще 30 тис. американських військ протягом 6 – 8 місяців, які вже через 18 місяців розпочнуть повертатися додому. Основну частину нових військ складуть бойові підрозділи, а також близько 5 тис. військових інструкторів. Таким чином, чисельність американських

військових в Афганістані досягне 100 тис. чол. плюс 50 тис. військовослужбовців з армій інших країн.

Нові підкріплення – частини морської піхоти США, сухопутні сили, так звану гірську дивізію, було вирішено дислокувати в провінції Гільменд, де особливо багато вирощується опіумного маку, а також на підступах до міста Кандагар, де таліби почуваються вкрай вільно. Було також вирішено, що за підтримки авіації, в тому числі безпілотних літаків, США будуть проводити в Афганістані локальні спецоперації щодо пошуку та знищення баз "Талібани" та "Аль-Каїди", що повинно наближити остаточну перемогу.

За словами президента, для досягнення всіх поставлених цілей американці повинні діяти в трьох основних напрямках. По-перше, необхідно посилити військову складову для того, щоб звести нанівещі успіхи руху "Талібани" та зміцнити збройні сили Афганістану протягом найближчих півтора року. Президент США також запросив допомоги у своїх європейських союзників. Союзні війська дозволять прискорити процес передачі забезпечення безпеки в руки афганських збройних сил та розпочнуть поступовий вивід своїх військ протягом трьох років з липня 2011 р., який має завершитись до 2014 р.

По-друге, буде продовжена робота з європейськими союзниками по НАТО, з ООН та народом Афганістану для здійснення більш дієвої стратегії з громадянського відновлення цієї країни. Ця робота, в свою чергу, буде залежати від уже наявних успіхів. Дні, коли надавались необмежені ресурси закінчились, заявив Б. Обама. Він також принципово підкреслив, що у Сполучених Штатів немає мети і завдання завоювати Афганістан: вони здійснять допомогу афганському уряду та вступлять в переговори з поміркованими талібами. Співробітництво буде ґрунтуватись на рівноправній основі, США не будуть господарями афганців [5].

По-третє, США та їхні європейські партнери будуть діяти з усвідомленням того, що успіх в Афганістані нерозривно пов'язаний із взаємодією з Пакистаном. Необхідно проводити роботу по обидві сторони афгансько-пакистанського кордону. В попередні часи Америка визначала своє співробітництво з Пакистаном надто вузько, але тепер, на думку президента, двостороннє співробітництво буде базуватися на взаємному інтересі, повазі та довірі. З одного боку, збройні сили Ісламської Республіки Пакистан будуть посилені, проте з іншого їй дали зрозуміти, що американці разом з НАТО не будуть терпіти, як на пакистанській території спокійно розміщуються терористи, які не приховують своїх цілей. Буде також забезпечена значна допомога для розвитку пакистанської економіки і демократії. США – визначний донор для пакистанських біженців, які тікають від війни, і вони будуть продовжувати надавати таку допомогу і в майбутньому.

Таким чином, керівництво США виокреслило для себе та своїх європейських союзників три ключові елементи стратегії щодо Афганістану: військовий для створення умов з передачі влади, громадянський і комплекс заходів зі співробітництва з урядом Пакистану.

Відповідаючи тим, хто проводить паралелі між Афганістаном та В'єтнамом, Б. Обама підкреслив, що він зовсім так не вважає. За його словами, ці люди "аргументують свою позицію тим, що ситуація в Афганістані не може стабілізуватися і американцям краще скоротити свої втрати і швидко піти". Обама заявив, що це пов'язано з "неправильним вивченням історії". "На відміну від В'єтнаму, до нас приєдналася широка коаліція з 43 держав, що підтверджує законність наших дій. На відміну від В'єтнаму, ми не зіштовхуємося з широким повстанським рухом зі сторони населення. І, що най-

більш важливо, на відміну від В'єтнаму, з території Афганістану на американський народ здійснювалися напади, і ця країна все ще залишається бажаним місцем для екстремістів, що знаходяться на її кордонах...Якщо ми залишимо цю країну зараз і будемо сподіватися на успіх "дистанційної" війни з "Аль-Каїдою", то це неминуче послабить наш тиск на цю організацію і створить ризик подальших нападів на нашу країну і наших союзників" [5].

Однак майже одразу після проголошення нової стратегії Обами щодо Афганістану вона негайно була піддана критиці як його політичними опонентами, так і прихильниками.

Слід зазначити, що серед критиків, які вважають Афганістан ще одним В'єтнамом помітно виділяється постань полковника американської армії у відставці, а зараз професора міжнародних відносин та історії в університеті Бостона Ендрю Дж. Басевича [6]. Зокрема, він сумнівається в тому, що перемога в Афганістані здатна зупинити зростання лав прихильників джихаду. На думку Басевича, довготермінова присутність військ західних країн в мусульманських державах призводить до того, що до терористів приєднується все більше місцевих мешканців.

Даючи оцінку діям свого уряду та союзників по НАТО, думки американських дослідників та політологів відносно майбутнього Афганістану розійшлися. Деякі з них, наприклад Пітер Бірген, вважали, що необхідно зосередитися на військовій складовій, тобто залучити ще більше військовослужбовців, техніки та запастись терпінням [7]. Брюс Рідель в публікаціях "Війна Обами: перспективи конфлікту в Афганістані та Пакистані" [8] та "План А – Мінус для Афганістану" [9] стверджує, що Вашингтону слід сконцентрувати зусилля на знищенні лідерів "Аль-Каїди" та викоріненні умов, що допомагають їй процвітати. Також він вважає, що афганська стратегія має хороші шанси на успіх.

Старший науковий співробітник інституту Брукінгса Майкл О'Генлон в своїх публікаціях більшою мірою пояснює та підтримує рішення адміністрації Обами зосередитися на боротьбі з повстанцями в Афганістані в момент значного розширення масштабів американської військової присутності [10]. В статті "Місія Сполучених Штатів в Афганістані після 2011 року" [11], що опублікована в 2010 році в авторитетному міжнародному виданні *Foreign Affairs* М. О'Генлон зазначає, що навіть якщо в Афганістан буде введено більше американських військ, їм потрібно буде щонайменше три роки, щоб підготувати афганські сили безпеки. Він робить висновок, що Сполученим Штатам слід зберігати значну присутність в Афганістані і після 2011 року. Ці думки він розвиває й у своїй наступній роботі "Зовнішня політика Барака Обами" [12], як написана в співавторстві з Мартіном Індіком та Кеннетом Ліберталем, які теж є визначними вченими у сфері міжнародних відносин. Також автори пропонують короткий виклад зовнішньополітичних успіхів та невдач Обами протягом перших трьох років його президентства.

Інша група фахівців навпаки стверджує, що потрібно якомога швидше вивести війська з Афганістану і дозволити його народу побудувати таку країну, яку вони самі побажають. Такої точки зору притримуються, зокрема, Леслі Гельб [7], Ендрю Басевич та Патрік Бюкенен. В одній з робіт Мілтона Бірдена – "Що значить перемога в Афганістані та Пакистані" [13] автор стверджує, що сутички з терористичними групами в Афганістані являють собою важке завдання для Сполучених Штатів. На думку дослідника, його державі слід діяти з більшою обережністю. Він також ставить питання, чи можливий успіх нової афганської стратегії Б. Обами і не дає остаточної відповіді.

Дослідження американського політолога з фонду Карнегі Джілла Дорронзоро сфокусовані на безпеці та політичному розвитку Афганістану, зокрема, ролі МССБ, на необхідних заходах для створення життєздатного уряду в Кабулі та на умовах, які необхідні для різних сценаріїв виведення натівських військ. Даючи оцінку афганській стратегії Б. Обами, він вказує на те, що вона є нечіткою. На думку Дорронзоро, в своїй промові Обама, сфокусувавшись на військових зусиллях та підготовці до виведення військ, озвучив її так, ніби США слід боротися з двома країнами, а не з однією [14].

Багато авторів писали про те, що потрібно знайти якийсь інший шлях, що дозволить надати кампанії в Афганістані міжнародний характер. В країні повинна залишитися лише невелика чисельність військових для війни з бойовиками "Аль-Каїди". Також необхідно вжити заходів для того, щоб виробити у афганців самодостатність і щоб вони могли облаштувати свою інфраструктуру. Ця пропозиція виглядає неоднозначною, оскільки якщо б афганці могли самі облаштувати свою інфраструктуру, то країна не була б однією з найбідніших країн світу, і в ній скоріш за все не було б війни.

Якщо скоротити число іноземних військових, то бойовики можуть перемогти – такою є думка колишнього головнокомандувача сил США та НАТО в Афганістані генерала Стенлі Маккрістала. Він вважає, що залишити символічну кількість солдат і відчувати себе в безпеці неможливо. Маккрістал також заявив, що він повністю підтримує план президента Барака Обами. Втім, виведення американських військових сил з Афганістану, яке Обама пропонує почати вже через 18 місяців має залежати від готовності афганських сил самостійно підтримувати безпеку у власній країні [2].

В публікаціях політологів з Центру трансатлантичних відносин США вказується на можливі прорахунки стратегії США щодо Афганістану [15]. На їх погляд, дана стратегія щонайменше викликає запитання з трьох принципів позицій.

По-перше, стратегія знехтувала регіональним значенням конфлікту в Афганістані. Пакистан, Іран, Китай, колишні середньоазійські радянські республіки та Росія – всі мають значний вплив на ситуацію в Афганістані і повинні бути включені в процес врегулювання конфлікту. Розширення трансатлантичної афганської стратегії та створення нових, таких як Міжнародна Контактна Група з Афганістану і Пакистану та Стамбульського Процесу з регіональної безпеки та співпраці задля безпечного та стабільного Афганістану є кроками в правильному напрямку. Тим не менше, багато американських та європейських політиків недооцінили важливості Пакистану для досягнення стійкого миру в Афганістані. З того часу, як Усама бін Ладен був знайдений в Пакистані в 2011 р., переважаючим відчуттям у Вашингтоні стало визначення Пакистану як ненадійного партнера. Спроби уряду Сполучених Штатів діяти в Афганістані без чи навіть інколи в прямій опозиції до Ісламабаду були контрпродуктивними. Взаємна недовіра і відсутність зв'язку призвели до смертельної атаки авіації НАТО проти пакистанського прикордонного поста в листопаді 2011 р., де 24 пакистанські солдати були вбиті. У відповідь Пакистан відмовився від участі в довгоочікуваній конференції з питань Афганістану в Бонні (грудень 2011) та закрив для НАТО маршрути постачання до Афганістану. Коротше кажучи, трансатлантичним партнерам слід переглянути свої спроби виключати Пакистан та інші важливі регіональні сили з процесу врегулювання конфлікту в Афганістані.

По-друге, участь НАТО зосередилась надто сильно на військових рішеннях проти повстань та екстремізму

в Афганістані та Пакистані. В основному США поклалися на такі проблематичні військові тактики, як нічні рейди в Афганістані та посилене використання ударів безпілотниками в Пакистані. Зазначені жорстокі військові тактики призвели до зростання ворожості по відношенню до США та НАТО серед населення регіону, продукуючи нових добровольців для боротьби з афганським та пакистанським урядом. Союзники ж не змогли визначити політичні та економічні перспективи розвитку для кожної країни та регіону в цілому.

Зрештою, Німеччина та інші європейські країни були певною мірою пасивні в міжнародних дебатах з приводу стратегії, віддаючи перевагу замість цього реагувати на політику США. Наприклад, в 2010 р. європейські союзники слідували новій стратегії Обама без істотного критичного обговорення та погодились збільшити свою військову участь, не дивлячись на оголошення дати виведення військ. Відсутність серйозних дебатів є дивним, якщо враховувати ризики стратегії: збільшення військ призвело до більш жорстоких конфліктів з повстанцями та значно збільшило число як афганських, так і західних жертв. Крім того, оголошення дати виведення військ НАТО створює мало стимулів для повстанських груп у пошуку політичного компромісу з владою. Європейським урядам слід визначити свої пріоритети в регіоні з метою повторно увійти у відкритий діалог з Вашингтоном зі стратегічних питань [15].

Оцінюючи дії свого уряду американські вчені вважають, що вирішувати проблеми Афганістану слід комплексно, звертаючи увагу на те, що до теперішнього часу зусилля США та їх союзників сконцентровувалися в основному на силових структурах – армії та поліції, які захищають безпеку і підтримують дружні Сполученим Штатам уряди. Замість цього, перш за все слід було б поцікавитися про політичні та соціально-економічні засоби для досягнення стійкого економічного та демократичного розвитку, водночас, не виключаючи регіональні сили, які впливають на ситуацію в Афганістані.

Аналізуючи ключові аспекти та особливості практичного втілення афганської стратегії адміністрації Б. Обама, можна сформулювати наступні висновки.

Аналіз результатів політики Б. Обама, спрямованої на стабілізацію ситуації в Афганістані, свідчить про її обмежену ефективність. З однієї сторони, як і передбачалося, влітку 2011 року офіційно розпочався процес поступового виведення американських та союзних сил з Афганістану. До 2014 року члени НАТО планують завершити передачу відповідальності за ситуацію в країні афганським силам безпеки, підготовка яких ведеться за участю регіональних і міжнародних структур. Однак, американському уряду не вдалося досягти конкретних

успіхів у вирішенні гострих проблем, до яких можна віднести міжетнічну проблему, боротьбу зі збройною опозицією, корупцію, що гальмує економічне відновлення Афганістану, наркомафію, зростання споживання наркотиків всередині самої країни. Позиції "Талібану" та "Аль-Каїди" не послабшали навіть після фізичної ліквідації Бін Ладена, проблеми у відносинах із Пакистаном стали додатковим ускладнюючим елементом для адміністрації Сполучених Штатів. Міжнародні сили сприяння безпеці залишають Афганістан, так і не досягнувши в цілому своєї мети, що в результаті може призвести до серйозних негативних наслідків.

Таким чином є всі підстави констатувати, що афганська стратегія адміністрації Б. Обама на даному етапі не призвела до стабілізації в Афганістані, незважаючи на певні досягнення за час її реалізації.

1. Obama B. Renewing American Leadership // Foreign Affairs. July/August 2007 – <http://www.foreignaffairs.com/articles/62636/barack-obama/renewing-american-leadership>. 2. U.S. Strategy in Afghanistan / Hearings before the Comm. on foreign affairs, House of Representatives, 111th Congr., 1st sess., Dec. 2 and 10, 2009. – Wash.: Gov. print. off., 2010. 3. Transcript: Obama Announces New Afghanistan, Pakistan Strategies. – CQ Transcripts Wire. March 27, 2009 – <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/03/27/AR2009032700891.html>. 4. http://www.rferl.org/content/South_Asia_Expert_Sees_Obama_Redefining_The_War_On_Terror/1563203.html 5. Remarks by the President in Address to the Nation on the Way Forward in Afghanistan and Pakistan. For Immediate Release December 01, 2009 Eisenhower Hall Theatre, United States Military Academy at West Point, New York. 8:01 P.M. EST. – The White House. Office of the Press Secretary. – 01.12.2009. 6. Andrew J. Bacevich, Obama's folly // Los Angeles Times. December 03, 2009 – <http://articles.latimes.com/2009/dec/03/opinion/la-oe-bacevich3-2009dec03>. 7. Peter Bergen and Leslie H. Gelb, Two Arguments for What to Do in Afghanistan // Time Magazine. Oct. 05, 2009. – <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,1927290,00.html>. 8. Bruce Riedel, Obama's War: Prospects for the Conflict in Afghanistan and Pakistan // The Afghanistan Papers. N.7. – September 2010 – <http://www.brookings.edu/research/papers/2010/09/afghanistan-pakistan-riedel>. 9. Michael E. O'Hanlon and Bruce Riedel, Plan A-Minus for Afghanistan // The Washington Quarterly. – Winter 2011 – <http://www.brookings.edu/research/articles/2010/12/afghanistan-ohanlon-riedel>. 10. Toughing it out in Afghanistan // Michael E. O'Hanlon, Hassina Sherjan Washington, D.C. : Brookings Institution Press, – 2010. – 164 p. 11. Michael E. O'Hanlon. Staying Power: The U.S. Mission in Afghanistan Beyond 2011 // Foreign Affairs. September/October 2010. – Vol. 89, – N.5. – p. 63-79. 12. Martin S. Indyk, Kenneth G. Libenthal, and Michael E. O'Hanlon, Bending History: Barack Obama's Foreign Policy. Washington, DC: Brookings Institution Press, 2012. 342 pp. 13. Milton Bearden, Obama's War: Redefining Victory in Afghanistan and Pakistan // Foreign Affairs. April 9, 2009 – <http://www.foreignaffairs.com/articles/64925/milton-bearden/obamas-war>. 14. Gilles Dorronsoro, Topic A: Obama's Afghanistan speech and strategy // The Washington Post. December 2, 2009 – <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/12/01/AR2009120104843.html>. 15. F. Harsch, Hannes Ebert, and Lindsay P. Cohn On the road to disengagement? Envisioning a long-term strategy for Afghanistan and Pakistan // Transatlantic Security Paper N. 6 June 2012. Center for Transatlantic Relations, Johns Hopkins University.

Надійшла до редколегії 10.04.12

Н. Городня, канд. іст. наук, доц.

АМЕРИКАНСЬКО-ЯПОНСЬКІ ВІДНОСИНИ В 1990-х РР.: ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР

Аналізуються зміст і тенденції розвитку американсько-японських відносин в перше пост-біполярне десятиліття. Основна увага приділяється відносинам в торгівельно-економічній сфері. Визначається їх вплив на увесь комплекс двосторонніх відносин.

The paper studies U.S.-Japanese relations in the first post-Cold War decade, focusing on trade and economic issues and their impact on the whole complex of bilateral relations.

В умовах "холодної війни" американсько-японські відносини посідали центральне місце в американській стратегії стримування комунізму. В новому регіональному середовищі, що виникло на рубежі 1980–1990-х рр. із завершенням біполярного протистояння, виявилася нова ситуація, що характеризувалася небажанням регіональних центрів сили, передусім Японії, приймати американське домінування, їх прагненням до

більш рівноправних відносин з США. Разом з окресленням перспектив перетворення Японії на глобального лідера посилювалися американсько-японські суперечності на економічному ґрунті, що простежувалися впродовж 1980-х рр. у зв'язку зі зростаючим дефіцитом США в торгівлі з Японією. Внаслідок цього американсько-японські відносини увійшли в період суперечностей і невизначеності, включаючи перспективи двосторонньо-

© Городня Н., 2012

го союзу безпеки, що тривалий час мав вирішальне значення для підтримки регіональної стабільності.

Вивченню американсько-японських відносин присвячено значну наукову літературу, не лише в США і Японії, але також в європейських і азійських державах, в Росії тощо, через їх значний вплив на безпекове середовище в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР). В Україні ця наукова проблема знайшла найбільш повне висвітлення в працях С.Проня [1], частково – в роботах вчених, які досліджують різні аспекти міжнародних відносин в АТР [2]; їй присвячено дисертаційні дослідження І.Дубового й П.Драгана [3]. З останніх робіт дослідженню японсько-китайських відносин за адміністрації Дж.Г.У.Буша присвячено статтю Б.Гончара й І.Семеніста [4]. Основну увагу вітчизняні дослідники приділяють американсько-японським відносинам в сфері безпеки, функціонуванню й трансформації американсько-японського оборонного альянсу, в той час як економічні аспекти їх взаємовідносин перебувають на периферії дослідницької проблематики.

Метою даної статті є аналіз політично-економічної складової американсько-японських відносин в нових умовах регіонального і глобального розвитку 1990-х рр. в контексті змін у зовнішньоекономічній стратегії США, зростання американсько-японської конкуренції за ринки східноазійських держав, активізації регіональних інтеграційних процесів в АТР.

В умовах "холодної війни" торговельно-економічна політика США була складовою частиною політики безпеки, підпорядкованою генеральній стратегії зміцнення союзників. Тож США більш-менш толерантно ставилися до протекціоністських, а отже й дискримінаційних щодо американського експорту практик з боку Японії, відкриваючи свої ринки для експорту союзних і дружніх держав в односторонньому порядку. Зі зменшенням з кінця 1980-х рр. загроз в сфері традиційної безпеки економічні питання набули нової ваги в зовнішній політиці США, з'явився більш виражений поділ на безпекову і економічну сфери, сталися зрушення в торговельній стратегії США від "вільної" до "чесної" торгівлі, до обстоювання "економічного самоінтересу", основним елементом якої була суворая взаємність у торгівлі.

Отже, якщо в умовах "холодної війни" залежність від США приносила Японії значні, особливо економічні, вигоди, з її закінченням статус "клієнта" почав означати для Токіо значно більші витрати при суттєвому зменшенні вигод, що призвело до зростання в Японії анти-американських настроїв. Японська суспільна думка відзначала зменшення впливу США як світового лідера й необхідність обрання Японією більш незалежного курсу. Значного резонансу набула опублікована в 1989 р. праця Ш.Ішітара, тогочасного міністра транспорту, й А. Моріта, співзасновника компанії "Соні" "Японія, яка може сказати "Ні", яка критикувала практику ведення бізнесу в США, обґрунтовувала потребу для Японії прийняти більш незалежну позицію з багатьох питань, включаючи зовнішню політику. Аналогічно в США успішна конкуренція японської економіки з американською, зростання на цьому ґрунті регіонального і глобального впливу Японії призвели до серйозного зрушення в американській суспільній думці по відношенню до неї. В 1989-1991 рр. набула поширення думка, що економічні виклики з боку Японії більш небезпечні для США, ніж "радянська загроза". Паралельно з вимогами більшого доступу до японських ринків, США почали вимагати більшого внеску Японії в оборону і двосторонній альянс.

Якщо в попередній період Вашингтон піддавав перевагу багатосторонньому підходу до торговельних переговорів в рамках Генеральної угоди з тарифів і торгівлі

(ГАТТ), зі зрушенням до доктрини "чесної торгівлі" почали практикуватися різноманітні підходи. Значно зросла роль переговорів на двосторонньому рівні, що стало політичною відповіддю на обмеженість доступу до ринків основних торговельних партнерів США через неформальні структурні торговельні бар'єри, такі як регулятивні режими, традиційні практики ведення бізнесу, система державних закупівель, індустріальні стандарти, субсидії й програми технологічної підтримки (формальні торговельні бар'єри, як тарифи і квоти, значною мірою втратили свою ефективність завдяки ГАТТ). За наступної адміністрації Б.Клінтона набули розвитку також багатосторонні переговори щодо лібералізації регіональної торгівлі в рамках форуму Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), створеного в листопаді 1989 р.

На рубежі 1980-1990-х рр. американсько-японські торгово-економічні переговори відбувалися переважно на двосторонньому рівні. Їх основною темою був торговельний дисбаланс між двома країнами. Незважаючи на підняття за "Угодою Плаза" 1985 р., обмінного курсу японської ієни по відношенню до основних валют, це не мало значного впливу на зменшення дефіциту США в торгівлі з Японією. За даними Міністерства торгівлі США, в 1985 р. він перевищив 45 млрд. дол., в 1986 р. – 55 млрд. дол., 1987 рр. – 56 млрд. дол., після чого поступово зменшився до близько 41 млрд. дол. в 1990 р. [5]. Великий торговельний дисбаланс США впливав на дефіцит федерального бюджету США, значна частина якого фінансувалася за рахунок утримання японськими інституціями державних паперів США. Хоч загальний торговельний дефіцит США в 1989 р. значно зменшився (на 10 млрд. і 44 млрд. дол., порівняно з 1988 і 1987 рр.), після чого склав 108,6 млрд. дол., з Японією він зменшився лише на 2,8 млрд. дол., тож частка Японії в загальному дефіциті США зросла з 43,7% в 1988 р. до 45,1% в 1989 р. [6]. Водночас після "Угоди Плаза" різко зросли японські інвестиції в економіку США, що викликало занепокоєння певних кіл американського суспільства й політикуму. Так, в 1991 р. Японія отримувала близько 11% американського експорту, в той час як США – близько 34% японського; Японія мала в США 148 млрд. дол. прямих іноземних інвестицій (ПІІ), США в Японії – лише близько 17 млрд. дол.

Основну причину такого стану Вашингтон бачив в існуванні штучних перешкод для доступу на японські ринки іноземних товарів і капіталів. Крім торговельного дефіциту, стурбованість Вашингтону викликали перспективи імплементації міжнародних правил торгівлі, сформованих в результаті переговорів в рамках ГАТТ, в разі їх порушення окремими країнами (як Японія).

В перший рік перебування в офісі адміністрації Дж.Г.У.Буша (1989-1992) пішла на рішучі дії, включивши Японію до списку, що підпадав під дію статті Усебічного акту з торгівлі й конкуренції (1988 р.) "Супер 301", яка передбачала торговельні санкції проти будь-якої країни з постійними імпортерними бар'єрами і практиками, що деформують ринок. Ці заходи викликали негативну реакцію в Японії й були критично оцінені деякими американськими експертами. Тож в 1990 р. з метою послабити тиск на Японію адміністрація Буша виступила з "Ініціативою зі структурних перешкод" (ІСП), спрямованою на порівняння економічних структур двох країн і їх взаємну адаптацію.

При обговоренні цієї Ініціативи в Підкомітеті з азійських і тихоокеанських справ й міжнародної економічної політики і торгівлі Комітету із зовнішніх справ Палати представників Конгресу США в лютому 1990 р. зазначалося, що дефіцит у торгівлі викликаний переважно

макроекономічними факторами, структурними перешкодами, які потрібно обговорювати.

За аналізом співробітника Інституту Брукінгса Е. Лінкольна, крім нетарифних бар'єрів (стандарт, процедури ліцензування, митні процедури тощо), існував більш глибокий соціальний феномен, який обумовлював поведінку Японії, відмінну від решти індустриальних держав. Його наслідком був дуже низький рівень як імпортової готової продукції у ВВП Японії, так і внутрішньогалузевої торгівлі (обміну продукцією однієї з експортно-імпортних галузей). Якщо в інших країнах ці показники з часом змінилися, в Японії – дуже мало. Отже, відзначалася потреба вийти за межі питання про тарифи й обговорювати більш глибокі структурні риси японської економіки, які мають вплив на торгівлю. Серед них: тривалі відносини бізнес-відносин "покупець-продавець", сформоване упередження проти імпорту, контроль виробників за системою розподілу, що ускладнює прихід на ринок нових продавців; небажання власників японських фірм бути купленими іноземними компаніями; відносно слабка реалізація антитрестівського законодавства; практика заощаджень й інвестицій [7].

Дж.С.Абегглен, президент компанії "Азійські консультативні послуги", визначив іншу основну проблему американсько-японської торгівлі – проблему конкуренції. Згідно з наданою ним інформацією, з 1980 р., особливо після 1985 р., відбулося значне зростання імпорту Японією готової продукції: з 1985 р. він збільшився в 2,5 рази. Проте від більшої відкритості японської економіки виграли переважно азійські й європейські компанії. За 1985-1989 рр. частка американських компаній в японському імпорті зменшилася на 10 процентних пунктів, шість з яких перейшли до азійських і чотири – до європейських (німецьких, французьких, італійських) компаній. Звідси висновок: структурні зміни повинні стосуватися й американської економіки, яка на той час характеризувалася дуже низьким рівнем накопичень і внутрішніх інвестицій; дуже коротким горизонтом прогнозування корпорацій; досить високою вартістю капіталу й досить низьким рівнем витрат на науково-дослідні роботи [8].

Структурні питання не стали частиною переговорів у рамках статті "Супер 301", а сформували паралельний трек неофіційного діалогу. Важливим був підхід ІСП щодо взаємності структурних змін, як в Японії, так і в США. Важливим тлом для реалізації цієї ініціативи була атмосфера прагнення до змін, що виникла в Японії, відсутня раніше. Про це свідчили вибори до японського парламенту в червні 1989 р., коли Ліберально-демократична партія (ЛДП) вперше втратила контроль над вищою палатою парламенту.

5 квітня 1990 р. уряди Японії і США випустили проміжні доповіді з ІСП, що сформували узгоджений проект з взаємними зобов'язаннями сторін. США визначили шість сфер в японській економіці, в яких вважали необхідними структурні реформи: заощадження й інвестиції, використання землі; система розповсюдження товарів; ексклюзивні бізнес-практики; відносини між кейретсу; механізми формування цін. Так, дослідження цінової політики в Японії засвідчило, що майже 90% проаналізованих товарів з США і 95% товарів з третіх країн мали вищу (на понад 70%) ціну в Японії; 40% товарів, вироблених в Японії, на японському ринку були дорожчими, ніж за кордоном [9]. Уряд США також брав на себе зобов'язання в семи сферах, важливих для посилення глобальної конкуренції американських компаній: заощадження й інвестиції; корпоративна інвестиційна діяльність і здатність до безперервного постачання; корпоративна поведінка; урядове регулювання (лібе-

ралізація режиму контролю за експортом); дослідження і розвиток; сприяння експорту; тренування і освіта робочої сили [10].

В Японії сформовано робочу групу на чолі з прем'єр-міністром Т.Кайфу, яка взяла на себе зобов'язання імплементувати програму з шести пунктів і 52 заходів для урегулювання невідповідностей в цінах на внутрішньому і зовнішньому ринках. Серед них: дерегуляція системи розповсюдження товарів, вдосконалення антимонопольних заходів усередині цієї системи і поза нею; сприяння імпорту; покращення продуктивності відповідних галузей промисловості; раціоналізація цін на землю, особливо у великих містах і приміських зонах тощо. Зобов'язання уряду поширювалися ще на чотири сфери, важливі для урегулювання проблеми нерационального ціноутворення. Вони стосувалися лібералізації закону про великі роздрібні магазини; збільшення інвестицій в інфраструктуру; перегляд антимонопольного законодавства тощо.

Заходи в рамках діалогу з ІСП були розраховані на тривалий період і не передбачали негайних результатів. Крім того, визнавалася складність узгодження фінальної доповіді і її імплементації. Тим часом з початку 1990-х дефіцит США в торгівлі з Японією знову почав зростати.

Питання про "чесну і справедливую торгівлю", забезпечення рівних "умов гри" для американських фірм було центральним під час візиту до Японії президента США Дж.Г.У.Буша в січні 1992 р. Як наголошувалося, впродовж років друзі і союзники мали значну вигоду з відкритості американського ринку, тепер "настав час поділити їм відповідальність за відкриту торгову систему... Торгівля – це двосторонній рух... Ми хочемо ринків, повністю відкритих для американських товарів і послуг" [11].

Під час візиту підписано двосторонню угоду про "глобальне партнерство" між США і Японією, за якою сторони підтвердили свої зобов'язання за Договором про взаємне співробітництво і безпеку 1960 р., заявили про прийняття на себе як двох найбільших в світі ринково-орієнтованих економік і демократій "спеціальної відповідальності за конструювання нової ери" [12]. Але це не вплинуло на торгівельні переговори, які просувалися складно. В ході візиту до Вашингтону в лютому 1992 р. прем'єр-міністр К.Міядзава (листопад 1991 – серпень 1993 рр.) зайняв непоступливу позицію з торгівельних переговорів, що прискорило їх зрив.

В 1993 р., коли в Білий дім увійшла адміністрація Б.Клінтона, дефіцит США в торгівлі з Японією нараховував понад 59,5 млрд. дол., що перевищило показники 1992 р. на 9,9 млрд. дол. Тож нова адміністрація прийняла більш жорсткий тон в переговорах з Японією з торгівельних питань, включаючи застосування до неї санкцій згідно зі статтею "Супер 301". Особливістю переговорів (до осені 1994 р.) було наполягання Вашингтону на забезпеченні гарантованої частки на японському ринку для окремих експортних товарів США. В ході переговорів висловлювалася стурбованість, що торговельні суперечності загрожують усьому комплексу відносин між двома державами, включаючи сферу безпеки.

Щоб уникнути ініціювання Вашингтоном односторонніх торговельних санкцій, що могли призвести до торговельної війни, японський уряд був змушений піти на поступки, спочатку в питанні про лібералізацію ринку рису, невдовзі – про доступ на японський ринок корпорації Моторола тощо. Після 15 місяців переговорів у жовтні-листопаді 1994 р. Японія і США досягли угоди про відкриття для американського експорту ще трьох японських ринків: страхування, урядових закупок в сфері телекомунікацій і медичного устаткування, а та-

кож експорту дзеркального скла (для автомобілебудування й будівництва), що тимчасово послабило суперечності, хоч переговори про імпорту до Японії американських автомобілів і запчастин до них, що забезпечували 2/3 дефіциту США в торгівлі з Японією, так і не увінчалися успіхом [13].

В 1992 р. на тлі світової економічної кризи початку 1990-х рр. відбулося різке зниження темпів економічного зростання Японії – з 4-5% в 1991 р. до 1,1% в 1992 р., 0,1% в 1993 р., 0,5% в 1994 р., 0,9 % в 1995 р. Лише в 1996 р. вона зросла на 2,7-2,9%. Для прискорення економічного зростання, починаючи з 1992 р., японський уряд розпочав реалізацію щорічних стимуляційних програм, проте вони не мали очікуваного ефекту. Криза в Японії виявилася глибокою і затяжною. Вона показала, що попередня економічна модель мірою визрівання японської економіки вичерпала себе. В Програмі економічних реформ І.Одзава, одного з лідерів Партії оновлення, 1993 р. йшлося про потребу "нового відкриття Японії", оскільки "закрита, теплична і регульована" японська система не справлялася з викликами глобалізації [14].

З 1993 р. Японія вступила в період політичної боротьби і розколів у правлячій ЛДП. В липні 1993 р. після 38 років безперервного правління ЛДП прогнала вибори і втратила можливість формувати уряд. Уряди М. Хосокава, Ц.Хата, Т.Мураяма з серпня 1993 до січня 1996 р. формувалися на коаліційній основі на чолі з лідерами відповідно Нової партії, Партії оновлення і Соціалістичної партії Японії.

Паралельно з двосторонніми, торговельно-економічними переговорами між США і Японією відбувалися на регіональному багатосторонньому рівні в рамках форуму АТЕС. За різними підходами двох держав до співробітництва в АТЕС приховувалася їх конкуренція за ринки регіональних держав і посилення свого регіонального впливу.

В липні 1993 р. під час свого першого візиту до Токіо для участі в саміті "великої сімки" президент Б.Клінтон ініціював створення "нової Тихоокеанської спільноти" в форматі АТЕС на основі "відновленого партнерства між США і Японією, прогресу в напрямку більш відкритих економік і більшої торгівлі, підтримки демократії" [15]. В листопаді 1993 р., приймаючи саміт АТЕС в Сіетлі, Б.Клінтон ініціював створення зони вільної торгівлі в форматі АТЕС. Цю пропозицію було схвалено на наступному саміті АТЕС (Богорська декларація 1994 р.). З 1996 р. Вашингтон підтримував Програму ранньої добровільної секторальної лібералізації, яка набула конкретних форм в 1997 р. і відбувалася в 15 секторах на добровільній основі з метою подальшої ліквідації обмежень в торгівлі й інвестиціях зацікавлених сторін. Обстоюючи принципи вільної торгівлі в АТР, адміністрація Клінтона приділяла мало уваги проблемам розвитку. Було очевидним прагнення Вашингтону не перетворювати АТЕС на агентство з допомоги розвитку менш розвинутих країн-учасниць форуму, оскільки ці функції вже виконував Азійський банк розвитку.

На противагу США Японія обстоювала принципи розвитку, що могли бути реалізовані через економічне і технічне співробітництво розвинутих і менш розвинутих економік. "Порядок денний дій Осака", схвалений на саміті лідерів АТЕС в м.Осака (Японія) в листопаді 1995 р. як механізм досягнення Богорської мети, відновлював концепцію "економічного і технічного співробітництва" як одну з основ "Плану дій АТЕС", що отримало схвалення менш розвинутих економік-учасниць форуму.

Японія в цей час була економічним лідером регіону як за кількістю прямих інвестицій, так і за обсягами фінансової допомоги регіональним країнам, і намагалася

втримати свої переваги. Незважаючи на різке зниження темпів економічного зростання Японії з 1992 р., японський експорт продовжував розвиватися високими темпами (за 1990-1995 рр. його фізичний обсяг зріс на 23%). Позитивне сальдо торговельного балансу Японії зросло з 52,1 млрд. дол. в 1990 р. до 106,8 млрд. дол. в 1995 р., золотовалютні резерви – з 77,1 млрд. дол. до 182,8 млрд. дол. Причиною цього була не лише величезна перевага експорту над імпортом, але й зростання прибутків від прямих і портфельних інвестицій японських компаній, довгострокових позик, в тому числі країнам Східної Азії.

Вашингтон і Токіо розвинули також активну двосторонню "комерційну дипломатію" з регіональними країнами. Відокремлення питань про права людини від торговельних питань дозволило покращити відносини між США і КНР. З 1993 р. помітна активна "човникова дипломатія" США в Південно-Східній Азії (ПСА). Вашингтон скасував економічні санкції проти В'єтнаму; здійснив аналогічну ініціативу щодо М'янми за умов прийняття нею політики економічної дерегуляції тощо, прокладаючи шлях для входження американського бізнесу в регіон. Відповідні кроки з метою поглиблення економічного співробітництва в країнах ПСА здійснили в 1993 р. японські урядовці. Прем'єр-міністр Т.Мураяма одразу після формування уряду в червні 1994 р. наніс візити до чотирьох країн ПСА, в кожній з яких прийняв відповідальність Японії за події Другої світової війни і закликав до побудови "партнерства для нового злету".

Спробою Японії закріпити свою економічну перевагу в Східній Азії була пропозиція про створення Азійського валютного фонду (серпень 1997 р.) на початку Азійської фінансово-економічної кризи. Заперечення США примусили Токіо тимчасово зняти цю ініціативу, проте в трансформованому вигляді вона стала основою Чіангмайської ініціативи (травень 2000 р.) з фінансового співробітництва країн Східної Азії в форматі "АСЕАН+3". Азійська криза нанесла серйозні збитки японській економіці й водночас сприяла більшому залученню Японії до регіональних інтеграційних процесів без участі США.

В другій половині 1990-х рр. торговельні суперечності між США і Японією втратили гостроту. Цьому сприяли успішне завершення в кінці 1993 р. Уругвайського раунду ГАТТ; підтримка Японією США в питанні про лібералізацію торгівлі й інвестицій в рамках АТЕС; економічне одужання США, в результаті чого вони повернули собі першість як світовий експортер. За даними Міністерства торгівлі США, в 1994 р. торговельний дефіцит США з Японією досяг піку, проте з 1995 почав зменшуватися (в 1994 р. він склав близько 65,7 млрд. дол., в 1995 р. – 59,136 млрд. дол., в 1996 р. – 47,580 млрд. дол., в 1997 р. – 56,114 млрд. дол.) [16].

Простежується прямий вплив на двосторонні відносини зростання регіональної напруженості в Східній Азії. Під впливом кризи на Корейському півострові й у Тайванській протоці значення військово-політичного союзу двох держав посилюлося. В 1995 р. вперше в японських офіційних документах використано термін "американсько-японський альянс". В квітні 1996 р. прем'єр-міністр Хашімото і президент Клінтоном підписали Спільну японсько-американську декларацію з безпеки. У вересні 1997 р. оголошено нові Основні напрямки японсько-американського оборонного співробітництва, які зміцнили двосторонні відносини в сфері оборони.

Японсько-американські відносини в 1990-ті рр. можна характеризувати в термінах партнерства і суперництва. Торговельні суперечності й економічна конкуренція не перешкоджали США і Японії підтримувати союзниць-

кі відносини в сфері безпеки, співпрацювати з широкого кола політичних питань, посідати спільну позицію на міжнародній арені. Переваги партнерства переважали взаємні конфлікти. Проте відокремлення торгово-економічних питань від сфери традиційної безпеки по завершенні "холодної війни" помітно вплинуло на увесь комплекс двосторонніх відносин, сприяло формуванню більш самостійної політики Японії на регіональному і глобальному рівнях на рубежі XX-XXI ст.

1. Пронь С. США та Японія в АТР (50-90-ті рр. XX ст.). – Миколаїв, 2003; його ж: Нова "модель безпеки" в АТР та американсько-японські відносини // Дослідження світової політики. – 2003. – Вип.22. – С.190-196; його ж: США та Японія на межі тисячоліть: історичний досвід та перспективи відносин // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2006. – Вип.6. – С.435-438. 2. Шевчук О. Система безпеки Азійсько-Тихоокеанського регіону: фактори формування та тенденції розвитку. – Миколаїв, 2010; Шергін С. Азійсько-Тихоокеанський регіон: історія і сучасність. – К., 1993; Радченко О. Нова політика Японії на міжнародній арені в першій половині 90-х рр. та реакція асеанівських країн // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Міжнародні відносини. – 1999. – Вип.22. – С.43-44, ін. 3. Дубовий І. Політика США щодо Японії (80-ті – початок 90-х років). Дис... канд. іст.

наук. – К., 1993; Драган П. Трансформація японсько-американського військово-політичного союзу в пост-біполярний період // Дис... канд. політ. наук. – К., 2009. 4. Гончар Б., Семеніст І. Політика адміністрації Дж.Буша стосовно американсько-японського союзу безпеки (1988-1992) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – 2012. – Вип.109. – С.10-15. 5. Trade in Goods with Japan [Електронний ресурс] / U.S.Department of Commerce. United States Census Bureau. – Режим доступу: <http://www.census.gov/foreign-trade/balance/c5880.html> 6. Hearings on Asian and Pacific Affairs and on International Economic Policy and Trade of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, One Hundred First Congress Second Session. February 20 and April 19, 1990. – Washington, 1991. – С.1. 7. Там само. – С.6-8. 8. Там само. – С.19. 9. Там само. – С.50. 10. Там само. – С. 50-55. 11. Public Papers of the Presidents of the United States. George Bush. 1991. Book 2. – Washington, 1992. – P.1147. 12. 1992 U.S.-Japan Global Partnership Agreement [Електронний ресурс] / International Trade Administration. – Режим доступу: <http://www.mac.doc.gov/japan-korea/market-opening/ta920109.htm> 13. Scholars View West-West Relations, 1984 // China. Facts & Figures Annual Handbook. V.20. – Breeze, Florida, 1996. – P.109. 14. Японія 90-х: кризис системы или временные сбои / А.И. Кравцевич (отв.ред.). – М., 1998. – С.115. 15. Public Papers... William J. Clinton. 1993. Book 1. – Washington, 1994. – P.1020. 16. Trade in Goods with Japan... Вказ.пр.

Надійшла до редколегії 10.04.12

В. Діденко, асп.

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ КУЛЬТУРНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ В США В КІНЦІ XX СТ. – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

У цій статті ми пропонуємо огляд новітніх тенденцій американської культурно – антропологічної думки. Розглядаємо еволюцію методологічних пріоритетів провідних американських антропологів щодо міждисциплінарності та спеціалізації американської культурної антропології з кінця XX до початку XXI століття.

In this article, we provide descriptions of the newest trends of American cultural anthropological thought. Review the evolution of methodological priorities of the leading American anthropologists on the problem of interdisciplinarity and specialization in cultural anthropology in the USA from the end of the 20th to the start of the 21st centuries.

На сьогодні, в умовах активної модернізації гуманітарних наук, їх контури набувають все більшої відмінності, порівняно з тими, що були раніше. У ході теоретичної полеміки про нові парадигми, з одного боку, постійно повертаються до очевидної спеціалізації суміжних дисциплін, з іншого – у векторах еволюції також окреслено намір їх синтезу, що робить необхідним виявлення міждисциплінарних характерних особливостей інноваційних течій і визначення дослідних перспектив такого роду досліджень. Великий інтерес в цьому плані становить поняття "антропологія", яке в наші дні не лише популярне, але і надзвичайно багатоліке у своїх інтерпретаціях. Беручи до уваги радикальні зміни в сучасних гуманітарних науках, не можна не погодитися з тим, що феномен антропології задає їм нових рис і стандартів.

Під антропологією розуміється не стільки конкретна дисципліна, скільки загальна дисциплінарна рубрика, галузь знань, яка може включати в себе ряд різних дисциплін (таких як, етнологія, соціальна антропологія, біологічна антропологія, лінгвістика, фольклористика і т.п.), в залежності від академічного контексту тієї чи іншої країни.

Авторитетне американське видання зазначає, що "антропологія – це наука про людство повсюди в усі часи, вона впроваджує знання про те, що відрізняє людей один від одного і що їх об'єднує. Це наука про всі умови, в яких існував, існує і буде існувати людський рід, вона заглядає в минуле і майбутнє, і в той же час розкриває таємниці сьогодення" [2]. Саме поняття "соціокультурна антропологія", яке почало активно вживатись з початку 80-х років XX ст., було створено за зразком французької і британської "соціальної антропології" та американської "культурантропології" (іноді обидва ці напрями об'єднуються під загальною назвою "етнології").

Усією своєю величезною масою сьогодні антропологія тисне на всі науки про людину й змушує їх змінюва-

тись. Вона, дійсно, стала філософією, тому, що впливає на світогляд науковців, ламає старі парадигми й змушує науки розривати усталені стереотипи.

У 80-ті роки все більш помітну участь в історико-антропологічних дослідженнях беруть американські вчені: в цей час виходять роботи Лінн Хант, Роберта Дарнтон, але в першу чергу тут необхідно згадати ім'я Наталі Земон Девіс. У 1983 р. вийшла, мабуть, найвідоміша з її книг – "Повернення Мартена Герра".

Важливо зазначити, що однією з провідних тенденцій в культурно-антропологічній думці другої половини XX ст. став перехід даної науки в русло гуманітарних дисциплін – феномен опосередкований, з одного боку, антипозитивістськими інтелектуальними настроями кінця 1960-х – 1980-х років, а з іншого – зміною колоніального світу на світ деколонізації. Однак, з іншого боку, повалення колоніальної системи раптово ускладнило доступ до джерел, хоча, про те, що антропологія неминуче зіштовхнеться з такою проблемою, попереджував ще Франц Боас на рубежі XIX-XX ст. [1].

Антропологія більше не замикається в межах історичної антропології, яка раніше практично збігалась з етнографією та етнологією, вона здійснила інтервенцію в саму історичну науку, все більш впроваджуючи в ній історико-антропологічний підхід до вивчення історичної дійсності. Історична антропологія добре вже розвинула методи вивчення історії ментальностей, й пішла далі, виявляючи й вивчаючи особливості світосприйняття й культурно-поведінкових норм, духовного устрою різних епох та цивілізацій. Антропологія змінює навіть уже сам зміст історичної науки. Оскільки в історичній антропології з самого початку був відсутній специфічний предмет дослідження, вона змушена була ніби "розташовуватись" на етнографії, етнології й історії. Перспективу вона мала лише в країнах, які володіли колоніями, тому, що в таких країнах, де велику частину населення

складало корінне населення, в першу чергу з економічних та адміністративних причин розвивалась етнографія, етнологія й культурна антропологія. З розпадом колоніального світу в другій половині ХХ ст. історична антропологія, замість того, щоб зникнути, розчинившись в інших науках, зчинила вторгнення в історичну науку, все більш змінюючи її власний предмет дослідження, перетворюючи її на все більш "олюднену". З одного боку, переосмислення логіки пізнання в антропології стало наводити все більшу кількість американських дослідників на думку про його фундаментальну схожість з пізнанням гуманітарних дисциплін.

Американський антрополог Конрад Коттак пише: "Запевняю вас, що антропологія – щось набагато більше, ніж тільки вивчення примітивних суспільств. В її горизонт потрапляють буквально всі суспільства – і давні, й сучасні, і вона намагається описати їх, порівнюючи й зіставляючи одне з одним. У той же час будь-яка інша соціальна наука не виходить за межі одного типу суспільства, як правило індустріального, що описується на прикладі США чи Канади. Тільки антропологія надає людині унікальність можливості побувати одразу в усіх суспільствах, розглянути їх у кросс-культурній перспективі, тобто порівнюючи традиції й звичаї різних країн" [3]. Розпочавши з народних низів, антропологічна історія поступово включила в свій предмет поведінку, звичаї, цінності, уявлення, вірування всіх соціальних груп, незалежно від їх становища в суспільній ієрархії, перетворивши "історію низу" в "історію зсередини" і поставивши перед собою завдання синтезу всієї історичної дійсності у фокусі людської свідомості ("суб'єктивної реальності"). Безсумнівним досягненням цього підходу до соціальної історії є розробка методів реконструкції стереотипів свідомості, глибинної програми людської діяльності, закладеної в культурній традиції і знайшла вираження як в письмових джерелах, так і в предметах матеріальної культури, творах мистецтва і т. д.

Таким чином, як результат опробування нових тем та переосмислення старих, протягом 1980-х років антропологія поступово змінювалась слідом за сусідніми дисциплінами в гуманітарній та суспільно-науковій сфері. До другої половини 1990-х років світ поступово перейшов з непередбачуваного стану "постмодернізму" в передбачуваний стан "глобалізації". Культура як феномен тепер вимальовувалась як доволі реальстичне по характеру явище – фрагментоване й пронизане нитками історичних процесів, яке пов'язує глобальне і локальне. Поворот до вище зазначеної форми антропологічного аналізу культури в 1990-х роках був гарно відображений в ряді проектів, таких, як дискусійно-дослідницький проект журналу "Public Culture", заснованого Арджуном Аппадурі.

Необхідно відзначити, що сьогодні на стику соціальної й культурної антропології та історичної антропології формується інтердисциплінарна галузь соціально-історична антропологія, в якій поєднується власне антропологія, соціологія, історія та філософія. Все більше антропологів світу працюють одночасно в цих чотирьох напрямках. Всі найзначніші наукові відкриття нині робляться саме в режимі інтердисциплінарності, а в історичній науці системний підхід до вивчення історичної дійсності є вимогою часу.

Цілком може бути, що дослідницький настрій сьогоденної культурної антропології в США до цього часу відображає тяжіння до тієї міждисциплінарної атмосфери 1980-х – середини 1990-х років, дух якої ще продовжує жити в розрізнених академічних колах та товариствах, будучи свого роду дискурсивним середовищем, в якій антропологія все ще намагається "випробувати"

свої проекти. Міждисциплінарні дискусії або, як їх називає Джордж Маркус [5] "метадискусії" – виникли, як правило, в рамках самої антропології, й найвпливовішими з них виявились ті, що за різних причин були найбільш престижними. Відповідно, такі течії, як структуралізм чи когнітивна антропологія, були важливими з точки зору центру і тому ретельно вивчались в університетах. На сьогодні, центр, якщо такий існує, більше не має подібної координуючої сили.

Концептуалізація історичної антропології та формування її лексики пов'язані з радикальними зрушеннями в сфері пізнання. Цей напрямок чітко відобразив в собі практично всі повороти в історіописанні другої половини ХХ ст. – антропологічний, етнологічний, лінгвістичний, новий історичний, новий соціологічний. Ці зміни стали спонукальними мотивами її становлення, змінення дослідницьких пріоритетів і збагачення методичного арсеналу. Вона перш за все орієнтувалася на той феномен антропології, який, безумовно, активізував весь простір гуманітарного знання.

Говорячи про сприйняття культурної антропології в американському суспільстві в два останні десятиріччя ХХ ст. та на початку ХХІ ст., цікаво звернути увагу на кілька гучних дебатів провідних сучасних антропологів США. Перший приклад – це суперечка між Гананатом Обейзекером та Маршаллом Салінсом в середині 1990-х років. Дебати почались з того, що Г. Обейзекер [7] закинув свої дослідження в Шрі-Ланці й переключився на написання праці, в якій вирішив піддати сумніву висновки М. Салінса [8], провідного спеціаліста з антропології Полінезії, відносно зіткнення експедиції капітана Кука з гавайцями (чи був факт обожнювання Кука гавайцями виразом їх образу мислення чи це був просто європейський міф, тобто репрезентація позиції європейців про "примітивні" суспільства?). Другий приклад – гучні дебати, які мали місце після того, як американський антрополог Девід Столл викрив у недостовірності популярну тоді працю Рігоберти Менчу – гватемальського автора, удостоєного Нобелівської премії миру. Коли в 1987 році його праця "Я, Рігоберта Менчу", про утиски та знищення майя в Гватемалі вийшла англійською мовою, вона отримала величезний резонанс як свідчення порушення прав людини в той час, коли мультикультуралізм як гуманістична ідеологія меншин та етнічних груп почав розповсюджуватись в ліволіберальних колах та політичному дискурсі [6]. Десятиліттями пізніше антрополог Д. Столл, який проводив дослідження в тій місцевості, які описував Р. Менчу, опублікував зібраний ним матеріал, який засвідчував про недостовірність фактичних даних, які наводились в резонансній книзі [9]. Підсумовуючи ці приклади, можемо зробити висновок, що мало місце зіткнення антропологічної репрезентації, яка опиралась на практику "об'єктивної" наукової фіксації матеріалу, над яким проводився науковий метод спостереження, й, так би мовити, саморепрезентація антропологічного "об'єкту", який опирається на іншу (ненаукову) практику осмислення складних життєвих реалій. Ці дебати дають можливість зрозуміти, що антропологія сьогодні вплетана в складну систему взаємовідносин з суспільством.

Ключовою подією в житті американської культурної антропології з початку 1980-х років стало згасання інтересу до принципу побудови антропологічного знання на фундаменті традиційних "зарубіжних етнографічних регіонів", цьому сприяв і той факт, що поступово сучасна культура США ввійшла в ряд важливих об'єктів антропологічного дослідження. Крім того, останнім часом деякими видами спеціалізації по проблемному принципу набули статусу, який можна порівняти з попереднім

регіональним способом спеціалізації в минулому. В даний час антропологію в США до сих пір характеризує велика різноманітність інтересів і принципи регіональної спеціалізації та польової роботи до нині тією чи іншою мають визначальний характер, проте, категоріальний апарат, поняття про включеність будь-якого етнографічного дослідження в більш широкий соціально-політичний контекст умови й способи проведення польових досліджень на практиці зазнали змін найкардинальнішим чином.

Серед тенденцій розвитку антропології останнім часом, вимальовується виразна тенденція руху до суспільно значущої антропології, до антропології, яка була б зрозумілою публіці, до антропології, яка б могла використати багатий фонд накопиченого дослідницького матеріалу з метою просування нашого знання про сучасне, з метою кращого розуміння складності культурно-історичних умов, в яких знаходиться наше власне суспільство й суспільства тих людей, що живуть поряд з нами. Про ці тенденції свідчать ряд публікацій, що з'явилися останнім часом, зокрема праця МакКленсі [4].

Той етап розвитку, який зараз переживає культурна антропологія, можна, ймовірно, назвати екстенсивним: вона "освоює" нові країни, нові теми дослідження. Не скрізь цей напрямок виступає під "власним ім'ям". Для нинішнього етапу характерна наявність цілого ряду "споріднених" напрямків, які можна вважати варіантами антропологічно орієнтованої історії. До них, наприклад, відноситься "нова культурна історія" (new cultural history) в США (Р.Дарнтон, Л.Хант та ін.), італійська "мікроісторія" (отримала останнім часом поширення і в інших країнах) і Alltagsgeschichte в Німеччині, Австрії та Швейцарії.

Підсумовуючи вище сказане, необхідно зазначити, що такий гуманітарний прорив історичної антропології слід оцінювати як позитивне явище. На сьогодні можна констатувати, що провідною тенденцією сучасної світо-

вої історичної науки є її антропологізація, тобто перетворення її з історії соціально-економічних та політичних систем в історію людини.

Антропологія США в поточний період являє собою інституціональну сферу та область знань, яка динамічно розвивається. В останню чверть ХХ ст. позначилася тенденція якщо не віддалення культурної антропології від її традиційної сфери соціальних наук, то принаймні її зближення з гуманітарними галузями знання. Проте, залишається нерозв'язаною проблема консервативного крила науковців антропологів, які прагнуть зберегти традиційну структуру антропології та небажання залишити в минулому міф про антропологію, як про "велику" науку, яка суперничає з природничими науками. В той самий час, антропологічні дослідження почали привертати до себе увагу в достатньо нетрадиційних сферах: в корпоративній сфері, в маркетингових та рекламних кампаніях, в органах, які займаються розробкою соціальних програм.

1. Антропологические традиции: стили, стереотипы, парадигмы: Сб. статей / Ред. и сост. А.Л. Елфимов. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С.48-67.
2. Haviland W.A., Prins H.E.L., Walrath D., McBride B. Cultural Anthropology: The Human Challenge, 12th Edition / William A. Haviland, Harald E. L. Prins, Dana Walrath, Bunny McBride. – Wadsworth Publishing, 2008. – P.3.
3. Kottak C. P. Anthropology: The exploration of human diversity / C. P. Kottak. -N.Y.: McGraw-Hill, 1994. – P.2.
4. MacClancy J. Exotic No More: Anthropology on the Front Lines / Jeremy MacClancy. – University of Chicago Press, 2002. – 449 pp.
5. Marcus George E. Critical Anthropology Now: Unexpected Contexts, Shifting Constituencies, Changing Agendas / George E. Marcus. – School of American Research Press, 1999. – 440 pp.
6. Menchu R. An Indian Woman in Guatemala / Rigoberta Menchu. – Verso, 1984 – 251 pp.
7. Obeyesekere G. The Apotheosis of Captain Cook: European Mythmaking in the Pacific / Gananath Obeyesekere. – Princeton University Press, 1997. – P.138-144.
8. Sahlins M. What 'Natives' Think: About Captain Cook, For Example / Marshall Sahlins. – Chicago Press, 1995. – P. 264-281.
9. Stoll D. Rigoberta Menchu And The Story Of All Poor Guatemalans / David Stoll. – Westview Press, 2007. – 384 pp.

Надійшла до редколегії 10.04.12

Р. Загорулько, асп.

ГАЗЕТИ КИЄВА 1905–1914 РР. ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВ "ПРОСВІТА" В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Стаття присвячена з'ясуванню інформативного потенціалу газетної періодики Києва 1905–1914 рр. для дослідження діяльності товариств "Просвіта" в Наддніпрянській Україні.

This article focuses on determination of Kyiv newspapers' information potential for investigation of "Prosvita" companies' activity in Naddnipryanska Ukraine.

В роки Першої російської революції в Україні відбулося зародження та значне поширення нової, до цього часу невідомої у Російській імперії, форми культурно-просвітницького руху. Мова йде про діяльність українських товариств "Просвіта". Передумови для їх утворення були закладені Маніфестом 17 жовтня 1905 р. "Закон про товариства і спілки", який було прийнято у березні 1906 р., дозволив українській інтелігенції відкривати ці організації з метою проведення культурно-просвітницької роботи серед місцевого українського населення. Перші "Просвіти" виникли в Одесі та Катеринославі вже наприкінці 1905 р. У 1906 р. "Просвіти" було засновано у Києві, Кам'янці-Подільському, Чернігові та інших великих українських містах. Їхні відділення відкривалися у навколишніх селах та містечках. Всього у Наддніпрянській Україні в роки революції діяло 9 "Просвіт" та 30 їхніх філій. Хоча кожна з "Просвіт" існувала як самостійне товариство, згідно із власним уставом, але програми їхні були практично однаковими – сприяти просвіті українського народу, розвивати його культуру на рідній мові шляхом організації бібліотек, чита-

лень, книжної торгівлі, курсів, самостійних кружків, виданням науково-популярної літератури і т. ін. [11, с. 34].

У новітній українській історіографії, представлений працями Л. Євселевського [2], Ж. Ковби [13], О. Коновця [14], О. Лисенка [15] та багатьох інших науковців, діяльність "Просвіт" досліджена доволі ґрунтовно. Проте, практично всі дослідники зосереджувалися на аналізі архівних документів, майже зовсім обходячи своєю увагою таке важливе історичне джерело як газетна періодика.

Зважаючи на це, ми вирішили виправити цей прикрий факт у нашому дослідженні, метою якого є з'ясування інформативного потенціалу газет Києва 1905–1914 рр. для вивчення діяльності товариств "Просвіта" в Наддніпрянській Україні. Для досягнення цієї мети ми поставили перед собою наступні завдання: проаналізувати зміст газет Києва за 1905–1914 рр. на предмет наявності публікацій, які тією чи іншою мірою стосуються питання, яке нас цікавить, виявити їх жанрову специфіку та тематичне спрямування.

"Просвіти" були важливими позапартійними легальними осередками, навколо яких гуртувалися представники місцевої інтелігенції, яким не була байдужа доля

© Загорулько Р., 2012

свого народу. Тому питання, пов'язані із відкриттям, організацією роботи та закриттям "Просвіти", знаходили своє детальне висвітлення на сторінках україномовної періодики. Українські газети Києва у цьому плані не були виключенням. Провідну роль у освітленні питань, пов'язаних із діяльністю "Просвіти", займала "Громадська думка" / "Рада".

Зауважимо, що окремі співробітники цієї газети були членами "Просвіти", що давало їм можливість отримувати інформацію з перших рук. Так, наприклад, Б. Грінченко був головою Київської "Просвіти", Д. Дорошенко у 1907 р. був її секретарем, а пізніше – заступником голови Катеринославської "Просвіти", Г. Коваленко – членом однієї із "Просвіт", які діяли на Полтавщині. Активно долучалися до роботи "Просвіти" такі співробітники видання як В. Дурдуківський, С. Єфремов, М. Левицький, В. Сташкевич, Є. Чикаленко та ін. [1, с. 97, 141-142; 30, с. 281].

Вже з перших днів існування "Громадської думки" її редакційний колектив почав вміщувати на сторінках газети публікації, присвячені висвітленню питань, які стосувалися діяльності "Просвіти". Так, наприклад, у її № 3 було надруковано коротку замітку у відділі місцевої хроніки "По Україні", у якій повідомлялося про заснування "Просвіти" у Кам'янці-Подільському [21]. У № 10 газети у цьому ж відділі було вміщено замітку про те, що Одеська "Просвіта" влаштувала новорічний український вечір [22]. У № 26 "Громадської думки" у відділі "З українського життя" було надруковано замітку "Українське товариство "Просвіта". З неї читач довідувався, що Одеська "Просвіта" відкрила власну бібліотеку-читальню, а через деякий час мала відкрити власну книгарню [28].

Розгляду діяльності Одеської "Просвіти" присвятив свою статтю "Товариство "Просвіта" в Одесі" М. Левицький. Зазначена публікація була надрукована у № 128 "Громадської думки". В ній автор подав відомості про роботу, яку виконали члени Одеської "Просвіти" за час, який минув з моменту її заснування. Автором було зазначено наступне. Одеська "Просвіта" була заснована 28 грудня 1905 р. Ціль товариства полягала у допомозі культурно-просвітньому розвитку українського народу в Одесі. На початку 1906 р. в Одеській "Просвіті" було вже близько 400 членів. Справами товариства заправляв відділ у складі 9 чоловік. Загальні збори проводилися двічі на тиждень по середах та суботам. У середу мали місце лекції українською мовою, після них відбувалися дебати, у суботу – літературно-музичні вечори. За час, який минув з моменту заснування товариства, на його засіданнях було прочитано 19 лекцій на самі різні теми: антропологія, козаччина, братства, марксизм, Мазепа, Руданський, Гребінка, Антонович, запорозькі вольності та ін. Для збільшення свого фонду товариство упорядковувало ряд вечорів з виставами, співами та танцями, що дали прибутку близько 600 карбованців. При "Просвіті" існувала драматична секція, хор, який складався з 70 чоловік, хормейстера та акомпаніатора. Товариство також мало власну бібліотеку-читальню, яка останнім часом значно збагатилася за рахунок придбання бібліотеки покійного Л. Смоленського. Тут же існувала невелика книгарня українських популярних книжок для народу. Вона одержувала всі українські газети, які виходили в Російській імперії та 2 українські газети із Сполучених Штатів. Деякі з них присилалися даремно, деякі доводилося передплатувати. На меті товариства у майбутньому було видання книжок і заснування початкової української школи. Членський внесок становив 1 карбованець на рік. Зважаючи на військовий стан, товариство за тиждень наперед мусило повідомляти градоначальника про день

зборів та подавати нотатки про те, що буде говоритися на тих зборах [17].

Про задум Одеської "Просвіти" з осені 1906 р. заснувати у місті першу українську гімназію повідомлялося у статті "Перша українська гімназія в Одесі", надрукованої у № 139 "Громадської думки" [10].

З травня 1906 р. на сторінках газети почали з'являтися відомості про Київську "Просвіту". Так, у її № 122 було надруковано замітку "Товариство "Просвіта", у якій повідомлялося про те, що Київське губернське у справах про товариства присутствіє затвердило статут київського товариства "Просвіта", заснованого гуртком київських українців на спомин про Т. Шевченка [27].

У наступних номерах газети її кореспонденти розвинули тему Київської "Просвіти" у ряді статей та заміток. Так, наприклад, у № 132 "Громадської думки" було надруковано статтю "Просвіта" у Києві", у якій її автор подав відомості про організаційні моменти заснування Київської "Просвіти" [16]. Інформація про установчі збори Київської "Просвіти" була подана в № 146 газети у статті "Перші загальні збори київської "Просвіти" [20].

Традиції подавати регулярні відомості про діяльність "Просвіти" після закриття "Громадської думки" успадкували інші україномовні газети "Києва": "Рада", "Слово", "Село" "Засів" та ін. На сторінках "Ради" публікації, які стосувалися "Просвіти" та всього, що було із ними пов'язано, становили значну частину з-поміж інших матеріалів, вміщених на сторінках газети. Їхня тематика була самою різноманітною: відкриття нових "Просвіт" та їхніх філій, заборони, які накладалися адміністрацією на окремі аспекти їхньої діяльності, видавнича діяльність товариств, влаштування ними публічних лекцій, вечорів тощо.

Проаналізуємо кілька таких публікацій, які стосувалися діяльності Кам'янець-Подільської "Просвіти". Так, наприклад, у замітці "З життя "Просвіти", вміщеній на сторінках № 152 "Ради" за 1907 р., зазначалося, що за перший рік існування "Просвіти" до її бібліотеки було виписано 338 назв українських книжок у розмірі 22000 примірників на суму 2553 карбованців. За цей час товариство розіслало більше ніж 21000 книжок таких українських авторів як І. Левицький, О. Кониський, Б. Грінченко, І. Франко та ін. [5]. Цікаві відомості про те, яким чином члени Кам'янець-Подільської "Просвіти" поширювали українські книжки поміж селянами, було подано у № 173 "Ради" за 1907 р. Більшість членів "Просвіти" жила у селах, де ними у власних хатах створювалися читальні, інколи навіть продавалися книжки. Всього було влаштовано близько 100 таких імпровізованих бібліотек, але через брак коштів "Просвіта" не могла висилати їм книжки більше ніж на 4-5 карбованців [9]. Кількісні дані про темпи зростання кількості постійних читачів бібліотеки Кам'янець-Подільської "Просвіти" були подані у публікації "Річні загальні збори подільського українського товариства "Просвіта", яка з'явилася на сторінках газети у 1911 р. Судячи із цієї замітки, у 1908 р. постійних читачів бібліотеки було 103, у 1909 р. – 162, а у 1910 р. – уже 185 [25].

Як видно із зазначених публікацій, редакція "Ради" приділяла велику увагу подачі відомостей про результати культурно-просвітницької діяльності "Просвіти". Поряд із інформаційними замітками, присвяченими зазначеному питанню, на сторінках газети містилося багато аналітичних статей, автори яких аналізували той чи інший аспект діяльності "Просвіти", висловлювали власні розмірковування стосовно напрямків їхнього подальшого розвитку, значення "Просвіти" для культурного розвитку українського народу і т. ін. Так, наприклад, у №... газети за 1906 р. було надруковано статтю "На-

родна просвіта", автор якої проаналізував роботу, проведenu "Просвітами" за час їхнього існування. Ним був зроблений невтішний висновок – діяльність окремих "Просвіт" була настільки млявою, що місцеве населення про них практично не знало. Інші "Просвіти", за словами автора, обмежували свою діяльність межами міста, у якому вони існували. Як результат цього, сільське населення було позбавлене можливості долучитися до просвіти, в результаті чого залишалося темним та неосвіченим. З позитивного боку ним було охарактеризовано Київську "Просвіту", яка займалася видавничою діяльністю, та Кам'янець-Подільську "Просвіту", яка організовувала читальні на селі [18].

В ряді газетних публікацій співробітниками "Ради" була висловлена думка про те, що видавнича робота повинна була стати одним із пріоритетних напрямків діяльності просвітних товариств, оскільки незначна кількість українських книжок, які вдалося видати після номінального скасування заборони української мови, порівняно із книжками на російській мові була просто сміхотворною. Зважаючи на це, у згаданих нами вище публікації містився заклик до "Просвіт" розпочати видання якщо не нових українських книг, то хоча б тих, які вже були видані до того [18].

Ще одним пріоритетним напрямком діяльності "Просвіт" редакцією "Ради" вважалося заснування приватних українських шкіл. На думку співробітників видання, члени просвітніх товариств мали прийняти активну участь у виробленні українських шкільних підручників, підготовці учительських кадрів, поширенні ідеї української школи серед населення тощо. Зважаючи на те, що добитися від влади дозволу на українські школи ніяк не вдавалося, редакція "Ради" неодноразово вказувала на важливе значення, яке мало для подолання неграмотності та культивування національної свідомості українського народу читання рефератів, публічних лекцій з українознавства, історії України, які влаштовувалися "Просвітами" [18].

Інші україномовні газети Києва також відводили значну площу своїх сторінок під публікації, які стосувалися діяльності просвітніх організацій. Так, короткі інформаційні повідомлення, які порушували зазначене питання, регулярно вміщувалися їхніми редакціями у відділах місцевої хроніки, які частіше за все мали назви "У Києві", "По Україні", "З українського життя", "Що діється в Україні" тощо. Наведемо кілька прикладів таких заміток, надрукованих на сторінках "Слова" та "Села". У № 15 "Слова" за 1907 р. було вміщено 2 замітки: "Рада Київської "Просвіти" та "З діяльності видавничої комісії київської "Просвіти". Перша з них інформувала читача про те, що члени Київської "Просвіти" мали намір прочитати кілька популярних лекцій про холеру, друга – містила стислі відомості про діяльність видавничого комітету Київської "Просвіти" [24; 4]. У № 2 "Слова" за 1908 р. було надруковано 4 замітки, які містили відомості про діяльність Запорізької, Одеської, Житомирської та Чернігівської "Просвіти" [8; 19; 3; 29]. Інформацію про діяльність Житомирської, Печерівської та Подільської "Просвіти" подавала замітка, надрукована у № 50 "Села" за 1910 р. [6]. Про роботу, яку вели члени Кам'янець-Подільської та Миколаївської "Просвіти", розповідалося у № 5 "Села" за 1911 р. [7].

Зауважимо, що редакції усіх без виключення україномовних газет Києва погоджувалися з тим, що просвітні організації мали вкрай важливе значення для національно-культурного відродження українського народу, культивування його національної свідомості [23]. Виходячи з цього, їхніми співробітниками послідовно обґрун-

товувалася необхідність заснування якомога більшої кількості "Просвіт" та їхніх філій [12].

Російськомовна газетна періодика Києва, на відміну від українських видань, практично не звертала увагу на діяльність "Просвіт" – публікації із зазначеної проблематики на їхніх сторінках були, за рідкими виключеннями, відсутні. Один із таких винятків становила стаття під назвою "Несколько слов по поводу киевского украинского общества "Просвіта", надрукована у № 152 "Киевских отголосков жизни" за 1906 р. Ця стаття була присвячена аналізу новозаснованої Київської "Просвіти". На початку статті її автор зазначив, що "значення нового товариства у тому, що воно ставить своєю ціллю розповсюдження просвіти серед народу на тій мові, якою говорить народ і яка через це є підходящою для внесення у середовище народних мас знання і світла". Далі по тексту він писав про те, що місцева інтелігенція поставилася до відкриття Київської "Просвіти" із прохолодою – на установчі збори товариства прийшли далеко не всі, хто записувався. Цікавим, на думку автора, було також те, що члени товариства істотно розходилися між собою у визначенні його головного завдання. Меншість виступала за те, що "Просвіта" мала допомагати народові у виробленні певного ставлення до подій та явищ суспільного життя, у з'ясуванні тих завдань, які стояли на його шляху вперед до кращого майбутнього. Більшість виступала за те, що товариство мало просвіщати народ у академічному значенні – надавати йому знання, популяризувати науку тощо. Наступним аспектом, на який звернув увагу читачів автор, були напрямки, обрані членами товариства в якості пріоритетних заходів його діяльності. Ними були: відкриття бібліотеки із книг на українській мові та про Україну, а також видання українською мовою книг із усіх галузей знань, при чому книги по українознавству, підручники та книги для дітей визнавалися як такі, які мали видаватися в першу чергу. Автор піддав зазначені заходи критиці, оскільки вони, на його думку, були повністю відірвані від життя. Писав, що відкриття української бібліотеки було, безперечно, важливою та потрібною справою, видавнича діяльність товариства теж. Вважав, що вона, навіть, знаходилася на первинному по відношенню до бібліотеки місці. Але, за його словами, ці справи не могли допомогти народу розібратися у поточному житті, зрозуміти, що ж було йому потрібно, вирішити свої головні питання. Автор вважав, що товариство мало познайомити народ із течіями соціально-політичної думки, які існували в суспільстві, а народ сам мав обирати шлях, по якому йому йти. Таким чином, підсумовував автор, "Просвіта" повинна була дати народу матеріал для роздумів. Саме у цьому, на його думку, полягало її головне завдання [26].

В результаті проведеного дослідження, ми прийшли до висновку, що україномовна газетна періодика Києва 1905-1914 рр. є важливим джерелом вивчення питань, пов'язаних із функціонуванням товариств "Просвіта" в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. На її сторінках містилися численні інформаційні повідомлення, які розповідали читачеві про відкриття, організацію роботи та закриття тієї чи іншої "Просвіти". Поряд із ними на сторінках київських україномовних газет містилося багато аналітичних статей, автори яких аналізували той чи інший аспект діяльності "Просвіт", висловлювали власні розмірковування стосовно напрямків їхнього подальшого розвитку, значення "Просвіт" для національно-культурного відродження українського народу і т. ін. Таким чином, жанрова палітра тематичних публікацій представлена як інформаційними, так і аналітичними матеріалами. Російськомовна газетна періодика Києва, на відміну від українських видань, практично не зверта-

ла увагу на діяльність "Просвіт" – публікації із зазначеної проблематики на їхніх сторінках були, за рідкими виключеннями, відсутні. Зважаючи на все зазначене вище, стає очевидною потреба якомога ширшого залучення газетних матеріалів для вивчення питань, пов'язаних із діяльністю просвітних товариств у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.

1. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914). – Вінніпег, 1949. 2. Євселевський Л., Фарина С. "Просвіта" в Наддніпрянській Україні. – К., 1993. 3. Житомирська "Просвіта" // Слово. – 1908. – № 2. 4. З діяльності видавничої комісії київської "Просвіти" // Слово. – 1907. – № 15. 5. З життя "Просвіт" // Рада. – 1907. – № 152. 6. З життя "Просвіт" // Село. – 1910. – № 50. 7. З життя "Просвіт" // Село. – 1911. – № 5. 8. Запорізька "Просвіта" // Слово. – 1908. – № 2. 9. Звідомлення подільської "Просвіти" // Рада. – 1907. – № 173. 10. І. С. Перша українська гімназія в Одесі // Громадська думка. – 1906. – № 139. 11. Кизченко В. І. Первая российская революция и культурный процесс на Украине. – К., 1984. 12. Коваленко-Коломацький Г. Чи можна бути самосві-

домим? // Рада. – 1906. – 20 вересня. 13. Ковба Ж. М. "Просвіта" – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич, 1993. 14. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні ХІХ – першої третини ХХ ст. – К., 1992. 15. Лисенко О. В. Українські культурно-освітні організації // "Українське питання" в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1999. 16. М. Л. "Просвіта" у Києві // Громадська думка. – 1906. – № 132. 17. М. П. Товариство "Просвіта" в Одесі // Громадська думка. – 1906. – № 128. 18. Народна просвіта // Рада. – 1906. – 12 листопада. 19. Одеська "Просвіта" // Слово. – 1908. – № 2. 20. Перші загальні збори київської "Просвіти" // Громадська думка. – 1906. – № 146. 21. По Україні // Громадська думка. – 1906. – № 3. 22. По Україні // Громадська думка. – 1906. – № 10. 23. Просвітянин. Просвітянське свято // Маяк. – 1913. – № 10. 24. Рада Київської "Просвіти" // Слово. – 1907. – № 15. 25. Річні загальні збори подільського українського товариства "Просвіта" // Рада. – 1911. – № 80. 26. С. О-вич. Несколько слов по поводу киевского украинского общества "Просвіта" // Киевские отголоски жизни. – 1906. – № 152. 27. Товариство "Просвіта" // Громадська думка. – 1906. – № 122. 28. Українське товариство "Просвіта" // Громадська думка. – 1906. – № 26. 29. Чернігівська "Просвіта" // Слово. – 1908. – № 2. 30. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Львів, 1931.

Надійшла до редколегії 10.04.12

І. Комарницька, асп.

РОЛЬ НАУКОВИХ УСТАНОВ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ОХОРОНІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано стан історіографічного осмислення ролі наукових установ та громадських організацій у збереженні пам'яток історії та культури в сучасній Україні.

Had analyzed the condition of historiographical understanding of the role of scientific institutions and public organizations in the preservation of historical and cultural monuments in contemporary Ukraine.

Нерухомі пам'ятки історії та культури відіграють важливу роль у формуванні та збереженні національної пам'яті, ідентичності, незримого зв'язку між поколіннями. Культурна спадщина є свідченням подій минулого, вона дозволяє ідентифікувати себе з минулим народом, його окремими періодами, епохами. Кожну пам'ятку науковці-теоретики та практичні фахівці пам'яткоохоронної справи намагаються розглядати крізь призму людського буття, діяльності окремої людини, генерації. Саме професійний і обережний підхід до вивчення та збереження пам'яток українського минулого дозволяє відтворити шлях нації до самопізнання, самоідентифікації, етапи її ментального становлення, використовувати цю спадщину в якості виховного потенціалу. Таким чином, це стає своєрідним способом узагальнення досвіду окремої людини, народу, країни, а з іншого – серйозним підґрунтям для подальшого поступу України.

Протягом останніх десятиліть значно зросла увага дослідників, фахівців різних державних установ, міжнародних та громадських організацій до збереження пам'яток історії та культури. Так, потрібно згадати монографічні та дисертаційні дослідження, наукові публікації у фахових виданнях знавців пам'яткоохоронної справи В. Акуленка, Ю. Алексєєва, В. Анджиєвського, М. Бевз, В. Вечерського, В. Горбик, О. Демиденко, Г. Денисенко, Н. Кондель-Пермінової, С. Кота, Н. Куковальської, Т. Курило, С. Молчанова, Н. Пеліванової, Л. Прибегі, П. Тронько, В. Холодок, О. Худолей [1-3, 5-8, 11, 13, 14, 10, 18-21]. Ними досліджуються питання, пов'язані з історичним осмисленням ролі різних установ, організацій, окремих осіб у охороні культурної спадщини України. Також ці проблеми дедалі більше стають предметом активного обговорення та полеміки на шпальтах громадсько-політичних і культурологічних часописів, на засіданнях круглих столів, під час урядових нарад тощо. Незважаючи на значний пласт наукової літератури та достатньо високий рівень дослідженості цієї проблематики, поза увагою дослідників залишається комплексний історіографічний аналіз стану вивченості цієї тематики, окреслення низки питань, що потребують подальших наукових пошуків, визначення дискусійних

моментів. Саме з огляду на відсутність спеціальних досліджень із цієї тематики, питання історіографічного осмислення пам'яткоохоронної діяльності різних інституцій та організацій в Україні протягом останніх двадцяти років дедалі більше актуалізується.

У сучасній Україні проблемами вивчення, збереження пам'яток історії та культури, розробкою методологічних засад у пам'яткознавстві займаються державні інституції. Це, насамперед, структурні підрозділи в академічних інститутах, Центр пам'яткознавства Національної академії наук України, Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень, на які покладено здійснення науково-дослідної та науково-організаційної роботи з метою забезпечення практичного вирішення проблем охорони культурної спадщини, підготовка Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а також робота громадських організацій, серед яких чільне місце посідає Товариство охорони пам'яток історії та культури.

Єдиним спеціальним дослідженням, присвяченим ґрунтовному аналізу пам'яткоохоронної діяльності державних інституцій і громадських організацій за останні десятиліття, починаючи з кінця 1960-1980-х рр., можна вважати публікацію відомих фахівців В. Горбик та Г. Денисенко [5]. Незважаючи на те, що ця праця охоплює значно ширший хронологічний відрізок, проте в ній вченими досить детально проаналізовано період незалежності, розроблені та впроваджені різними науковими інституціями та громадськими організаціями проекти та програми, організовані експедиції, створені різні дослідницькі центри з метою консолідації зусиль істориків, археологів та краєзнавців по збереженню пам'яток.

Так, дослідники ґрунтовно розглянули різні напрямки діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, яке ще з середини 1960-х рр. почало об'єднувати зусилля широкого краєзнавчого загалу навколо проблеми розробки методологічних засад пам'яткоохоронної діяльності. Йдеться про те, що ця громадська культурологічна організація зайнялася розробкою конкретних програм зі збереження культурної спадщини з цільовим використанням коштів на їх здійснення. Зокрема, серед пріоритетних програм автори публікації звертають увагу

на створення музейно-меморіальних комплексів Києво-Могилянської академії в Києві, меморіального музею-садиби І. Козловського в с. Мар'янівка Васильківського району на Київщині та в інших регіонах України.

Також В. Горбик та Г. Денисенко проаналізували безпосередню практичну роботу УТОПІК із дослідження, охорони та популяризації пам'яток, у першу чергу, пам'яток археології, які складають найбільший масив об'єктів культурної спадщини, що перебувають на державному обліку. Як стверджують автори дослідження, навіть прийняття в 2004 р. Закону України "Про охорону археологічної спадщини" не вирішило низку проблем охорони археологічних пам'яток, що пов'язано з активізацією процесу роздержавлення та приватизації земельного фонду України. В. Горбик і Г. Денисенко звертають увагу на те, що досить часто при видачі дозвільної документації на роздержавлення земель не враховується розташування на цих землях археологічних пам'яток. Це, в свою чергу, призводить до незворотної втрати національного скарбу.

Як зазначається у публікації, протягом 1991-2008 рр. одним із провідних напрямків діяльності УТОПІК було вивчення та збереження пам'яток козацьких часів. Зокрема, саме завдяки товариству були організовані спеціальні експедиції. Серед них В. Горбик та Г. Денисенко найбільшу увагу приділяють одній із них – "Запорозька Січ: зруйноване і уціліле". Метою експедиції було виявлення, історико-археологічне обстеження, топографічне означення столиць запорозького козацтва, паланок, зимівників, сторожових постів; ведення обліку наявних козацьких пам'яток; облік речових козацьких пам'яток у музеях та колекціях. Завдяки цим масштабним заходам, зауважують автори, були проведені археологічні дослідження Запорозьких січей, зокрема на о. Мала Хортиця [5, с. 25-26]. Дослідниками проаналізовано діяльність науково-дослідного колективного підприємства "Часи козацькі", яке перетворилося в Науково-дослідний центр "Часи козацькі" на чолі з професором Д. Телегіним. Так, як стверджують дослідники, Центр став своєрідним координатором для науковців та аматорів, які займаються виявленням і фіксацією нерухомих об'єктів, пам'ятних місць козацької доби в різних регіонах України. За час свого існування, зазначається авторами, центр провів шістнадцять Всеукраїнських науково-практичних конференцій "Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні", триває робота над підготовкою Каталогу пам'яток та пам'ятних місць доби козацтва.

В. Горбик і Г. Денисенко виділяють ще декілька широкомасштабних заходів, які започатковані і здійснюються УТОПІК. Зокрема йдеться про організацію експедиції "Чорнобильська експедиція по виявленню та врятуванню культурних цінностей Полісся", метою якої є обстеження пам'яток народної культури 30-кілометрової зони Чорнобильської АЕС. Головним результатом експедиції стали пропозиції щодо порятунку культурної спадщини у зоні відчуження. Як результат діяльності УТОПІК, стверджують дослідники В. Горбик та Г. Денисенко, протягом 1995-2001 рр. фахівці Інституту археології НАН України, історії України НАН України, фольклору, мистецтвознавства та етнології ім. М. Рильського НАН України, народознавства НАН України (м. Львів) спільно з Міністерством з надзвичайних ситуацій провели дослідження пам'яток історії та культури на забруднених внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС територіях. Результатом цієї роботи стала підготовка низки аналітичних матеріалів і рекомендацій, спрямованих на збереження для нащадків національної історико-культурної спадщини в цих регіонах.

Також УТОПІК є співучасником започаткованої ще в 1988 р. журналом "Пам'ятки України" програми "Забуті могили". Метою цієї програми, зазначається у дослідженні, було привернути увагу державних органів та широких кіл громадськості до справи порятунку архітектурних пам'яток, військових поселень, обстеження старовинних кладовищ. У рамках програми "Некрополі України" при Головній раді УТОПІК створений Український центр біографічної некрополістики, завданням якого є не тільки видавнича справа, а й створення бази даних з історичних поховань. Також В. Горбик і Г. Денисенко звертають увагу на роль Товариства у збереженні пам'яток часів Другої світової війни [5, с. 27-28].

Із проблемами охорони та збереження пам'яток тісно пов'язана справа відновлення втрачених пам'яток, без яких важко уявити історико-культурний потенціал країни. Біля витоків відновлювальних робіт – Фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара, створений Указом Президента України від 12 червня 1995 р. [6]. Зусиллями комісії та Фонду визначено масштабну програму з відтворення 58 пам'яток Х-XIX ст.ст. практично в усіх регіонах України. У Києві, поряд із зруйнованими пам'ятками Михайлівського Золотоверхого монастиря і собором Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври, було передбачено відтворити Богоявленський собор Братського монастиря, будинок Київського магістрату. Як показує досвід, до проблеми відтворення визначних пам'яток треба підходити виважено, залишаючи остеронь суб'єктивні моменти і виходячи винятково з історико-культурної доцільності. Перш за все мають відтворитися ті пам'ятки, рештки яких ще збереглися. Масова кампанія з відтворення пам'яток не може й не повинна замінити ремонт і реставрацію наявних автентичних пам'яток.

Для об'єднання та координації зусиль науковців, зацікавлених у всебічній науковій розробці питань виникнення, генези козацтва в минулому, його ролі в сучасному житті України важливу роль відіграє Центр пам'яткознавства НАН України, створений спільною постановою Президії НАН України та Головної ради УТОПІК в 1992 р. Це єдиний в Україні науково-дослідний заклад, в якому фахово й цілісно досліджуються проблеми пам'яткознавства, поєднуються теоретичні розробки академічної науки з їх практичною реалізацією. Практичні розробки Центру та його практична робота спрямовані на вирішення завдань охорони, збереження та популяризації культурної спадщини. Серед провідних тем – музеєфікація об'єктів археологічної спадщини, церковне пам'яткознавство, вивчення пам'яток історії й археології козацької доби, історії охорони пам'яток в Україні, світового досвіду збереження культурної спадщини.

Одним із провідних дослідників цієї галузі вважається Н. Кондель-Пермінова, яка ґрунтовно вивчає різні аспекти збереження архітектурно-містобудівної спадщини, що належить до пам'яток історії та культури [11]. Так, на думку дослідниці, пам'яткоохоронні інституції в сучасній Україні нерідко використовують напрацьовані ще у радянську добу фаховими інституціями ((Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування (НДІТІАМ) та Київський науково-дослідний інститут містобудування (КНДІМ)) методики історико-містобудівних і пам'яткоохоронних досліджень населених місць. Н. Кондель-Пермінова не вважає це негативним явищем, оскільки сучасні українські дослідження в царині охорони пам'яток мають базуватися на найкращих розробках попередніх десятиліть, звісно враховуючи сучасний суспільно-політичний контекст. Так, зауважує автор, до прикладу, "Рекомендации по составлению проектов планировки городов УССР с историко-

архитектурними заповідниками і комплексами пам'яток архітектури" започаткували низку подальших науково-методичних студій. Важливим результатом багаторічних досліджень науковців стала система опрацювання містобудівної пам'яткоохоронної документації, що супроводжує розробку генеральних планів міст. Таким чином, держава має власний Список історичних населених місць України (міста та селища міського типу), затверджений постановою Кабміну України № 878 від 26 липня 2001 р. Це дослідниця вважає значним кроком вперед, оскільки щодо кожного з цих населених пунктів передбачено виконання історико-архитектурних опорних планів, на основі яких – розробка й затвердження меж історичних ареалів, кордонів і режимів використання зон охорони пам'яток, місцевих правил забудови [11, с. 93-94]. Як зауважується автором, з 1995 р. естафету таких досліджень від НДІТІАМ перейняв Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень, який і займається нормативно-правовим та методичним забезпеченням сфери охорони культурної спадщини. Н. Кондель-Пермінова дає ґрунтовну характеристику здобутків цієї наукової установи – історико-містобудівні дослідження Одеси та Чернівців, публікація Концепції Генплану-2026 Дніпропетровська та, в його контексті, історичних ареалів міста. На прикладі Дніпропетровська була здійснена спроба роз'яснення широкому колу громадськості, інвесторів, управлінців щодо архітектурно-містобудівної спадщини, яка не є перешкодою міському розвитку, а, навпаки, його цінним сучасним ресурсом.

Проте дослідниця звертає увагу і на низку проблем, серед яких певна звуженість монографічних видань про окремі міста, дидактичний характер текстів, відсутність достатньої та необхідної кількості креслеників, схем із коментарями й анотаціями. Саме це знижує практичну значущість цих досліджень. Авторка також звертає увагу на такий фактор у збереженні культурно-історичної спадщини, як громадське обговорення проблем. Процедура громадських обговорень, під час яких відтворюються ситуації конфліктів, коли точка зору громадськості не співпадає з пропозиціями інвестора та проектними рішеннями професіоналів, не дає потрібного ефекту. Тому, пише Н. Кондель-Пермінова, необхідна атмосфера співробітництва між владою, бізнесом та громадськими структурами, що забезпечить ефективне виконання концепції пам'яткоохоронної справи в Україні.

У цьому контексті вузькоспеціалізованих досліджень, в межах яких піднімається питання ролі наукових інституцій та громадських організацій у збереженні культурної спадщини, потрібно віддати належне і дослідженню Г. Денисенко, присвячене збереженню пам'яток воєнної історії. Незважаючи на тематичну звуженість, у дослідженні ґрунтовно проаналізовано внесок громадських організацій у збереження пам'яток історії та культури воєнної історії України з кінця 1990-х рр. і до початку XXI ст. [8, с. 110-122]. На прикладі вивчення цього типу історичних пам'яток, згідно із сучасною їх класифікацією, показано сучасні підходи до аналізу діяльності та, найголовніше, результативності різних заходів, акцій, програм та проектів для вирішення проблеми збереження історико-культурної спадщини. Показано науково-теоретичні нароби, видавничу діяльність, громадські обговорення, розробку нормативно-правової бази, матеріалів рекомендаційного характеру щодо збереження пам'яток воєнної історії, починаючи з давніх часів, козацького періоду, Першої та Других світових воєн.

Наукову цінність для розгляду зазначеної проблеми ставить і публікація Л. Прибєги [14]. Незважаючи на те, що вона присвячена питанням архітектурного пам'ятко-

знавства, у ній подано коротку ретроспективу діяльності різних організацій у царині охорони пам'яток. Автор намагався відтворити історію зародження традицій охорони пам'яток ще в минулі століття та її зв'язок із сучасними методиками, науковими розробками, що використовуються фахівцями пам'яткоохоронної справи. Серед найбільш впливових сучасних громадських організацій Л. Прибєга називає УТОПІК, описуючи його діяльність від самих витоків і до сьогодення [14, с. 481-483]. У дослідженні також подано перелік напрямків його діяльності, роль у закладенні підвалин пам'яткоохоронної справи в сучасній Україні.

Попри все, поки що майже недослідженим залишається досить важливий аспект в охороні історико-культурної спадщини України – роль у ній міжнародних організацій, її представництв, комітетів, оскільки Україна повинна діяти в межах тих міжнародних нормативних актів, які підписала, та, відповідно до них і корегувати національне законодавство. Дослідники піднімають цю проблему лише побіжно, в межах розгляду загальної історії розвитку пам'яткоохоронної справи в Україні, або ж коли обговорюється доля окремих пам'яток, що внесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Так, О. Кубальський проаналізував стан збереження пам'яток Києва, які перебувають під охороною цієї міжнародної організації.

Дослідник присвятив свою увагу охоронним заходам стосовно збереження середовища Софійського та Києво-Печерського історико-архитектурних заповідників. У публікації показано роль ЮНЕСКО у зростанні не лише наукового чи туристичного інтересу до цієї унікальної пам'ятки, але й різних профільних інстанцій та інституцій по виконанню вимог щодо охорони пам'ятки світового значення. Так, О. Кубальський говорить про низку наукових форумів, на яких піднімалися згадані вже питання щодо порушення нормативно-правового режиму в зонах охорони, які навіть розглядали експерти ЮНЕСКО, а також проблеми ухвалення законодавчих норм, якими б заборонялося приватизувати землі в межах історико-культурних заповідників і об'єкти національної культурної спадщини; надання заповідникам юридичних прав державного органу охорони пам'яток на заповідних територіях та в охоронних зонах [12, с. 50]. Обговорюючи ситуацію навколо долі Києво-Печерської лаври, автор аналізує роль міжнародних експертів у приверненні уваги до проблем цього архітектурного комплексу, особливо пов'язаних із несанкціонованим будівництвом на прилеглих територіях Лаври. Зауважимо, що згідно із положеннями ЮНЕСКО, будь-які зміни в буферній зоні держава має погоджувати з цією міжнародною організацією, однак Україна цього не робила. Ще більшу проблему, на яку вказують експерти ЮНЕСКО, становить забудова схилів Дніпра та ставлення до цього відповідних державних установ. Цей комплекс проблем, як зазначає дослідник, став предметом обговорення на 33-й сесії Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що відбулася в Севільї. Автор наводить перелік рекомендацій, зроблених під час цього засідання: об'єднати у рамках генерального плану Києва основні й детальні плани розвитку міста, історичних пам'яток та їх буферних зон; забезпечити план збереження самих пам'яток, зокрема вжити заходи щодо реставрації Лаврських печер [12, с. 63-65].

Л. Прибєга також цих питань торкається лише в межах дослідження більш глобальних проблем пам'яткоохоронної справи. Більша увага прикута до аналізу відповідності національного законодавства в цій сфері міжнародним стандартам та вимогам ЮНЕСКО. Дослідницею розглянуто окремі історичні аспекти співпраці

України з цією міжнародною організацією, а також із Комітетом всесвітньої спадщини, Міжнародною радою з питань пам'яток і визначних місць, Міжнародним союзом з питань охорони природи та Міжнародним центром досліджень у галузі охорони і реставрації культурних цінностей [14, с. 486].

Роль різних установ та організацій, у тому числі й міжнародних, в охороні культурної спадщини України досі окремо не розглядалася науковцями. Проте ці питання аналізуються в контексті досліджень О. Худолей, О. Демиденко, Г. Андрес, Т. Курило, присвячених тим чи іншим аспектам пам'яткоохоронної справи. Так, в окремому підрозділі дисертації О. Демиденко проаналізовано сучасні громадські ініціативи з увічнення та охорони пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва [7, с. 13-14]. О. Демиденко окреслила пам'яткоохоронні заходи, здійснені УТОПІК і створеному при ньому Науково-дослідному центру "Часи козацькі", Українським фондом культури, Всеукраїнською спілкою краєзнавців, об'єднанням Українського козацтва. У дисертації проаналізовано громадські ініціативи по упорядкуванню і захисту пам'ятних місць, пов'язаних з українським козацтвом, відзначенню їх пам'ятними знаками. Водночас дослідницею розглянуті і не менш важливі питання – вплив цілої низки негативних чинників – фінансових, управлінських, нормативних, що сприяють самозахопленню територій, на яких розміщені козацькі об'єкти, недосконалість системи проектування та планування будівництва. Саме за таких обставин, наголошує автор, громадські організації повинні сконсолідувати свої зусилля на захист історико-культурної спадщини, реставрації, впорядкуванню всіх пам'яток, у тому числі українського козацтва.

О. Худолей також окрему увагу присвятила характеристиці діяльності сучасних українських наукових та громадських інституцій у сфері пам'яткоохоронної справи, аналізу історії новітніх трансформацій та функціонування провідних пам'яткоохоронних організацій України. До них дослідниця зараховує Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства Національної Академії Наук, Інститут археології НАН України, Український фонд культури, Всеукраїнський Фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара, Київський науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування. Незважаючи на те, що цих питань автор торкається лише побіжно, проте нею відтворена загальна палітра організацій та інституцій, подано основні напрямки їхньої діяльності. Особливий акцент О. Худолей робить на тісній співпраці цих академічних інституцій, дослідних центрів, товариств, організацій, благодійних фондів у виконанні різних цілових комплексних проектів та програм по охороні пам'яток історії та культури. Так, зокрема серед найбільш масштабних проектів УТОПІК дослідниця називає виконання програм: "Старовинні міста України", "Часи козацькі", "Шевченківські місця України", "Молодь і спадщина", "Навіки в пам'яті народній" [21, с. 10-11]. Товариство виступило співзасновником багатьох наукових інституцій, співорганізатором науково-практичних і громадських форумів, зберігало розгалужену мережу своїх відділень в областях України. Так, зауважує О. Худолей, Український фонд культури одним із перших порушив питання про відродження Києво-Могилянської академії, постійно приділяє увагу збереженню та упорядкуванню місць, пов'язаних із життям і творчістю Т.Г. Шевченка. Найбільшу популярність Фонду імені О. Гончара, на думку автора, принесла його подвижницька діяльність на початку ХХІ ст. у справі відновлення Спасо-Преобра-

женської Церкви в Ніжині та Церкви Святого Духа у Львові. О. Худолей торкається діяльності корпорації "Укрреставрація", фахівцями якої відновлено понад 1500 пам'яток, серед яких Софія Київська, Києво-Печерська лавра, Андріївська та Кирилівська церкви, Володимирський собор, Маріїнський палац, Національний театр опери та балету в Києві, тощо. У загальних рисах дослідницею описується внесок в охорону пам'яток Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень та Інституту археології НАН України. Цікавим є те, що у дисертації окремо розглянуто наукову та видавничу роботу у реалізації національної програми охорони нерухомих пам'яток. Дослідниця на основі архівних та інших матеріалів проаналізувала основні зміни, які відбулися в науково-методологічному та видавничому аспектах роботи пам'яткоохоронних організацій незалежної України.

На жаль, поки що не стала предметом окремого комплексного дослідження роль міжнародних організацій у збереженні культурної спадщини України. Можна вести мову лише про окремих підрозділ дисертації Г. Андрес, в якому узагальнено проаналізована роль ЮНЕСКО та Ради Європи в справі охорони культурної спадщини. Науковцем розглянуто формування основних напрямів охорони культурної спадщини на світовому рівні, обґрунтовано положення, що провідна роль у формуванні міжнародних засад охорони культурної спадщини належить ЮНЕСКО. Автор звертає увагу на Конвенцію ЮНЕСКО "Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту", що формує стратегію охорони рухомого і нерухомого майна як під час воєнних дій, так і в мирний час. Г. Андрес наголошує, що особливе значення для охорони культурної спадщини має Конвенція ЮНЕСКО "Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини". Цей документ визначив необхідність збереження пам'яток загальнолюдського значення, розробив шляхи для збереження об'єктів спадщини, що мають універсальну цінність. Характеризуючи діяльність ЮНЕСКО на початку ХХІ ст., науковець вважає важливим досягненням прийняття Конвенції "Про охорону підводної культурної спадщини" та Конвенції "Про охорону нематеріальної культурної спадщини". У них викладені основні принципи захисту культурних цінностей, безпеки для яких становлять скарбощуацтво, комерційна діяльність, розвиток туризму. Визначається необхідність збереження різноманітності культури, вільний доступ до представлених культурних цінностей розвитку співробітництва.

Пам'яткоохоронна діяльність низки наукових установ та організацій в Україні частково висвітлена і в кількох узагальнюючих дослідженнях із цієї проблематики [10, с.82-83]. Зокрема, в одному з них серед найбільш активних організацій пам'яткоохоронного спрямування згадується УТОПІК, Український фонд культури, Національна спілка краєзнавців України. Серед найбільш довгострокових програм, що здійснюються цим фондом, у дослідженні згадується програма "Пам'ять", завдання якої полягає у відродженні забутих сторінок нашої історико-культурної спадщини, виявленні та впорядкуванні пам'ятних місць, увічненні подій та імен видатних діячів науки і культури.

У своїй узагальнюючій праці, присвяченій розвитку історичного краєзнавства, відомий історик П. Тронько також подає деякі відомості про окремі організації, які вносять свою лепту в охорону пам'яток. Зокрема, серед них – Національна спілка краєзнавців України. Головним у діяльності Спілки, зауважує дослідник, є розвиток краєзнавчого руху, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення, виховання у громадян

почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій, духовних потреб українського народу, а також інших народів, шанобливе ставлення до історико-культурної спадщини [10, с. 144]. Серед пріоритетних напрямків діяльності Спілки П. Тронько виділяє всебічне дослідження та збереження історичних міст і сіл, яких в Україні налічується 30 тисяч, в їх числі понад 800 міст і містечок, яким минуло 300 років. Серед завдань Спілки – розробка програми "Історичні міста і села України", видання осучасненої багатомовної "Історії міст і сіл України", реалізація довгострокової програми "Пам'ять втрачених сіл", яка передбачає створення літопису населених пунктів, зниклих із географічної карти України у ХХ ст. Національна спілка краєзнавців України разом з Національною академією наук України, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством "Меморіал" виявила ініціативу з підготовки серії книг "Реабілітовані історією".

Таким чином, історіографічний аналіз наукової літератури, присвяченої пам'яткоохоронній діяльності різних інституцій в Україні протягом періоду незалежності, свідчить про значну актуалізацію інтересу до різних аспектів цієї проблеми. Однак спеціальні дослідження відсутні, оскільки ці проблеми розглядаються лише в контексті вивчення більш глобальних питань пам'яткоохоронної царини. З одного боку, зважаючи на те, що всі ці інституції діють взаємопов'язано, напрямки їхньої роботи тісно переплітаються, доповнюючи одна одну, їх і потрібно так цілісно розглядати. Однак, на нашу думку, можливо було в варто приділити увагу окремому вивченню ролі наукових установ, громадських організацій, міжнародних інституцій в охороні культурної спадщини сучасної України, щоб узагальнити цей доробок в єдиному комплексному дослідженні.

1. Акуленко В. На перехресті закону і совісті: нариси, памфлети, спогади. – К.: Українська енциклопедія, 2001. – 456 с. 2. Андрес Г.О. Охорона культурної спадщини України в контексті світових інтеграційних процесів (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 26.00.05 "Музеєзнавство. Пам'яткознавство". – К., 2009. – 20 с. 3. Бевз М.В. Методологічні аспекти збереження, реставрації та регенерації заповідних містобудівних ансамблів і комплексів / Б.М. Бевз // Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 25-27 трав. 2005 р. – Слов'янськ : Печатный двор, 2005. – С. 14-17. 4. Гевель К.М. Регіональний рівень управління сферою збереження історико-культурної спадщини в Україні / К.М. Гевель // Реформування системи державного управління та дер-

жавної служби: теорія і практика : матер. наук.-практ. конф. (22 жовтня 2010 р.) : у 2 ч. Ч. 2 / за наук. ред. чл.-ред. НАН України В.С. Загорсько-го. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – С. 27-31. 5. Горбик В. Діяльність державних інституцій і громадських організацій з охорони культурної спадщини: історія, теорія, практика / В. Горбик, Г. Денисенко // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / Горбик В.О. (відповідальний редактор), Даниленко В.М., Денисенко Г.Г., Катаргіна Т.І. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – С.5-42. 6. Горбик В. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / В. Горбик, Г. Денисенко // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 139-145. 7. Демиденко О.О. Увічнення та збереження історії козацтва в пам'ятках культури України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України". – К., 2006. – 20 с. 8. Денисенко Г.Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Г.Г. Денисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 289 с. 9. Жадько В.О. До проблеми збереження історичної спадщини та формування законодавчої бази / В.О. Жадько // Гілея. – 2010. – № 33 (І). – С. 2-9. 10. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження / НАН України. Ін-т історії України та ін.; Відп. ред. В. О. Горбик. – К., 1998. – 400 с. 11. Кондель-Пермінова Н. Збереження архітектурно-містобудівної спадщини України у контексті розвитку міст / Н. Кондель-Пермінова // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: 36. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології / Акад. мист-в України, Ін-т проблем сучас. мист-ва. – 2009. – № 6. – С. 92-116. 12. Кубальський О.Н. Пам'ятки Києва у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО / Кубальський О.Н., Федорова Л.Д. // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / Горбик В.О. (відповідальний редактор), Даниленко В.М., Денисенко Г.Г., Катаргіна Т.І. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 43-73. 13. Курило Т.В. Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні: історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / Т.В. Курило. – К., 2003. – 18 с. 14. Прибега Л.В. Сутність та зміст поняття "охорона" в архітектурному пам'яткознавстві / Л.В. Прибега // Праці Науково-дослідного Інституту пам'яткоохоронних досліджень. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 470-492. 15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини: Закон України. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua> 16. Про культуру: Закон України від 12.01.2011 р. № 2778-VI // Голос України. – 2011. – № 4. 17. Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / Тронько П. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2000. – 125 с. 18. Холодод В.Д. Державне управління охороною культурної спадщини в Україні: стан і перспективи розвитку / В.Д. Холодод // Державне будівництво. – 2011. – № 1. Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2011-1/index.html> 19. Худолей О.С. Актуальні проблеми пам'яткоохоронної справи в Україні на сучасному етапі / О.С. Худолей // Гілея. – 2011. – Вип. 45. – С. 163-167. 20. Худолей О.С. Проблеми правового регулювання у галузі охорони культурної спадщини України / О.С. Худолей // Історичний архів. – 2012. – Вип. 9. – С. 175-178. 21. Худолей О.С. Трансформаційні процеси у сфері пам'яткоохоронної справи в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О.С. Худолей. – Луганськ, 2007. – 20 с.

Надійшло до редколегії 10.04.12

Р. Кузьмин, асп.

ЧЕШЬКО-СЛОВАЦЬКИЙ КОРПУС В ПОДІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 – 1918 РР.)

Розглянуто виникнення і військову діяльність Чесько-словацького корпусу на теренах України в 1917-1918 роках. Здійснено спробу виділення головних напрямків діяльності чесько-словацьких військових формувань та їх співпрацю з органами влади Центральної Ради і більшовиками.

The analysis of establishment and military activity Czecho-slovak military corps in Ukraine in 1917 – 1918 years. An attempt separation of the main activities of Czechoslovak military units and their cooperation with authorities of the Central Rada and the Bolsheviks.

Традиційним об'єктом пильної уваги національних історіографів є процеси зародження та втілення в життя національних проектів. Не є винятками такої парадигми історична наука Чехії, Словаччини та України. Проблема української національної революції 1917-1921 рр. займає чи не найбільшу частину наукового доробку українських істориків. За свідченнями чеського дослідника Карела Піхліка [1], тематика виникнення чесько-словацького війська в добу Першої світової війни теж займає провідне місце у дискурсі чеських науковців. У зв'язку з цим, залишається актуальним дослідження

"успішного" досвіду чесько-словацького, польського, литовського, латиського, естонського та фінляндського національного рухів та причини невдач українського, білоруського, грузинського, вірменського, азербайджанського, "козацького" рухів народів Російської імперії, які зазнали невдачі в повоєнний період 1918-1922 рр.

Об'єктом нашого дослідження є процес формування збройних частин чехів і словаків, в завершальний період Першої Світової війни, перетворення їх в 1917 р. на автономний Чесько-словацький корпус, а також його вплив на процеси української національної революції.

© Кузьмин Р., 2012

Джерелами для дослідження слугували: мемуарна література чеських та українських громадських діячів, українська періодика 1917-1918 рр., а також документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

З вибухом Першої світової війни, військовий міністр В.Сухомлінов видав наказ від 7 серпня 1914 р. про формування "в Києві 1 чи 2 полків...Використання не бойове, а з політичних міркувань із налаштуванням на майбутнє повстання..."(на чесько-словацьких землях – *Прим.К.Р.*)[2, 13]. Місцем формування було обрано Київ, через близькість Південно-Західного фронту та проживання великої чеської громади на території Волинської губернії. За переписом населення 1897 року та офіційною статистикою початку XX століття, на Волині проживало 28 тис. чехів із російським підданством, а всього в Російській імперії проживало близько 100 тис. чехів[2, 7; 3, 96-97]. Перша військова формація – Чеська (Київська) Дружина складалась із добровольців. 28 вересня 1914 р. на Софійській площі вони склали присягу на вірність царю Миколі II та відбула на фронт. Запасні підрозділи теж знаходились у Києві, в тому числі в приміщеннях Київського університету ім. Св. Володимира. Станом на вересень 1914 р. у Чеській Дружині (4 роти) було більше 700 чехів та 16 словаків [1, 28].

Саме в Києві у грудні 1914 р. виник "Союз Чехо-Словацьких спілок" (голова В'ячеслав Вондрак), діяльність якого мала величезне значення для подальшого поповнення частин чесько-словацькими полоненими [4, 7-8]. Чехи склали майже 13% складу збройних сил Австро-Угорщини, що відповідало їх частці у населенні імперії, тоді як серед офіцерів їх чисельність (разом із словаками) не перевищувала 5,5 % [1, 11; 5, 47]. Полонені чехи та словаки стали основним джерелом поповнення національного військового підрозділу.

Успішне використання на фронті чеських частин, в якості розвідників у кінці 1914 р., зумовило розширення підрозділу до полку, а в 1916 р. до розміру бригади. Мобілізовані чехи-волинці склали основне ядро 2-го полку Чесько-словацької бригади.

Початок революційних подій у лютому 1917 р. та зречення Миколи II поклали початок низки спроб реформування російської армії на демократичних засадах. 6 квітня 1917 р. у Києві був скликаний з'їзд чехів та словаків. У будівлі київського університету зібралось 113 делегатів з 20 краєвих організацій, 93 військових делегатів з Чесько-словацької стрілецької бригади, представники з білгородського офіцерського табору та з Добровольчого корпусу сербів, хорватів і словенців, а також 116 делегатів з 98 таборів військовополонених. На з'їзді було ухвалено резолюцію, за якою Чесько-Словацька Національна Рада (ЧСНР), на чолі з Т.Масариком, визнавалась найвищим політичним орган чесько-словацького народу. Головою мав бути член ЧСНР, який буде на той час в Росії (від середини травня 1917 р. до початку березня 1918 р. ним був Т.Масарик), заступником став Богуміл Чермак, а секретарями Іржі Клецанда та Іван Марковіч (словак) [1, 89].

Новий військовий міністр О.Керенський, "солнце русской революции" за висловом М.Грушевського [6, 153], виконуючи зобов'язання перед Антантою, планував відчайдушною атакою у червні 1917 р. врятувати репутацію Тимчасового уряду [7, 26]. Російське командування вирішило негайно приступити до формування Чесько-словацького корпусу (2-ї дивізії та запасних підрозділів). Під час контрнаступу німецько-австрійських військ у липні 1917 р. втрати особового складу чеських формувань склали майже 35%. Вони були відведені на територію Волині, в заплілля Південно-Західного фрон-

ту. Цікаво, що 2-й батальйон 2-го полку, сформований із мобілізованих "російських чехів" з Волині, відмовився займати позиції на першій лінії оборони, чим засвідчив перевагу формування бригади добровольцями, а не мобілізованими [1, 100; 8, 168].

Командир Південно-Західного фронту А.Денікін наказав голові формувальної комісії полковнику Яну Червінці "сформувати стільки чесько-словацьких частин, скільки він їх взагалі зможе". 1 серпня 1917 р. начальник штабу Південно-Західного фронту генерал М. Духонін віддав наказ, який дозволяв розпочати формування 2-ї чесько-словацької дивізії (командир полковник Канюков). Місцем дислокації обрано Полтавську губернію (район Бориспіль, Березань, Пирятин). Згодом обидві дивізії було об'єднано в Окремий Чесько-Словацький добровільний корпус, під командуванням генерала В.Шокорова. Т.Масарик у своїх споминах згадував, що розглядалась кандидатура генерал М.Духонін на посаду командира корпусу, яку він сам підтримував, але було вирішено зупинитись на етнічному чеському офіцерові [8, 164]. Центром формування корпусу обрано Київ, а запасною бригадою – Житомир [2, 77-79].

Розчарувавшись у дієвості революційного уряду О.Керенського, Т.Масарик спрямував зусилля на те, щоб добитись від Франції згоди на повне матеріальне забезпечення Чесько-Словацького корпусу та перевезення його на Західний фронт. 29 липня 1917 р. Т.Масарик виїхав до Києва, 6 серпня 1917 р. прибув до полків 2-ї дивізії у Борисполі, 17 серпня 1917 р. відвідав полки Чесько-словацької стрілецької бригади у Полонному (Волинь), а далі -табір полонених коло Дарниці та 27 серпня 1917 р. повернувся до Москви [1, 107].

Прихід до влади більшовиків, в результаті перевороту 25 жовтня 1917 р., змінив державну політику Росії. В. Ленін, Л.Троцький та інші більшовицькі лідери оголосили формулу "мир без анексій та контрибуцій". Т.Масарик в телеграмі до російського Генштабу та представників Чесько-словацького корпусу при ньому, І.Клецанду та П.Макса, застерігав, щоб "чехословацькі військові частини в жодному випадку не було використано до теперішньої політичної міжпартійної суперечки" додаючи, що "ми є солдатами, а не поліцаї чи жандарми" [1, 116].

Делікатність становища Чесько-словацького корпусу в нових реаліях засвідчила спроба перевороту київських більшовиків. З початком заворушень у місті, командуючий Чесько-словацьким корпусом генерал В. Шокоров, 27 жовтня 1917 р. видав наказ по корпусу, в якому зокрема зазначалось: "чесько-словацькі частини повинні лишатись на боці додержання повного ладу і допомагати всіма засобами тому що сприяє продовженню війни проти спільного ворога, австро-германців, а тому всі начальники повинні спиняти грабунки й насильство і не допускати руйнування будівель, інтендантських та артилерійських складів та ін. При всіх таких втручаннях необхідно по можливості уникати вживання зброї" [9, 4].

Однак, за наказом нового начальника штабу Київського військового округу генерала М.Квєцинського та з відома Генерального Секретаріату УНР, до Києва прибули частини чехословацького корпусу (2-ий полк, артилерійська бригада) із підпорядкованим йому з вересня 1917 р. Слов'янським полком (частини колишнього Корніловського ударного полку, який складався із чехів, сербів і хорватів). Разом із юнкерами 27-29 жовтня 1917 р. вони взяли участь у вуличних боях у Києві. Одна рота 2-го полку отримала наказ очистити Львівську вулицю, а дві інші із залізничної станції направлені для охорони штабу Київського військового округу. Втрати чесько-словацьких військ у сутичках були незначні – загинуло два чесько-словацькі солдати.

Центральний Комітет Чесько-Словацької соціал-демократичної робітничої партії оголосив відозву, в якій відправку чесько-словацьких військ для участі у вуличних боях назвав "неприємною несподіванкою". Газета "Нова Рада" інформувала: "30 жовтня ввечері до Центральної Ради з'явилась делегація від чесько-словацького війська і просила роз'яснити, навіщо їх викликано до Києва і хто тут кому ворог. Викликали їх нібито для охорони складів, а тепер посилюють проти робітників та солдатів" [9, 4]. Лишень 5 листопада 1917 р. чесько-словацькі війська були виведені з Києва [10, 3]. Невелика група чехів зі складу Слов'янського полку (командир капітан Немечек) разом із вірними підрозділами генералу М.Квєцінському вирушили на Дон, де вступили до лав Добровольчої армії.

Невдача збройного перевороту не вичерпала конфлікту між більшовиками та Центральною Радою, який перекинувся на вибори до Всеросійських Установчих Зборів. Промовистим фактом було те, що чеські соціалісти закликали "селян-чехів, які живуть на Україні", щоб ті голосували тільки за список української Селянської Спілки, чим проявили поодинокую лояльність, серед партій національних меншостей, стосовно українського національного руху [11, 3]. Крім цього, Т.Масарик прийняв участь у маніфестації 12 листопада 1917 р. галицьких та буковинських українців Києва, які протестували проти передачі Східної Галичини Польщі [12, 2].

Більшовики сприяли появі в середовищі чесько-словацьких організацій радикальних соціалістичних груп. Ще у серпні 1917 р. в Києві виникла Чехословацька соціал-демократична робітничка партія, під керівництвом Арнема Гайса та Алоїза Муна, яка підтримувала гасло світової пролетарської революції. Вона мала забезпечити підтримку вояками Чесько-словацького корпусу російських більшовиків або розкласти їх, як єдину бойову формацію. У жовтні 1917 р. київське відділення чеських есдеків нараховувало 1700 членів, у 14 місцевих організаціях [1, 114-115]. Стосовно відносин з проголошеною УНР, Т.Масариком зазначав, що ЧСНР зайняла "як найлояльніше становище щодо українців та Української Народної Республіки" [13, 4].

Для розуміння складних взаємовідносин того часу цікавим є лист генерала М.Алексєєва до майбутнього начальника штабу Чесько-словацького корпусу М. Дітерихса (з 26 січня 1918 р.) від 8 листопада 1917 р. В ньому висловлено стратегічне бачення ролі чехів та словаків, а також відношення білогвардійців до української Центральної Ради: "...нужно направить, все что можно, под благовидными предлогами с фронта...Все чешско-словацкие полки, которые охотно свяжут свою судьбу с деятелями спасения России. Некоторые связи установлены...В управление Рады мы имеем противника умного, серьезного, искусно руководимого извне и оттуда же питаемого деньгами. Одною печатью с нею бороться нельзя. Нужно дискредитировать отдельных лиц, ее составляющих, а целое – как изменческое, наносное" [14, 179-181].

Чесько-словацький корпус опинився між жорнами українського національного руху та більшовиками, а також небезпекою наступу німецько-австрійських військ. На засіданні російського відділення ЧСНР у Києві 1-7 грудня 1917 р. Т.Масарик зазначав, що ситуація "важка, але не безнадійна" і потрібно вгамовувати серед військ пропаганду. Але ці небезпеки швидше згуртували легіонерів, ніж деморалізували. У середині грудня 1917 р. українські військові підрозділи зайняли всі штаби Південно-Західного фронту, який генеральний секретар з військових справ С.Петлюра оголосив Укра-

їнським фронтом. Війська, які підтримували більшовиків, було роззброєно.

В умовах переговорів делегації УНР у Бресті Т. Масарик піклувався, щоб Чесько-словацький корпус став частиною чесько-словацького війська, яке з 3 грудня 1917 р. формувалось у Франції. У випадку укладення УНР миру з Четверним союзом, Т.Масарик погрожував Центральній Раді розірванням відносин. Небезпека опинитись на території союзника Четверного союзу ставила на порядок денний відхід Чесько-словацького корпусу з української території.

Під тиском Т.Масарика та представників Антанти українська сторона сформувала "Комісію в справі формування Чехо-словацького Корпусу на Українській території" у такому складі: голова комісії полковник Пількевич (від Генерального Секретаріату військових справ), Юскевич Д.М. (від Генерального Секретаріату продовольчих справ), Гаєвський Ю.Г. (від Генерального Секретаріату внутрішніх справ), Дьяконенко В.М. (від Генерального Секретаріату міжнародних справ). На засіданні 13 грудня 1917 року комісія прийняла рішення: "дати зазначеному Корпусу можливість закінчити своє формування як з технічного, так і з матеріального боку..." [24, арк.1]. Умовами завершення формування корпусу були: "1.Корпус, прийнявши обов'язок захищати інтереси Української Республіки, кориться всім розпорядженням Української Військової Влади і при потребі продовження війни займає місце на фронті по вказівкам цієї влади. 2.Наколи б виникла потреба захищати від зруйнування та розграбовання злочинним елементом народнього майна ... Корпус дає[ть] свою допомогу, згідно з вказівками Української Військової Влади. Але, разом з цим, вживання зазначеного Корпусу, як засобу для міжпартійної, або міжнаціональної боротьби визнається недопустимим. 3.При демобілізації зазначений Корпус здає всю зброю і військове майно в розпорядження Української Військової Влади" [24, арк.1-13в]. 17 грудня 1917 р. постанова була затверджена генеральним секретарем з військових справ С.Петлюрою. Однак, наступний перебіг подій показав всю ілюзорність сподівань Української Центральної Ради.

Наступ більшовицьких військ, який відбувався через територію Полтавської губернії, де розташовувались частини 2-ї чесько-словацької дивізії, змусив ЧСНР вдатись до переговорів із сильнішою стороною. 18 січня 1918 р. з більшовицьким командуванням було укладено таємну угоду про "суворий збройний нейтралітет".

29 січня 1918 р. Т.Масарик, П.Макса, а також представники французької, британської та сербської військових місій, зустрілись із полковником М.Муравйовим та українським радянським військовим секретарем Ю. Коцюбинським. На основі домовленості було видано наказ В.Шокорова "всім чехословацьким військам організованим в Росії та Україні визнавати строгий збройний нейтралітет, щодо внутрішньо політичних питань Росії та України і доручається чехословацьким частинам несення тільки гарнізонної охоронної служби, як це було до цього часу".

В другій половині лютого 1918 р. розпочалась евакуація Чесько-словацького корпусу із Правобережної України. Вже 7 лютого 1918 р. розпочав піший відхід найзахідніший 4-й стрілковий полк із Полонного до Житомира і далі на Київ. Розміщений 1-й полк у столиці забезпечував відступ цілої 1-ї чесько-словацької дивізії.

При відступі дійшло до ар'єргардних боїв чесько-словацьких військ із німецькими передовими частинами біля Коростишева і Царівки. Легіонери 8-го полку стерегли київський ланцюговий міст через Дніпро. 1 березня 1918 р. вся 1-а дивізія Чесько-Словацького Корпусу

переправилась на східний берег Дніпра. Того ж дня до міста вступили перші німецькі підрозділи, з якими мали короткий бій за східні передмістні укріплення роти 2-го чехословацького полку. В час, коли Київ вже був під обстрілом німецької артилерії, між іншим озброєнням, чеським військовим вдалось вивезти аероплани 1-го чесько-словацького авіазагону, створеного 17 лютого 1918 р. поручником Фіалоу (8 аеропланів). Це була перша авіаційна частина в історії чеських збройних сил [15, 2].

Розміщені у Полтавській губернії, полки 2-ї чесько-словацької дивізії реквізувавши вагони та локомотиви забезпечили виїзд цілого корпусу за межі України. На залізничному вузлі Бахмач 8-11 березня 1918 р. дійшло до запеклих боїв, за участі більшовицьких загонів, із німецькими військами. Останній ешелон із чесько-словацькими військами залишив Бахмач 13 березня 1918 р. У цих ар'єргардних боях загинуло 45 чесько-словацьких вояків, 41 пропав безвісті і 210 зазнали поранень [1, 141]. За Бахмачем ешелони 1-ї чехословацької дивізії вийшли через Ворожбу на Курськ, а полки 2-ї дивізії рухались від Полтави до Харкова та Білгорода. Так, для Чесько-словацького корпусу тільки розпочиналась трансибірська епопея.

Таким чином, ЧСНР та командування Чесько-словацьким корпусом відіграли значну роль бойових діях на Південно-Західному фронті у 1914-1918 рр. Водночас, під час бойових дій УНР із збройними силами більшовицької Росії чехи та словаки, своїм нейтралітетом, сприяло окупації української території більшовицькими військами.

1. Pichlik K., Klipa B., Zabloudilova J. Českoslovenští legionáři (1914-1920). – Praha, 1996. – 280 s. 2. Татаров Б. Новітні гусити. Чесько-словацькі військові формування у російському війську (серпень 1914 – квітень 1918 рр.). – Київ, 2010. – 104 с. 3. Надольская В. Хозяйственная деятельность иностранных колонистов Вольнской губернии (вторая пол. XIX – начало XX вв.) // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине 19-начала 20 вв. – Москва, 2008. – С.89-131. 4. Каржанский Н.(Качановъ). Чехо-словаки въ России. По неизданнымъ официальнымъ документамъ. – Москва, 1918. – 95 с. 5. Dangi V. Rakusko-uhorska armáda a slovenska spoločnosť v predvečer prvej svetovej vojny // Čaplovič M., Stanova M. Slovensko v dejinách 20. storočia. Kapitoly k spoločenským a vojensko-politickým udalostiam. K 70. Narodeninám PhDr. Mariana Hronského, DrSc. – Bratislava, 2010. – С.39-56. 6. Грушевський М. Спомины. Частина II// Київ. – 1989. – №10. – С.122-158. 7. Жилин А.П. Последнее наступление (июль 1917 г.) – Москва, 1983. – 104 с. 8. Масарик Т. Світова революція за війни й у війні 1914-1918. Спомины. – Львів, 1935. – 551 с. 9. Наказ командира чехословацького корпусу//Нова Рада. – №176 (3 листопада 1917 р.). – С.4. 10. Нова Рада. – №179 (7 листопада 1917 р.). – С.3. 11. Заклик чеських соціал-демократів//Нова Рада. – №181 (9 листопада 1917 р.). – С.3. 12. Протест галичан//Нова Рада. – №186 (15 листопада 1917 р.). – С.2. 13. Заява Чесько-словацької Народної Ради// Нова Рада. – №191 (21 листопада 1917 р.). – С.4. 14. Генерал Дитерихс/Цветков В.Ж. – Москва, 2004. – 634 с. 15. Rajlich J, Sehnal J. Československe letectvo 1918-1924. – Praha, 1992. – 58 s. 16. Husa V. Dějiny Československa. – Praha, 1961. – 510 s. 17. Pichlik K. Vzpomínky na ruské zajetí na jaře 1918. Praha, 1964. – 114 s. 18. Зайончковский А. Мировая война 1914-1918. – Т.2 Кампания 1916-1918 гг. – Москва, 1938. – 288 с. 19. Чапек К. Бесіди з Томашем Масариком. – Львів, 2010. – 464 с. 20. Масарик Т.Г. О большевизмъ. – Прага, 1921. – 60 с. 21. Винниченко В. Щоденник. – Т.1. 1911-1920. – Едмонтон-Нью-Йорк, 1980. – 500 с. 22. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995. – 494 с. 23. Шубин Г. Ярослав Гашек. – Москва, 1982. – 64 с. 24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1076. – Оп.3. – Спр.18.

Надійшла до редколегії 10.04.12

К. Левицька, асп.

3 ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті висвітлено дискусійні питання в історіографії щодо парламентаризму в період Директорії.

The article deals with controversial issues in the historiography of parliamentarism in the Directory.

З часу початку постанов Директорії перед нею стояв складний вибір самостійного політичного майбутнього відродженої Української Народної Республіки. Це мала бути європейська модель, що передбачала розвиток парламентаризму за принципом розподілу влад, або диктатура пролетаріату як основа ідейної доктрини. Дискусії з приводу вибору одного з цих двох шляхів призвели до появи третього варіанту, який полягав у створенні вертикалі трудових рад на місцях, де ядром виступав Конгрес трудового народу. Однак через широке використання популістських гасел Захід звинуватив Директорію у сприянні більшовизму, а Росія – у потурнанні буржуазному націоналізму.

Вітчизняна історіографія, висвітлюючи добу Директорії, назбирала вдосталь недоліків. Слід зазначити, що багатьом дослідженням даного періоду характерними були тенденційність, антинауковість та заангажованість. Історичні факти часто ігнорувались чи висвітлювались крізь призму ідеологічних стереотипів.

Такий негативний тенденційності першими сприяли відомі громадські та політичні діячі, серед яких П. Христюк, В. Липинський, М. Шаповал, І. Мазепа та інші. Дослідники здійснили вагомий внесок у висвітленні набутого в той час досвіду, але навіть в еміграції вони продовжували гостру ідейну боротьбу, намагались виправдати діяльність своїх політичних партій, а відповідальність за поразку та втрату національної державності перекласти на плечі своїх опонентів.

П. Христюк, аналізуючи проблеми українського державотворення, зазначав, що Директорія за соціально-політичним критерієм виглядала досить безбарвною, ті

представники політичних сил, що вона об'єднала навколо себе, на думку історика, досить погано зналися на тодішніх світових реаліях, загальнополітичних справах, не мали достатнього досвіду у накресленні напрямку та тактики боротьби [24]. На думку В. Липинського з приводу подій 1917-1921 рр.: "Трьох синів рідних має сьогодні наша мати – спільна наша людська громада – Україна: хлібороба-гетьманця і неомонархіста, більш або менш соціалістичного інтелігента – демократа і республіканця, і пролетаря-більшовика та інтернаціоналіста. Всі сини її поріжені, кволі, слабосилі й сильної, об'єднуючої їх всіх національної ідеї вони досі для громади своєї створити були не в силі" [14]. У праці "Велика революція і українська визвольна програма" М. Шаповал висвітлює власну позицію з приводу 1917-1921 рр. вітчизняної історії, в ній автор виклав детальний аналіз аспектів формування особового складу Директорії, охарактеризував міжособистісні стосунки окремих політиків. В тому числі виклав власне бачення стосовно непорозуміння з С. Петлюрою ще від часів Центральної Ради. На думку М. Шаповала, саме минуле кожного, хто був причетний до Директорії і хто ввійшов до її складу, лякало найбільше, бо воно могло призвести до розколу та поразки [25]. Таким чином, ці роботи дозволяють створити комплексну картину про тогочасні реалії політичних процесів 1918-1920 рр. загалом та зрозуміти окремі аспекти і закономірності еволюції ідеї парламентаризму зокрема.

У серпні 1918 р. українські партії, які створили Український Національний Союз, почали вимагати вироблення виборчого законодавства та скликання Сейму.

© Левицька К., 2012

Проте після того, як до влади прийшла Директорія, ці ідеї було проблематично втілити в життя. І. Мазепа зауважує, що діяло два важливих чинники, які завадили створенню повноцінного представницького органу: куріальна система та нереальність термінів проведення виборів [15]. Праця "Україна в огні і бурі революції" – чи не єдина в своєму роді. В ній досить детально автор відтворив і висвітлив атмосферу міжфракційних дискусій, розстановку політичних сил та їх роль у Трудовому конгресі, в тому числі 40 членів фракції соціал-демократів, пропозиції яких сприйняла більшість Конгресу. Ця ж фракція видала окрему декларацію до членів Конгресу щодо її розуміння влади трудового народу в Україні тільки у формі вибраного парламенту УНР [15, с. 88-91]. Основною постановою Конгресу став "Закон про форму влади на Україні". В ньому йде мова про створення шести комісій, які мають розробити законопроекти. Уряд УНР спільно з комісіями конгресу мав підготувати закон для виборів всенародного парламенту соборної Української республіки [15, с. 94-95]. Проте конференція есерів, що проходила 28 січня в Києві, стала на шлях соціалістичної революції, прийнявши радянську владу в Україні. Це завадило виконати постанови Конгресу.

Питання про скликання парламенту знову постало на порядку денному в серпні 1919 р., а вже в листопаді С. Петлюра затвердив закон "Про Державну народну Раду", який стосувався організації парламенту. І. Мазепа говорить про те, що програма Директорії мала компромісний характер, прийнявши рішення скликати Трудовий конгрес з представників "робітників, селян і трудової інтелігенції", що можна вважати поступкою більшовицьким популістським гаслам. У декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. з приводу цього заявлялося: "Влада в УНР повинна належати лише класам працюючим – робітництву та селянству, що здобули цю владу своєю кров'ю...". З інтелігенції право участі у виборах отримали ті, які "не визискують самі, не допомагають другим визискувати чужу працю і не володіють майном..." [15, с. 75]. Отже, поступове впровадження парламентаризму відбувалося частково та неповноцінно, до того ж порушувало окремі принципи виборчого права.

Зовсім поверхнево та упереджено до наукової розробки доби Директорії ставиться радянська історична наука. Нечисельними спробами деякою мірою охарактеризувати її діяльність стали декілька узагальнюючих та довідкових видань, рецензій. Тільки в 1950-1960-х рр. почали з'являтися поодинокі праці, в яких у контексті розгляду подій громадянської війни та звеличування "переможної ходи радянської влади" принагідно згадується "східноукраїнська буржуазна контрреволюція", яку уособлювала Директорія [1]. Сюди відносимо праці М. Герасименка, М. Кравця, П. Пономаренка, Р. Симоненка, Ф. Шевченка та ін., які практично лише підтверджували закоренілі антинаукові підходи радянської історіографії. Радянські історики піддавали нищівній критиці та звинувачували в упередженості діаспорні видання, які були присвячені періоду Директорії та її лідерам. Так "Український історичний журнал" розгромив книгу І. Майстренка, яка була опублікована в Нью-Йорку у 1954 р., назвавши її "мотлохом абсурдним лжеісторичних теорій", через часте цитування праць В. Винниченка, П. Феденка, М. Шаповала [19]. Довідковим виданням тих часів теж була притаманна заангажованість. У 1952 р. на оцінках Й. Сталіна була побудована і видана нісенітниця, згідно з якою Директорія – це контрреволюційний націоналістичний уряд, створений лідерами українських буржуазних партій на чолі з агентами іноземних імперіалістів – В. Винниченком та

С. Петлюрою, щоб прикрити англо-французьку окупацію України. Директорія "встановила режим кривавого терору та переслідувань більшовицької партії..." [4]. Як не дивно, оцінка не зазнала корекції протягом тридцяти років, у 1970-1980-х рр., так і не було відкрито нових сторінок в історії Директорії [5]. Автори вважали, що Директорія прагнула створити видимість функціонування "демократії", тому оголосила про вибори і скликання Трудового конгресу. Його діяльність у січні ще раз "довела неспроможність соціальної демократії та українського буржуазного націоналізму, її куркульський, антинародний характер" [5]. В узагальнюючому виданні "Історія Української РСР", період 1918-1920 рр. визначається "звір'ячий націоналізмом", характеризуючи так політику, яку проводила Директорія, а її правління називається "буржуазно-куркульською диктатурою". Згадуючи про Трудовий конгрес, автори кваліфікують його як "куркульський парламент", з допомогою якого націоналісти зміцнили своє становище [9].

Дисертаційна робота І. Рибалки "Розгром буржуазно-націоналістичної директорії..." (Х., 1950) впродовж радянської доби стала чи не єдиним спеціальним дослідженням, присвяченим періоду Директорії. "Захопивши владу, Директорія (...) встановила буржуазно-куркульську диктатуру на Україні" [17], – зазначав автор. Дисертація є суб'єктивним історичним дослідженням з характерними для радянської епохи оцінками, що ніяким чином не відрізнялись від панівної пропагандистської ідеї.

У другій половині 1980-х рр. з'являються спроби переосмислити деякі моменти суспільно-політичного життя часів Директорії. П. Федченко, висвітлюючи період встановлення влади Директорії, намагався охарактеризувати складність міжособистісних стосунків В. Винниченка та С. Петлюри. Через те, що В. Винниченко знаходився на лівому крилі Директорії, орієнтуючись на радянську владу, він, на думку П. Федченка, зумів зректися від своїх минулих, навіть непослідовних соціалістичних "марксистських" переконань, віри в те, що соціальна нерівність є причиною всякого зла, яке може бути знищеним тільки шляхом класової боротьби з буржуазним світом [23].

На відміну від ситуації, що склалась в радянській історичній думці, в українській діаспорі було видано низку узагальнюючих робіт, які заповнили прогалини в дослідженнях радянського періоду. У 1971 р. з'явилася праця О. Юрченка, в якій дослідник зазначає, що Директорія з самого початку прагнула розбудовувати державу на засадах представництва, тобто шляхом скликання Трудового конгресу, який автор називає "тимчасовим революційним парламентом" [27]. Насправді йшла мова про скликання передпарламенту, як наслідок, вибори мали відбутись не за звичайною формою, тому що дотриматись у той момент її було нереально. Термін дії Трудового конгресу обмежувався виборами до парламенту. Історик говорить, що створення парламентського органу на основі "трудового принципу" було результатом синтезу практичного та ідеологічного моментів.

Свідченням спроби утвердити ідеї парламентаризму в добу Директорії стали переговори та підписання у Варшаві договору 5 листопада 1920 р. Згідно з ним російська сторона визнала нібито незалежність УНР та суверенність Українських установчих зборів. Проте це була чергова правова гостра суперечність, оскільки державна самостійність вже і так передбачала суверенність Зборів, які ставали верховною представницькою інституцією держави. Комітет був незаконною владою, а перебував у підпорядкуванні генерала Врангеля. Тому заяви залишались формальністю.

М. Шкільник, висвітлюючи переваги Трудового конгресу, засвідчує факт затвердження ним особистого

складу Директорії з головою В. Винниченком, уповноваження Директорії з огляду на воєнну ситуацію бути верховною владою України та видавати закони для оборони республіки [26].

Останній президент УНР в екзилі М. Плав'юк зазначає, що Директорія розпочала роботу на основі Конституції УНР, яка була ухвалена УЦР, але не ввійшла в дію через переворот [16]. Проте згодом в Директорії було прийнято рішення замінити принцип всенародної парламентської демократії на "трудоий" принцип, що обмежував можновладців капіталу і землевласників у політичних правах. М. Плав'юк вважав, що таким чином концепція парламентаризму зберігалась у менш демократичній формі, ніж у Конституції УНР.

З отриманням Україною незалежності активізувались процеси дослідження державотворення Директорії, вивчення її законотворчої діяльності. Перед науковцями відкрились нові, досі недоступні дослідницькі перспективи. Автори починають досліджувати різні аспекти українського державотворення періоду УНР, основи демократичного суспільно-політичного устрою УНР. До ряду ґрунтовних праць, в яких аналізується історіографічна та джерельна база дослідження доби Директорії належать змістовні й оригінальні дослідження О. та М. Копиленків, В. Журавського.

В одній з перших в Україні праць, присвячених вивченню історії становлення парламентаризму в добу Директорії, О. та М. Копиленки назвали перехідний етап від гетьманату до Директорії "шляхом еволюції форми правління від парламентської до президентської республіки" [11]. Автори заперечують традиційні спроби істориків ділити діяльність Директорії на періоди згідно з місцем її перебування, будуючи свої висновки винятково з точки зору нормативно-правової бази, що випрацьовувалась Директорією. Дослідники проводять аналогію з французькою Директорією 1795 р., хоча й зауважують про різну правову основу. Так, в УНР було порушено сам принцип формування Директорії, оскільки вона мала бути виборним органом, але взяла на себе функції законодавчо-представницького органу, й не визначилася, до якої з гілок влади вона належить. До того втрата ЦР авторитету не дала змоги Директорії взяти її за основу, щоб перетворити у "своєрідний передпарламент" [12, с. 54]. О. Копиленко переконаний тут, що більше підстав вважатися передпарламентом мав Трудовий конгрес, бо він був сформований за принципом територіального представництва. Дослідник називає його "фінальним акордом молодого українського парламентаризму". Автор наводить приклади того, що спроби вироблення законодавчого підґрунтя для впровадження парламентаризму продовжували здійснюватись: коли Рада народних міністрів УНР у серпні ухвалила Декларацію, де йшла мова про вироблення законів щодо виборів у Парламент, коли 14 лютого 1920 р. уряд І. Мазепи ухвалив "Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР", згідно з яким не пізніше, як 1 травня планувалося скликання передпарламенту "Державна Народна Рада" [12, с. 59]. О. та М. Копиленки поставились досить скептично до офіційного визнання 1917 р. часом виникнення парламентаризму в Україні спеціальною постановою Верховної Ради "Про 80-річчя українського парламенту" [13]. Дослідники зауважують, що під визначення "парламент", а точніше "передпарламент" підходить скликання Трудового конгресу в січні 1919 р.

В. Журавський вважає, що після приходу Директорії до влади, виявилось, що практичне втілення ідеї створення парламенту стало досить проблемним [8]. Серед першочергових рішень Директорії знову лунає ідея

скликання Всеукраїнських Установчих зборів. Однак вже скоро між В. Винниченком та С. Петлюрою виникли серйозні розбіжності в баченнях моделі розвитку відновленої УНР, результатом яких стала ідея скликання Трудового конгресу. Передбачалося, що вся повнота влади в державі належатиме Конгресу. В. Журавський зауважує, що хоч С. Петлюра і підписав закон про парламент у вигляді Державної народної ради, йому так і не судилось вступити в дію, бо українська армія на той час фактично вже покинула територію УНР.

Вагомий внесок у вітчизняну історіографію періоду української революції загалом і Директорії зокрема стали роботи В. Солдатенка. Його праці привертають увагу сміливим підходом до висвітлення складних, часто неоднозначних проблем, а неординарністю авторського мислення та виваженістю наукових оцінок і висновків заслуговують поваги. Історик торкається проблем, що існують навколо вивчення державотворчого досвіду періоду Директорії [21].

В. Солдатенко наголошує на тому, що період існування Директорії є недостатньо висвітленим. Оскільки історики, прагнучи реабілітувати найбільш спотворені історичні факти радянської доби, зосереджують свою дослідницьку увагу більше на персоналіях, зокрема на С. Петлюрі. Знаний вчений наголошує на появі масиву літератури, яка містить хиби, фактологічні перекручення, перебільшення [20].

А. Гриценко акцентує увагу на проблемі скликання Українського національного конгресу в грудні 1918 р., який був визнаний органом політичного представництва [2]. Зустрічаємо констатацію, що політичні кола вважали доцільнішим провести територіальний конгрес, куди увійшли б представники різних політичних партій, організацій і груп, ніж скликати Центральну Раду чи Національний конгрес. Дослідниця зауважує, що ті, хто боровся за владу, чітко не уявляли собі, чого вони хочуть і заради чого вони це роблять.

Переважну більшість становлять роботи, що відтворюють історичний контекст оформлення влади Директорії. Відповідно проблема парламентаризму згадувалась в них досить поверхово. До таких праць слід віднести дослідження П. Кислого та Ч. Вайз, в якому автори досить бігло висвітлили еволюцію парламентаризму в добу Директорії [10]. "Українські визвольні змагання 1917-1920 рр.", авторства О. Рубльова та О. Реєнт, носять комплексний характер. У роботі проаналізовано всі форми національної державності: УЦР, Директорію, гетьманат, ЗУНР. Проте авторам, на наш погляд, не вдалось висвітлити всі поставлені питання через узагальнюючий характер дослідження та обмеженість його обсягу [22].

В. Сергійчук у 2004 р. видає ґрунтовну працю, що ввійшла до серії "Українські державники". Дослідження присвячене постаті С. Петлюри як громадсько-політичного та військового діяча. Важливим для нас є те, що в роботі використовуються раніше неопубліковані архівні джерела. Хоча праця носить узагальнюючий характер, проте окремі матеріали яскраво свідчать про чітке розуміння С. Петлюрою необхідності впровадження парламентаризму в період Директорії [18]. Провівши детальний аналіз документів, В. Сергійчук зауважує, що уряд УНР, навіть під час тимчасового перебування на території Польщі, використовує цю можливість для здійснення законотворчої діяльності.

Протягом 1991-2008 рр. українськими науковцями було захищено низку дисертаційних досліджень, які певною мірою торкалися проблеми становлення парламентаризму в період Директорії УНР, але це питання не стало предметом їх спеціального вивчення. Так, Ж. Дзейко стверджує, що у період Директорії формаль-

но верховна влада належала Трудовому конгресу – вищому представницькому органу частини населення УНР, яку він тимчасово делегував Директорії УНР [3]. Директорія була наділена повноваженнями глави держави, несла законодавчі, вищі установчі та вищі виконавчі функції. Також Директорія затверджувала ухвалені урядом закони. Дослідник визначає причини, які в комплексі зашкодили проведенню виборів до парламенту чи передпарламенту, серед них агресія Радянської Росії, деструктивна діяльність лівих українських соціалістів, більшовицькі настрої серед населення тощо.

Н. Єфремова розглянула законодавчу діяльність Директорії та три конституційні проекти цього періоду, в двох з яких чітко проголошувався принцип розподілу влади, а останній виходив з важливих положень суверенітету та федеративно-державного устрою, прагнув "визначити чіткі конституційні межі діяльності парламенту..." [7]. В. Єрмолаєв зазначає, що така модель державності як Директорія передбачала скликання тимчасового верховного представницького органу – Конгресу трудового народу. Дослідник ретельно проаналізував результати виборів за куріальною системою до Конгресу як першого соборного територіального представництва. Тобто Конгрес почав виконувати функції передпарламенту. Але надалі спроба відновити парламент Директорією стала неможливою [6]. Таким чином, дисертаційні дослідження торкалися проблематики парламентаризму побіжно, виключно в контексті досліджуваних ними проблем. Це не дозволило створити ґрунтовну працю, яка б з'ясувала історію становлення парламентаризму в добу Директорії.

Отже, історіографічний аналіз праць, присвячених становленню парламентаризму в добу Директорії, засвідчив наявність значної кількості досліджень, різних за рівнем об'єктивності та ступенем вивчення. Що ж стосується окремих спроб спеціального з'ясування проблеми парламентаризму, то вони є поодинокими. Радянська історіографія проявила повне ігнорування даної проблематики. Тому політична заангажованість, тенденційність та поверховість – часто характерні риси такої літератури. Дещо вакуум видань у радянський період був заповнений рядом комплексних праць вчених з української діаспори. Сучасні українські дослідження цієї проблеми розпочалися лише в 1990-х рр., проте лише в контексті вивчення всієї історії доби Директорії.

1. Герасименко М. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. / М. Герасименко, М. Кравець, Г. Ковальчук // Укр. іст. журн. – 1959. – № 3. – С. 86-94. 2. Гриценко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 – початок 1919). – К., 1993. – 102 с. 3. Дзейко Ж. Правовий статус вищих органів державної влади Української Народної Республіки (1917-1920 рр.): Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, 1996. – 24 с. 4. Директория украинская // БСЭ: В 50 т. / Глав. ред. Б. А. Введенский. – 2-е изд. – М.: БСЭ, 1952. – Т. 14. – С. 412. 5. Директорія // Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – С. 167. 6. Єрмолаєв В. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження): Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2006. – 40 с. 7. Єфремова Н. Розвиток конституційного законодавства в Україні (1917-1920): Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2002. – 20 с. 8. Журавський В. Становлення і розвиток українського парламентаризму: Теоретичні та організаційно-правові проблеми / В. Журавський. – К.: Парлам. вид-во, 2002. – 344 с. 9. Історія Української РСР: У 8-ми т., 10 кн. / Ред. кол. М. Смирненський та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). – 572 с. 10. Кислий П., Вайс Ч. Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду / Літ. ред. Е. Рахімкулова. – К.: Абрис, 2000. – 414 с. 11. Копиленко М. Еволюція українського конституціоналізму: З досвіду конституційного будівництва УНР та Української гетьманської держави / М. Копиленко, О. Копиленко // Право України. – 1992. – № 6. – С. 36-42. 12. Копиленко О. "Друга" УНР: спроба історико-теоретичного аналізу / О. Копиленко // Право України. – 1996. – № 8. – С. 54-60. 13. Копиленко О. Конгрес трудового народу України / О. Копиленко, М. Копиленко // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1997. – № 4. – С. 61-71. 14. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Відень, 1926. – 580 с. 15. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції: У 3-х т. – Прага: Укр. вид-во Пробоєм, 1942. – Т. 1. – 210 с.; Т. 2. – 229 с.; Т. 3. – 231 с. 16. Плав'юк М. УНР та її історичне значення / М. Плав'юк // Пам'ять століть. – 1998. – № 1. – С. 4-24. 17. Рыбалка И. Разгром буржуазно-националистической директории и восстановление советской власти на Украине (ноябрь 1918 – март 1919 гг.): Автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.01 / Харьк. ун-т ім. М. Горького. – Харьков, 1950. – 30 с. 18. Сергійчук В. Симон Петлюра / В. Сергійчук. – К.: Україна, 2004. – 443 с. 19. Симоненко Р. Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України / Р. Симоненко // Укр. іст. журн. – 1958. – № 3. – С. 158-162. 20. Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції / В. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 27-47. 21. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.) / В. Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України", 1999. – 507 с. 22. Україна кризь віки: У 15 т. – К.: Вид. дім "Альтернативи", 1999. – Т. 10: Рубльов О., Реент О. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – 318 с. 23. Федченко П. Оцінюємо з класових позицій / П. Федченко // Київ. – 1987. – № 12. – С. 45-57. 24. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.: У 4 т. – Прага, 1921. – Т. 1. – 152 с. 25. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага, 1927. – 333 с. 26. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 рр. / Передм. Б. Боцюркова. – Торонто: Друкарня о.о. Василіан, 1971. – 366 с. 27. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті / О. Юрченко // Укр. Вільн. Ун-т. – Мюнхен: Logos, 1971. – 401 с.

Надійшла до редколегії 11.04.12

Н. Папенко, канд. іст. наук, доц., Г. Загородній, магістр

КОЛОНІАЛЬНЕ ПРОТИСТОЯННЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА НІМЕЧЧИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню проблем відносин між Великою Британією та Німеччиною в дипломатичній та колоніальній сфері наприкінці ХІХ ст.

The article devote to research of relations between Great Britain and Germany in diplomatic and colonial ranges at the end of XIX century.

Після перемоги Пруссії у війні з Францією і утворення Німецької імперії (1871) в Європі був встановлений мир. Новоутворена імперія вдало використала мирний спокій для розвитку промисловості і нарощування свого економічного потенціалу.

Здобувши досягнення у світовій економіці, Німеччина спробувала заявити про себе як про державу, що може впливати на світову міжнародну політику. Зокрема, це стосувалося колоніального суперництва і, насамперед, з Великою Британією, яка на той час уже була провідною колоніальною державою. Однак спроби

Німеччини змагатися з Великою Британією завершувалися, як правило, міжнародними кризами.

В останній третині ХІХ ст. Велика Британія не тільки зберегла, але і значно розширила свої колоніальні володіння. Боротьба за захоплення ще не поділених територій та за зміцнення Британської імперії була в ці десятиліття стержнем британської зовнішньої політики. Використовуючи свою перевагу на морі і велику мережу військово-морських баз та опорних пунктів, Велика Британія вела численні колоніальні війни.

Завдяки політиці кабінету Б. Дізраелі у 1875 р. був встановлений британський контроль над Суецьким ка-

© Папенко Н., Загородній Г., 2012

налом. Виступаючи в ролі захисника Туреччини, Велика Британія нав'язала їй договір, згідно з яким острів Кіпр передавався Великій Британії і був негайно окупований британськими військами. Загалом колоніальна політика Б. Дізраелі була успішною і відображала могутність вікторіанської Великої Британії. Прагнучи підкреслити світовий характер імперії, підняти престиж країни та особливо справити позитивне враження на народи Сходу, Б. Дізраелі організував упродовж 1875-1876 рр. урочисту поїздку спадкоємця престолу по Індії, після чого королева Англії Вікторія була оголошена королевою цієї країни. Ціною великих військових зусиль Великій Британії вдалося встановити у 1880 р. протекторат над Афганістаном.

У Південно-Східній Азії британсько-індійські війська окупували Верхню Бірму, і 1 січня 1881 р. вона була анексована Англією. Протягом 70-80-х років XIX ст. Англія захопила Малайський півострів, а також велику частину островів на Тихому океані. Після захоплення у 1885–1895 рр. ряду малайських князівств, а також у 1898 р. китайського порту Вейхайвей були зміцнені британські позиції на Далекому Сході. Окрім того, Англія брала активну участь у розподілі островів Тихого океану, в тому числі Нової Гвінеї, Північного Борнео та інш.

Проте головною ареною колоніальної боротьби в кінці XIX ст. був Африканський континент. Єгипет потрапив у фінансову залежність від Великої Британії та Франції, які були єдині у прагненні поневолити його, але в той же час боролися між собою за лідерство у новій колонії.

У 1885 р. був оголошений британський протекторат над більшою частиною території, розташованої між бурськими республіками та німецькою Південно-Західною Африкою, яка згодом отримала назву протектор Бечуаналенд. Британський уряд не відмовлявся від наміру підпорядкувати собі нові території, але вважав за краще діяти не безпосередньо, а руками заповзятих підприємців, які були об'єднані (1889) у привілейовану південноафриканську кампанію на чолі з С. Родсом. Придбані шляхом підкупів, ошукування, прямого насильства ці території отримали назву Родезії. Золоті та діамантові копальні Трансваалю, таким чином, потрапляли під контроль фінансової групи С. Родса. В довершення усього він став прем'єром Капської колонії.

На північ від екватора головним супротивником Великої Британії була Франція, на південь – Німеччина. У східній частині Африки поділ був проведений "полюбовно" і як наслідок – Велика Британія отримала Уганду та Кенію (Британська Східна Африка), Німеччина – Танганьїку (Німецька Східна Африка).

В останні роки XIX ст. Велика Британія захопила Вейхайвей (Північне узбережжя Шаньдун), а також півострів Цзюлун (поблизу Гонконгу), тим самим зберегла явну перевагу в Китаї над іншими державами.

Продовжувалася колоніальна експансія Великої Британії в Африці. Поразка в Судані сприяла лише відступу на деякий час від завоювання цієї країни. До захоплення Судану прагнула також і Франція. Тому у Великій Британії заговорили про війну. Проте Франція погодилася на розмежування володінь у Африці і надалі отримала частину Верхнього Судану. Формально в Судані був встановлений британсько-єгипетський кондомініум, але оскільки сам Єгипет фактично ставав британською колонією, це означало приєднання Судану до Британської імперії.

До кінця XIX ст. весь світ був фактично поділений між імперіалістичними державами. Великій Британії вдалося захопити більше за усіх. До кінця століття площа її колоніальних володінь досягла 33 млн кв км збільшившись з 1870 р. у півтора рази; населення Бри-

танської імперії становило 370 млн чол. Нестримні загартницькі дії підштовхнули Велику Британію до гострих конфліктів з усіма європейськими державами і погіршили її міжнародне становище.

На відміну від Великої Британії зовнішня політика Німеччини до середини 80-х років XIX століття визначалася, перш за все, інтересами імперії в Європі. Активізація партікуляристських, сепаратистських настроїв в південних католицьких державах Німеччини, соціалістичного руху потребували уваги до себе. До цього додалася і фінансова криза. Упродовж значного періоду коло інтересів рейхсканцлера О. Бісмарка як політика обмежувалося територією Європи та тих країн, що з нею межували. Колонії його цікавили лише як метод для вирішення європейських проблем, а саме: підштовхнути Велику Британію до експансії в Єгипет, і тим самим загострити британсько-французькі відносини, та заохотити Францію в її домаганнях Тунісу. Десять років цей розрахунок виправдовувався. Франція і Британія стояли на межі війни. Не бажаючи вступати в конфлікт з Великою Британією, О. фон Бісмарк свідомо утримувався від колоніальної експансії до середини 80-х років, обмежуючи зовнішню політику Німеччини континентом та зберігаючи статус-кво. Байдушність до колоніальних питань проявляла в той час і значна частина правлячих кіл Німеччини. Ще у квітні 1880 р. в рейхстазі було провалено законопроект щодо кредитування колоніальних придбань ("Самоанський законопроект"). Тому до середини 1880-х років Німецька імперія майже не займалася колоніальним питанням. Тільки наприкінці XIX ст. Німеччина почала здійснювати офіційно колоніальну політику. Рейхсканцлер імперії Отто фон Бісмарк про колонії висловлювався так: "Ось Росія, ось Франція, а ось ми посередині. Це і є моя карта Африки" [6, с. 128].

Починаючи з 1880 р., Рейнське місіонерське товариство стало відкрито вимагати німецької інтервенції в Південно-Західну Африку. Завдяки діяльності Рейнської місії, і не дивлячись на протидію Англії, на цей час німці встановили дружні відносини з Ангра-Пекеньєю [2, с. 239].

Керівник рейнського місіонерського товариства у Вупперталі Ф. Фабрі, який перебував у дружніх стосунках з віце-канцлером О. фон Штольбергом-Вернігероде, отримав можливість відвідати міністерство закордонних справ та починаючи з травня 1880 р. мав нагоду виступити там з доповіддю про свої плани щодо Південно-Західної Африки. Його доповідь мала успіх, вона зацікавила чиновників міністерства. Так, в записці одного із референтів міністерства мова йшла про те, що "увесь відрізок від Чорного миса до Уолфіш-Бея не завойований жодною із держав... Добре було б, якби німецький корабель здійснював огляд на місці. Проте ми ні в якому разі не повинні втратити гирло р. Грейт-Фіш, яким постійно треба користуватися, як і Олександрю – Бею" [4, с. 27].

Завдяки Ф. Фабрі наприкінці 1882 р. міністерство закордонних справ надало кошти інженеру К. Хенфнеру для розвідки копалин руди в Південній Африці [4, с. 28]. Західні історики називають Ф. Фабрі "агітатором епохи раннього імперіалізму в Німеччині" [8, с. 110], "батьком німецького колоніального руху" [1, с. 104]. Для швидкого втілення колоніальних планів по відношенню до Південно-Західної Африки, він використовував діяльність "Західнонімецького союзу колонізації та експорту". Окрім того, на рубежі 70-80-х рр. XIX ст. в Німеччині виникає цілий ряд інших колоніальних організацій. Так, в кінці 1878 р. географ Яннаш заснував "Центральний союз торгової географії і заохочення німецьких інтересів за кордоном". Його друкованим органом став журнал "Експорт". У тому ж році організаційно сформувалося Берлінське африканське товариство. У 1879 р. в

Лейпцигу був створений Союз торгової географії та колоніальної політики. Значну роль у колонізації Південної Африки відіграло Німецьке товариство Південно-Західної Африки. До того ж в Африці у 1881 р. працювало 45 німецьких експедицій. Утворення колоніальних товариств і союзів вело до практичного втілення у життя ідей колоніалізму.

Перелом у колоніальній політиці Німецької імперії настав у 1884 р., коли торговець із Бремену Адольф Людериц, який у 1883 р. купив у місцевих туземних вождів частину африканської території (близько 50 тис. кв. км) в районі бухти Ангра-Пекенья, що віднині носила його ім'я, та звернувся до уряду німецької імперії з проханням санкціонувати його придбання.

24 квітня 1884 р. О. фон Бісмарк відправив німецькому консулу в Капстаді телеграму з дорученням повідомити уряд Капської колонії проте, що території, які купив А. Людериц знаходяться "під захистом імперії". Саме ця подія стала початком колоніальної політики Німецької імперії. Згодом створюється Німецька Південно-Західна Африка (нині Намібія), відбувається захоплення Того, Камеруну (1884 р.), Східної Африки. Міжнародна ситуація в Європі сприяла німецьким колоніальним захопленням. Німецький історик Г. Дот стверджував, "що південно-західна Африка є класичним прикладом того, як християнські товариства упродовж багатьох років змогли зруйнувати внутрішній супротив країни та сприяли її захопленню" [7, с. 9].

Місіонери допомагали колонізаторам у справі забезпечення найбільш сприятливих політичних умов для колонізації.

На середину 1880-х років між провідними європейськими колоніальними державами загострилися відносини. У 1882 р. Велика Британія окупувала Єгипет, що призвело до гострого конфлікту з Францією. Не менш напруженим був англійсько-російський конфлікт на афганському кордоні, який міг у березні 1885 р. перерости у війну між двома державами. В січні 1885 р. англійські війська під командуванням генерала Ч. Гордона були розбиті в Судані. В Індокитаї Франція отримала поразку (втеча французьких військ біля Ланг-Сонга у березні 1885 р.) Крім того, захоплення Тунісу загострили відносини між Францією та Італією. Тобто ситуація у світі була сприятлива для того, щоб Німеччина розпочала активну колоніальну політику. І перш за все, німецький уряд використовував зовнішньополітичні проблеми Великої Британії. Під час зустрічі Г. Бісмарка із британським послом Г. Мюнстером 5 травня 1884 р. канцлер дав вказівку послу в Лондоні поставити перед британським урядом альтернативу: чи зможе Німеччина отримати політичну підтримку з боку Великої Британії в обмін на "добродійне відношення німців щодо колоніальної політики Англії" [3, с. 246]. Ця погроза дозволила міністру закордонних справ Л. Г. Гренвілю подолати супротив міністра колоній Е. Дербі та інших членів британського уряду та домогтися прийнятного для Німеччини рішення стосовно земель бухти Ангра-Пекенья. Стосовно цього рішення, заступник міністра закордонних справ Великої Британії, Г. Фітцморіс висловився так: "Було б значно важливіше мати хороші взаємовідносини з Німеччиною в єгипетському питанні, ніж анексувати пустельні області північніше Оранжевої річки або, навіть, зберегти англійсько-португальський договір" [9, с. 110]. За тиждень до скликання конференції з єгипетського питання Г. Гренвіль повідомив Г. Бісмарка та Г. Мюнстера про згоду англійського уряду на встановлення німецького протекторату над Ангра-Пекеньєю. Через чотири дні Велика Британія офіційно відмовилася від англійсько-португальського договору стосовно Конго. Че-

рез короткий час була задоволена вимога Німеччини про призначення змішаної комісії щодо розслідування німецьких претензій на острови Фіджі. На початку серпня командир військового корабля "Елізабет" проголосив встановлення протекторату Німеччини над Ангра-Пекеньєю. Багаторазові спроби захоплення колоній були здійснені німцями і в інших частинах Африки. Таким чином, у всіх намаганнях Німеччини розширити свої колоніальні володіння вона зіштовхувалася з Великою Британією. Вперше сутичка між ними відбулася, коли Німеччина відмовилася визнати британські "права" на територію Південно-Західної Африки. В Камеруні Г. Нахтігаль лише на два дні випередив англійського губернатора лорда Гевета, що прибув для того, щоб анексувати цю територію. Проте це не зупинило останнього прийняти ряд заходів для того, щоб розірвати договори про протекторат, які уклав Г. Нахтігаль із туземними вождями. Однак, отримавши поразку, він заявив протест Г. Нахтігалью проти встановлення Німецького протекторату. Протест був також заявлений в Берліні представниками британського посольства, що викликало хвилю обурення з німецької сторони. Крім того, лорд Гевет продовжував антинімецьку діяльність у Камеруні. Загострення відносин між Німечкою імперією та Великою Британією було викликано розширенням території колонії Камерун на схід за рахунок Того.

Суперечки між Великою Британією та Німеччиною виникли також через захоплення Німеччиною островів, що прилягали до Південно-Західної Африки, на котрі претендувала і Велика Британія.

Боротьба Німеччини та Великої Британії за колонії мала ще один напрям – Океанія. В цьому регіоні напружена ситуація склалася восени 1882 р. Британці вже намагалися захопити Нову Гвінею, однак їм це не вдалося. В серпні 1884 р. британський посол Мюнстер, що діяв за вказівкою міністра зовнішніх справ П. Гатцфельда, мав розмову з

Г. Гренвілем, який у свою чергу підкреслював, що Велика Британія готується до захоплення Південної частини Нової Гвінеї. Відносно північної частини цього острова, то він нічого не говорив, а "був здивований", що там представлені і німецькі інтереси. Г. Гренвіль визнав права Німеччини на деякі острови Океанії, однак ці права не стосувалися Нової Гвінеї.

Німецький уряд, продовжуючи переговори з Лондоном, вже 19 серпня 1882 р. відправив по телеграфу пропозицію генеральному консулу в Сідней встановити німецький протекторат над архіпелагом Нової Британії та в тих частинах північного узбережжя Нової Гвінеї, де вже існували на той час німецькі станції.

Експансія Великою Британією Нової Гвінеї тимчасово затрималася через суперечки, що відбувалися в самому британському уряді. Кабінет міністрів вже прийняв рішення про захоплення усього острова, за виключенням західної частини, що належала голландцям, але Г. Гренвіль та Е. Дербі остерігалися можливої негативної реакції з боку Німеччини, тому обмежилися захопленням південно-східної частини острова, яке відбулося 6 листопада 1884 року. Це викликало різкі протести частини уряду та австралійських колоній, і змусило Е. Дербі змінити свою точку зору. Британські міністри вагалися між бажанням захопити усю східну частину острова і побоюваннями загострення відносин з Німеччиною. Сімнадцятого грудня 1884 р. командир корабля "Елізабет" відправив до Берліну телеграму, в якій мова йшла про встановлення німецького протекторату над вказаною територією. Цей факт викликав незадоволення в британських колах. Проте коли уряд Великої Британії окупував на початку 1885 р. деякі північні області

Нової Гвінеї, це сприяло загостренню відносин з Німеччиною. У березні 1885 р. питання щодо Нової Гвінеї було остаточно вирішено у вигідному для Німеччини сенсі.

Дійшовши згоди у питанні щодо Нової Гвінеї, Велика Британія та Німеччина домовилися про розподіл сфер впливу в Океанії. В серпні 1885 р., виходячи зі змісту договору, Німеччина проголосила свій протекторат над Каролінськими островами, що дало привід для демонстрацій та військових погроз зі сторони Іспанії. У жовтні 1885 р. протекторат Німеччини був проголошений і над Маршалловими островами.

Німеччина і Велика Британія прийняли участь у поділу Західної Меланезії: до німців відійшли північно-східна частина Нової Гвінеї (Земля кайзера Вільгельма), архіпелаг Бісмарка і північна частина Соломонових островів (о.Шуазель, о.Санта-Ісабель, о.Бугенвіль, о.Бука), до британців – південний схід Нової Гвінеї і південна частина Соломонових островів (о. Гуадалканал, о.Саво, о.Малаїта, о.Сан-Кристоваль). У 1885 р. Німеччина відібрала в Іспанії Маршаллові острови, однак її спроба захопити Маріанські острови зазнала невдачі і лише з 1899 р. вони відійдуть до Німеччини. У 1888 р. німці захопили східно-мікронезійський о.Науру, а англійці встановили протекторат над західно-полінезійським архіпелагом Кука (у 1901 році переданий під керування Нової Зеландії). У 1892 р. під контроль Великої Британії потрапили також острови Гілберта (тепер Кирибати) у Східній Мікронезії й острови Еліс (нині Туvalu) у Західній Полінезії.

Наприкінці XIX ст. боротьба за розподіл Океанії вступила у свою завершальну стадію. На початку іспансько-американської війни 1898 р. Велика Британія та Німеччина підтримали у цій війні Іспанію, так як боялися, що через цю війну іспанська економіка, яка переживала не найкращі часи, зовсім виснажиться, а це може призвести до того, що монархія Бурбонів може бути ліквідована. Тому Британія і Німеччина на початку займали проіспанську позицію. Згодом Британія, побачивши привабливі фінансові та територіальні перспективи, перейшла на бік США, а Німеччина залишилася налаштованою проіспанськи. Однак не потрібно було вважати, що Німеччину хвилювало лише збереження монархії, вона також хотіла мати територіальні вигоди. Про це свідчила телеграма Б. фон Бюлова до німецького посла у Вашингтоні від 1 липня 1898 року: "Імператор вважає одним із головних завдань канцлера – використання всіх можливостей, які надає іспансько-американський конфлікт, для надбання опорних пунктів у Східній Азії" [5, с. 467]. Таким чином, конфлікт між США та Іспанією не міг не бути непоміченим у Європі, адже між провідними державами Європи та США були тісні фінансові відносини. Дослідник О.С. Єрусалимський наводить такі статистичні дані: експорт до США з боку Німеччини становив 94 млн доларів, Англії – 170 млн доларів, Франції – 66 млн доларів. Експорт США до Німеччини становив 97 млн доларів, Англії – 406 млн доларів, Франції – 47 млн доларів. Із цього можна зробити висновок, що інтерес європейських країн до іспансько-американської війни був значним, про що свідчать слова німецького канцлера Б. фон Бюлова від 15 лютого 1898 року: "Французи в фінансовому відношенні зацікавлені більше, ніж ми. Німеччина має в Америці набагато більше значних економічних інтересів, ніж Франція" [5, с. 464]. Крім того, Німецька імперія намагалася захопити Філіппіни і вислала туди ескадру на чолі з віце-адміралом Дідеріксом. Такі дії Німеччини мало не призвели до війни з США. Президент США Мак-Кінлі виступив із закликом: "Бережіть кожен корабель; війна з Німеччиною стає неминучою" [5, с. 468]. Однак, через втручання Великої Британії, Німеччина

змушена відступити, адже її флот не вистояв би проти об'єданого британсько-американського.

В результаті цієї війни за іспансько-німецьким договором 12 лютого 1899 р. Німеччина викупила в Іспанії за 17 млн марок Каролінські, Маріанські острови (крім Гуама) й острів Палау. Іспанії була надана можливість на вигідних умовах ввозити свою продукцію на територію Німеччини. 2 грудня 1899 р. Велика Британія, Німеччина і США домовилися щодо спірних територіальних питань у басейні Тихого океану: до Німеччини відійшла західна частина островів Самоа (о. Савайї та о. Уполу), а до США – східна (о.Тутуїла, острови Мануа). За відмову від домагань на о. Самоа британці одержали острови Тонга та північну частину Соломонових островів, крім Бугенвіля та Бука. Розділ Океанії завершився у 1906 р. встановленням французько-британського кондомініуму над Новими Гебридами. Під контролем Німеччини опинилася західна частина Океанії, Великої Британії – центральна, США – північно-східна, а Франції – південно-західна і південно-східна частина Океанії.

Ще одним із найскладніших міжнародних протистоянь було суперництво провідних країн на Далекому Сході. Наприкінці XIX ст. Велика Британія утвердилася в Китаї і розглядала діяльність інших держав як замах на свою монополію. З метою протидії (особливо Росії), Англія підтримала експансію Японії до Китаю, а у 1894 р. Японія напала на Китай та змусила його підписати у 1895 р. мирний договір, за яким Японія отримала острів Формозу (Тайвань), Пескадорські острови та особливі права на Ляодунський півострів. Однак, під тиском Росії, Франції та Німеччини, Японія була змушена відмовитися від анексії Ляодунського півострова.

Японсько-китайська війна дала поштовх до розподілу Китаю на сфери впливу. Так, у листопаді 1897 р. великі держави активізували свою політику щодо територіального розподілу Китайської імперії ("битва за концесії"). Приводом для захоплення бухти Цзяочжоу слугувало вбивство 4 листопада 1897 р. німецьких місіонерів. 14 листопада 1897 р. бухта Цзяочжоу була захоплена німецькою ескадрою адмірала Дідерікса і тому у 1898 р. Китай надав Німеччині в оренду на 99 років бухту Цзяочжоу та на півдні Шандунського півострова порт Ціндао (6 березня). Крім того, Німеччина отримала концесії на залізницю Цзинань – Цзяочжоу та Цзяочжоу – Чжоу-фу; Британія – частину Цзюлунського (Коулунського) п-ва (колонія Гонконг) у Південному Китаї і порт Вейхайвей на півночі Шаньдунського п-ва.

Таким чином, наприкінці XIX ст. загострюються англійсько-німецькі відносини. Вони були обґрунтовані надзвичайно швидким зростанням економіки Німецької імперії та уповільненням темпів розвитку промисловості Великої Британії. Колоніальне питання стало недоречною ускладнюючою проблемою, яка позначилася на динаміці зовнішньополітичних відносин між Німеччиною та Великою Британією.

Кінець XIX ст. проявився зростанням зацікавленості європейських держав у напрямку розширення колоніальних територіальних володінь.

1. Bade K. I. Imperialismus und Kolonialmission: kaiserliches Deutschland und koloniales imperium. – Wiesbaden, 1982.
2. Bismarck H. Aus seiner politischen Privatkorrespondenz – Göttingen, 1964.
3. Бонвеч Б. і Галактионов Ю. В. История Германии. – В 3т. – Т3. – Кемерово, 2005.
4. Дрекслер Х. Юго-Западная Африка под германским колониальным господством. 1884 – 1915. – М., 1987.
5. Єрусалимский А. С. Внешняя политика и дипломатия Германского империализма в конце XIX века. – М., 1948.
6. Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997.
7. Loth H. Die christliche Mission in Südwestafrika (1842 – 1893). – Berlin, 1963.
8. Mommsen W. I. Imperialismus. Seine geistigen, politischen und wirtschaftlichen Grundlagen. – Berlin, Hamburg, 1977.
9. Чарный И. С. Начало колониальной экспансии Германии в Африке. – М., 1970.

Надійшла до редколегії 11.04.12

Т. Пронь, канд. іст. наук, доц.

ПРОДОВЖЕННЯ СТРОКІВ ДІЇ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УГОДИ ПРО ЕВАКУАЦІЮ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ПОЛЬЩІ І ПОЛЬСЬКИХ ГРОМАДЯН З УКРАЇНИ ВІД 9 ВЕРЕСНЯ 1944 Р.

Аналізується багатократне продовження урядом УРСР і Польського Комітету Національного Визволення строків дії Люблінської угоди щодо міждержавного переселення етнічного населення прикордонних територій у 1944-1946 рр.

Analyzed multiple validity continuing of Lublin Agreement by the former USSR and the Polish Committee of National Liberation about inter-state migration of ethnic borderland population in 1944-1946 years.

Одним із найбільш складних для наукового дослідження питань в історії українсько-польських відносин ХХ століття і водночас запитаних суспільством є масове міждержавне переселення етнічних українців і поляків прикордонних територій СРСР/УРСР і Польщі на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Започаткувала його угода "Про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території Української РСР", укладена між урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) 9 вересня 1944 р. в польському місті Любліні [1, с. 193-199].

Сьогодні про обставини її укладання та реалізації здебільшого відомо. Історичні, археографічні та етнополітичні праці І. Біласа, О. Буцько, О. Калакури, І. Козловського, С. Кульчицького, Ю. Макара, С. Макарчука, Ю. Сливки, В. Сергійчука, Ю. Сороки, І. Цепенди та інших вчених широко висвітлюють причини, характер, перебіг та наслідки переселення. Однак чинник пролонгації дії угоди не був предметом окремого розгляду. Виділення цього компонента проблеми дозволить деталізувати та глибше проаналізувати процес міждержавного "обміну" населенням СРСР/УРСР і Польщі, висвітлити роль у ньому кожної сторони.

Треба зазначити, що передумовою підписання Люблінської угоди послуговували принципова домовленість Й. Сталіна, Ф. Рузвельта, У. Черчілля про радянсько-польський кордон на Тегеранській конференції (1943 р.) [2, с. 148] та укладений 27 липня 1944 р. у Москві відповідний договір між урядом СРСР і ПКНВ [3, с. 19-20]. Новий кордон, що мав пролягти по так званій "лінії Керзона", остаточно відсікав від України споконвічні етнографічні землі Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя, де споконвіку мешкали майже 800 тисяч українців. Водночас у межах СРСР/УРСР залишалася більша частина території західноукраїнських областей, що перебували в міжвоєнний період у складі Польщі. До війни на ній мешкали близько мільйона поляків.

Прагнучи привести у відповідність новому політичному кордону чітку етнічну межу обидві сторони, що підписали Люблінську угоду, зобов'язалися приступити до евакуації всіх громадян української, білоруської, російської і русинської національностей, що проживали в Хелмському, Грубешувському, Томашувському, Любачувському, Ярославському, Перемишльському, Ліськовському, Замостінському, Красноставському, Білгородському, Влодавському повітах і в інших районах Польщі, "де можуть виявитися" громадяни зазначених національностей, які побажають переселитися з території Польщі на Україну. Водночас вони зобов'язалися "приступити до евакуації всіх поляків і євреїв, що перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року, які проживають у західних областях УРСР і бажають переселитися на територію Польщі" [1, с. 193].

Таким чином уряд УРСР та ПКНВ мали підготувати етнічну основу до міжнародного визнання політичного кордону СРСР і Польщі на майбутній зустрічі лідерів країн антигітлерівської коаліції, що повинна була відбу-

тися 4-11 лютого 1945 р. у Ялті. Ця обставина зумовила досить короткий, як для такого масштабного проекту, строк дії Люблінської угоди: провести облік чисельності, місцезнаходження і національності осіб, які бажають евакуюватися в період з 15 вересня до 15 жовтня, почати евакуацію з 15 жовтня, закінчити до 1 лютого 1945 року [1, с. 194]. Та це не означало, що переселення буде припинено. В угоді передбачалося, що строк евакуації може бути продовжений за взаємною згодою на вимогу однієї із сторін [1, с. 194]. Про підписання цього доленосного для обох держав і населення документу засоби масової інформації повідомили громадськість на наступний день [4]. Однак строки й умови евакуації на широкий загаль не було винесено. Про це мали поінформувати лише населення, що "евакуювалося".

Не можна сказати, що український уряд не розумів складності виконання цього "політичного завдання". Секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Коротченко досить однозначно визначив його сутність на розширеній нараді при Головному Уповноваженому Уряду УРСР з переселення українського населення з Польщі, яку він провів 23 жовтня 1944 р. у Любліні напередодні відправки першої партії "евакуюваних" українців з Польщі. Звертаючись до районних уповноважених він наголосив: "Не треба тут бути страшно обережним, увага, звичайно потрібна, але все-таки на відправлення натискуйте... Причому не орієнтуйтеся на строки, які прийняті угодою, а швидше забирайте народ... Врахуйте момент – зараз повинні підійом людей, люди подають заяви, ви їх повинні швидко оформлювати... посилайте людей, сидайте й вчіть заповнювати заяви, залучайте місцевих активістів, упустите цей момент, може зірватися ваша робота, врахуйте цю особливість – селянин знімається з місця, де жив його дід і прадід. Значить треба так поставити справу – зібрався і виїжджай. Майте на увазі ніколи так не буває, щоб було все готово... У великих справах неможна, щоб все було готово" [5, арк. 2]. Тож передбачаючи пасивний опір населення цьому заходу апаратники прагнули якомога швидше зібрати індивідуальні заяви про "бажання" переселитися, забезпечити видимість добровільності та виграти час. Логіка докнаних фактів, як головного аргументу на конференції, диктувала керівним колам необхідність максимально вилучити українську і польську національні меншини з території, що остаточно відходила до сусідньої держави. Подальше переселення видавалося справою короткочасної перспективи. У ті роки державні інтереси були вище інтересів людини.

Держслужбовці припускали, що надання евакуйованим ряду пільг і переваг можуть зробити процес переселення "заходом цілковито безболісним" [6, арк. 7]. Економічний чинник мав стати головним важелем спонукання людей до виїзду. У реальності все виявилось не так просто. Цілком зрозуміло, що масштабне переміщення величезної маси людей зі збереженням майнових прав та господарське облаштування їх на нових місцях поселення було пов'язане з колосальними труднощами організації, транспортного, фінансового, охоронного,

господарсько-побутового, соціально-політичного та психологічного характеру. Окрім того, йшла війна. Тому кінцева дата – 1 лютого – виявилася лише вдалим тактичним ходом Радянського Союзу напередодні Кримської конференції. Процес взаємоспрямованої "евакуації" населення розтягнувся на два роки. У подальшому діяльність евакуаційних структур була направлена на те, щоб якомога швидше вивезти всіх, хто подав індивідуальні заяви (не торкаємо у цій публікації методів обробки населення для отримання згоди на переселення).

У зв'язку з неможливістю вкластися в строки визначені Люблінською угодою уряд УРСР і ПКНВ (згодом перейменований у Тимчасовий уряд Національної Єдності Польської Республіки) неодноразово пролонговували строк дії договору, забезпечуючи правове поле для діяння змислової українсько-польської комісії. Польський учений Євген Місило вважає, що сторони чотири рази подовжували строки реєстрації і депортації (установлене в сучасності визначення процесу): 1 березня, 1 травня, 1 листопада, 15 червня [7, с. 129-130]. Його точку зору частково поділяють й українські дослідники Н. Данилиха та В. Кіцак, які коротко розглядають даний аспект у своїх дисертаційних роботах [8, с. 31-32; 9, с. 47-48]. Деяке розходження в дослідженнях вказує на доцільність уточнення цього аспекту проблеми.

Спробуємо зробити це на основі компаративного аналізу, як оприлюднених, так і поки не введених у науковий обіг документів державних архівів України (Центрального державного архіву громадських об'єднань України – ЦДАГОУ, Центрального державного архіву вищих органів України – ЦДАВОУ), Росії (Государственного архива Российской Федерации – ГАРФ, Российского государственного архива социально-политической истории – РГАСПИ) й Польщі (Archiv Akt Nowich).

Щоб виявити щось нове в причинно-наслідкових зв'язках пролонгації строків дії угоди, треба зосередити увагу на чотирьох важливих моментах: 1) встановити, до якої дати подовжувалася реєстрація заяв родин, "бажаючих" переселитися, і до якої дати сторони мали закінчити переселення; 2) з'ясувати, хто був ініціатором чергового продовження строку виконання Люблінської угоди та яким чином це відбувалося; 3) проаналізувати, чи пов'язувалися строки "евакуації" українського населення з Польщі й польського населення із західних областей України з репатріацією польських громадян, що поверталися у той період у Польщу з республік СРСР і тимчасово проживали на території України; 4) в'яснити, чому дату завершення переселення виконавчі структури особливо не афішували.

Українська сторона розгорнула роботу з евакуації з 20 вересня 1944 р., коли Головний Уповноважений уряду УРСР у справах евакуації українського населення з території Польщі М. Підгірний прибув разом зі службовцями свого апарату в Люблін. Польська сторона приступила до виконання своїх функціональних обов'язків лише через місяць. Це не могло не позначитися на темпах переселення. Фактично на 15 жовтня були зібрані тільки статистичні дані щодо кількості населення, яке мали "евакуювати". Звідси, почали переселення на два тижні пізніше запланованого терміну. Перший ешелон з українськими родинами був відправлений на Україну (в Запорізьку область) 1 листопада 1944 року [6, арк. 22]. М. Хрущов інформував Й. Сталіна, що на цю дату подали заяви тільки 11594 родини в складі 45431 особи, позаяк, за попередніми даними, на окреслений вище території проживали 87700 українських родин чисельністю 350 500 осіб [10, арк. 232]. І хоча заяви про переселення надходили в комісію безперервно,

проте було зрозуміло, що закінчити переселення людей у визначені строки не вдасться.

27 листопада 1944 р. М. Хрущов направляє листа до голови ПКНВ Е. Осубки-Моравського з пропозицією продовжити строк дії угоди. Мотивуючи тим, що термін подання заяв від осіб, що бажають евакуюватися закінчився, а вони все ще продовжують поступати, як від українців, так і від поляків, він запропонував продовжити приймання заяв до 15 січня, а закінчити евакуацію до 1 березня 1945 року [11, с. 157-158]. Одночасно Хрущов дає доручення М. Підгірному домовитися про це з Е. Осубкою-Моравським, зазначаючи: "обміну нотами буде достатньо, щоб вважати цей строк продовженим" [12, арк. 20]. Тут слід зауважити, що "обмін нотами" (листами) є досить поширеною дипломатичною практикою укладання міжнародних договорів. Подібні документи прийнято датувати одним і тим же числом від якого угоди вважаються такими, що вступили в силу, якщо не буде оговорено інше. В таких нотах, як правило, вказується, що вони будуть розглядатися як угоди між сторонами [13, арк. 291]. З огляду на зазначене польська сторона погодилася на пропозицію голови уряду України, і комісії продовжили свою роботу. Назавгал до 1 лютого 1945 р. із 13 районів, у яких проводилася евакуація, було вивезено 16975 родин чисельністю 63403 особи [14, арк. 13]. У той же час на території західних областей було взято на облік 72576 родин польських громадян (182506 осіб).

Зрозуміло, що хід переселення не був таким як планувалася. Його порушення український уряд пояснював важкими умовами зимового періоду; нечасним наданням залізничного, автомобільного і гужового транспорту; недостатнім сприянням роботі з евакуації окремих представників польської влади на місцях; "шаленим опором" евакуації польських та українських націоналістичних збройних угруповань [6, арк. 39]. Справді, заявки на вагони Головного Уповноваженого в справі евакуації українського населення з Польщі жодного разу не забезпечувалися у повному обсязі. Основною причиною затримки були оперативні перевезення, пов'язанні з веденням воєнних дій на території Польщі й Німеччини. Не сприяли цьому і дії місцевої польської влади, яка не хотіла відпускати українців вбачаючи в цьому розорення Польщі. У сукупності всіх викладених чинників виконавчим структурам угоди не вдалося завершити взаємоспрямоване переселення українців і поляків до 1 березня 1945 р.

Сторони змушені були **вдруге** домовлятися про продовження строку переселення, ще на 2 місяці – **до 1 травня** [15, с. 16]. До того часу, працівники апарату Головного Уповноваженого УРСР уточнили кількість українського населення проживаючого на території Польщі – 499380 осіб, з них до 5 травня 1945 р. було відправлено на Україну менше половини (148638 осіб). Польських громадян, що проживали на території західних областей України, було враховано 775155 осіб, відправлено в Польщу 114433 особи [16, арк. 83-84].

Але, як видно, і цього часу було не достатньо, щоб вивезти все населення. Українська сторона визнала це, коли 8 травня 1945 р. М. Хрущов **втретє** звернувся до прем'єр-міністра Тимчасового уряду ПР Е. Осубки-Моравського з пропозицією відстрочити дату закінчення евакуації населення до серпня 1945 року [15, арк. 16], точніше, **до 1 серпня 1945 р.**

Однак цей строк також виявився не реальним для масового переміщення людей. Всього було переселено 241687 осіб (63165 українських родин) [17, с.173]. Цьому не посприяли ні літня пора, ні додаткові державні заходи. Так, для прискорення процесу уряд СРСР і Тимчасовий уряд НСРР укладають 6 липня 1945 р. угоду про право виходу з радянського громадянства поль-

ських громадян й осіб їх сімей, що переселяються з СРСР у Польщу та про набуття радянського громадянства особами російської, української, білоруської, русинської і литовської національностей і членами їх родин, що переселяються з Польщі в СРСР [18, 73-78]. Хоча ця угода переважно стосувалася польських громадян, які поверталися зі східних республік СРСР в Польщу й тимчасово проживали на території України, разом з тим, вона торкалося міждержавного руху населення територій, що розглядаються.

Головна причина гальмування переселення полягала в тому, що незважаючи на сприятливі погодні умови й значне покращення ситуації з транспортом після завершення війни, українці не хотіли покидати рідні обійстя і землю. Під усілякими приводами вони ухилялися від переселення, головне – з огляду на необхідність збору врожаю та спливу строку реєстрації на переселення. Виходячи з цього, 23 липня 1945 р. Уповноважений Польського Тимчасового уряду Польської Республіки в справах евакуації українського населення Й. Беднаж попередив М. Підгірного про дочасність оголошення районними уповноваженими про закінчення роботи з евакуації до 1 серпня 1945 р. Він наголосив на крайній небажаному ознайомленні "заінтересованого населення" у Влодаві, Любачуві і Томашуві зі встановленням строків евакуації до 1 серпня 1945 р., занепокоєно констатує, що про це вже повідомлено населення, зокрема, у Любачувському районі [18, арк. 46]. Далі він висловив сумніви щодо реальності завершення переселення до даного терміну, зважаючи на значну кількість українського населення, яке не виїхало. Й. Беднаж писав: "У зв'язку з тим, що в бесідах з представниками польського уряду я отримав уявлення, що необхідно було б евакуювати можливо більшу кількість осіб, що підпадають під угоду від 9 вересня 1944 р. про евакуацію, а з перерахованих вище повітів не все українське населення, яке погодилося евакуюватися, вивезено, встановлення такого короткого терміну могло б зашкодити евакуаційній діяльності. Особливо публічне оголошення строків кінця евакуації може бути витлумачено деякими, підлягаючими евакуації особами в тому сенсі, що після вказаного терміну не можна буде евакуюватися в УРСР. У зв'язку з цим просив би повідомляти мене про будь-яке встановлення термінів закінчення роботи з евакуації в окремих повітах" [18, арк. 46]. Як бачимо, перенесення строків евакуації особливо не розголошувалося, оскільки часто слугувало підставою для відмови українських господарів переселятися. Це йшло в розріз з позицією керівництва СРСР. Лист Й. Беднажа переконливо свідчить, на користь того, що польська офіційна влада була солідарна з правлячими колами СРСР й УРСР щодо розв'язання у такий жорсткий спосіб проблеми спірних територій і національних меншин у своїх країнах.

Невдовзі сторони **вчетверте** домовилися відстрочити дату закінчення евакуації ще на три місяці: **до 1 листопада 1945 року** [19, арк. 21]. Однак навіть завершення осінніх польових робіт та застосування польських військ для примусового переселення українців не дало бажаного керівництву СРСР/УРСР і Польщі результату. За цей час евакуаційним структурам вдалося вивезти тільки близько 50 тисяч осіб (на 1 листопада 1945 р. були "евакуйовані" 291533 особи, або 76036 українських родин) [17, с. 173]. Жодна із районних комісій, що проводила евакуацію населення не згорнула своєї роботи, навіть через рік від початку організованого переселення. Аналогічною була ситуація з виселенням поляків.

У листопаді 1945 р. в одній з постанов ЦК ВКП (б) було дано незадовільну оцінку стану переселення польських громадян у Польщу й українського населен-

ня з Польщі в УРСР зважаючи на несвоєчасне надання Наркоматом Шляхового Сполучення (НКШС) залізничних ешелонів та систематичне неподання залізничних ешелонів польськими властями для перевантаження ешелонів, що прибували у пункти завантаження [20, арк. 66]. Задля усунення цих недоліків ухвалюється рішення про встановлення остаточного строку реєстрації до виїзду в Польщу польських громадян до 31 грудня 1945 р., а остаточного строку виїзду до 15 червня 1946 р. [20, арк. 67]. Окрім цього, ЦК ВКП (б) доручає НКЗС СРСР (А. Вишенському) домовитися з польським урядом про встановлення зазначених строків для реєстрації на виїзд і переселення згадуваних осіб й відповідно продовжити строки реєстрації на виїзд і переселення з Польщі в СРСР осіб української національності [20, арк. 63]. Не менш відповідальна місія покладається на голову уряду УРСР М. Хрущова. Йому доручається оформити продовження строків евакуації протоколом додаткової угоди з польським урядом [20, арк. 67]. Отже, переміщення населення українсько-польського прикордоння неухильно проводилося на вимогу і під контролем Радянського Союзу.

Тож договірні сторони Люблінської угоди мали в черговий раз продовжити строки "евакуації". 24 листопада 1945 р. український уряд підготував проект додаткового протоколу до Люблінської угоди й направив його на узгодження в Москву і Варшаву. Він починався словами: "Представники Уряду Української РСР, діючи на підставі (виділені слова були написані в тексті від руки, далі пропущено ... – Т.П.) і Представники Польського Комітету Національної Єдності (...), що нижче підписалися, погодилися доповнити текст угоди від 9 вересня 1944 р: строк реєстрації українських громадян, що евакуюються з території Польщі, і польського населення, яке евакуюється з території Української РСР, продовжити **до 31 грудня 1945 р.**, остаточний строк евакуації з Польщі встановити **15 червня 1946 року**" [21, арк. 309-311]. Таким чином Київ фактично продублював вищезазначену постанову ВКП(б). Незважаючи на це уряд СРСР вносить поправки до підготовленого РМ УРСР проекту додаткового протоколу. В ньому було вилучено рукописний початок тексту й змінена дата закінчення реєстрації: **1 січня 1946 року** [22, арк. 23-25].

Після узгодження всіх питань з Москвою М. Хрущов просить посла СРСР в Польщі В. Лебедева передати від імені українського уряду Прем'єр-міністру Польської Республіки запрошення на приїзд 28 листопада в Київ делегації для підписання додаткового протоколу до угоди між урядом УРСР і ПКНВ, укладеної 9 вересня 1944 року [23, арк. 308]. З нез'ясованих причин його підписання було перенесено до Варшави. Достеменно відомо лише, що за день до виїзду делегації УРСР в Польщу М. Хрущов направив наркому закордонних справ СРСР А. Вишенському, на його запит, телеграму, в якій повідомив про склад делегації (голова – М.П. Бажан – заступник голови Раднаркому УРСР, М. В. Підгірний – Головний Уповноважений уряду УРСР у Польщі з евакуації українського населення, В.П. Шиганський – заступник завідуючого протокольно-консульського відділу НКЗС УРСР) і остаточний проект додаткового протоколу [22, арк. 32].

Та під час переговорів польська сторона запропонувала українській делегації внести зміни до протоколу щодо продовження строку реєстрації до 15 січня 1946 р. й обопільного сприяння сторін евакуації. Йшлося про те, що уряд УРСР мав взяти на себе зобов'язання вчасно доставляти для перевезення з місць завантаження до кордону осіб польської й єврейської національностей, що евакуюються в Польщу, надавати не-

обхідну кількість критих вагонів, за можливості вертушок [22, арк. 24-25] й створювати сприятливі умови для перевезення поляків. Аналогічне зобов'язання брав на себе й тимчасовий уряд ПР, зокрема він мав виділяти необхідну кількість гужового транспорту для перевезення з місць завантаження до кордону осіб, що евакуюються з Польщі на територію УРСР. На нього також покладалася відповідальність за створення сприятливих умов для евакуації з Польщі на територію УРСР осіб, що підпадали під дію угоди від 9 вересня 1944 року.

Однак пропозиція польської сторони не знайшла повної підтримки в українському уряді. Так, якщо дата могла бути прийнятною, то доповнення щодо "сприяння евакуації" він розцінював як несправедливий докір. Ознайомившись із цими доповненнями М. Хрущов направляє 11 грудня 1945 р. голові української делегації М. Бажану телефонограму в якій зауважив: "Бажано прийняття пункту п'ятого додаткового протоколу в нашій редакції, так як ще від початку евакуації з нашої сторони створені всі сприятливі умови для евакуації польського населення. Тому із поправкою польської сторони про двосторонні зобов'язання про створення сприятливих умов для евакуації погодитися лише у крайньому випадку" [24, с. 211].

У підсумку в додатковому протоколі пролонгації угоди між урядом УРСР і ПР датованого 14 грудня 1945 р., що набрав остаточної чинності, пункт 5 був прийнятий в українській редакції [1, с. 200]. Водночас сторони зобов'язалися продовжити до 15 січня 1946 р. строк реєстрації осіб, що підпадають під дію Люблінської угоди, підписаної 9 вересня 1944 р. й продовжити строк переселення до 15 червня 1946 року. У зв'язку з цим ЦК ВКП(б) постановив продовжити в цих же рамках подачу заяв про вихід із радянського громадянства осіб польської і єврейської національностей, які були польськими громадянами до 17 вересня 1939 р. і проживали на території УРСР [20, арк. 63]. Так, в п'ятий раз було продовжено термін приймання індивідуальних заяв на реєстрацію. Дату завершення процесу переселення залишили без змін. Слід зазначити, що пролонгація строків дії угоди набула такого офіційного статусу лише двічі – на початку і в кінці даного процесу.

По завершенню дії угоди реєстрація і переселення продовжувалися відповідно до урядових розпоряджень у кожному конкретному випадку. Нестандартних ситуацій було багато. Наприклад, Тарнопольське (тогочасна назва) обласне відділення Союзу польських патріотів (СПП) звернулося 27 лютого 1946 р. до посла Польщі в Москві професора Генріха Раабе з проханням порушити клопотання перед урядом СРСР про додаткову реєстрацію репатріантів. Загалом погоджуючись із зауваженням, що більш як річний строк реєстрації був достатнім для набуття прав репатріантів й евакуації, члени СПП пояснили, що величезна маса репатріантів із різних причин (помилки апарату з переселення, арешт референта, часткова пропаша реєстраційних списків) не змогла скористатися наданою можливістю виїхати у Польщу. Це не могло статися навіть в останню мить, адже зі слів осіб, що клопоталися за поляків, в місцевій газеті "Вільне життя" оголошення про закриття реєстрації було надруковано 14 січня, у продаж вона надійшла 16, а до окремих сіл дійшла тільки через два тижні по закінченню строку реєстрації [25, арк. 135]. Значно перешкодили цьому проблеми з транспортом. Громадські активісти розповіли послу, що часто у звичайний чотирьохосовий вагон завантажували до 90 чоловік і примушували переселених залишати власне майно, щоб звільнити "вантажний простір" [25, арк. 134]. Навіть саморегуляція руху репатріантами, введення номерків у

черзі для врегулювання напливу, "що являлося найкращим доказом доброї волі й щирого бажання репатріантів виїхати у Польщу", не допомогло виїхати всім, хто бажав. СПП переконував посла, що серед репатріантів є багато працездатних демобілізованих і військовослужбовців Польського війська, які, вочевидь, зроблять більший внесок у справу відбудови зруйнованої батьківщини. Вони писали, що "...неповернення населення – це ушкодження державних інтересів, оскільки для Польщі має велике значення населення" [25, арк. 137]. Окрім вказаних членів СПП причин гальмування виїзду поляків з Тернопільщини, особливе занепокоєння у них викликало не ведення в життя положення ст. 4 угоди щодо одружених. Протиріччя між угодою про громадянство 1944 р. і 1945 р. не дозволяло виїжджати національно змішані родини, позаяк "колишні польські громадяни української національності, які вступили в шлюб на цих землях з поляками, вважалися радянськими підданими і навпаки" [25, арк. 137]. Незважаючи на такі випадки договірні сторони не стали більше змінювати строки реєстрації, але питання було вирішено позитивно.

Переселення українців в основному було закінчено 5 липня 1946 р. Останній збірний ешелон був відправлений 12 липня 1946 р. із Влодавського евакуаційного району [6, арк. 22]. Проте фактично міждержавний рух українців та поляків продовжувався до листопада 1946 р. Але він уже не носив масового організованого характеру. Назагал протягом 1944-1946 рр. згідно з Люблінською угодою було переселено з Польщі в Україну 482880 осіб [17, с. 173]. Навзаєм у Польщу було переселено майже 800 тисяч поляків і євреїв.

Проведений аналіз показує, що уряд Української РСР і Тимчасовий уряд Національної Єдності ПР протягом 1944-1946 рр. п'ять разів продовжували дію Люблінської угоди. Рубіжними датами реєстрації заяв були 15 жовтня 1944 р., 15 січня 1945 р., 31 грудня 1945 р., 1 січня 1946 р. і 15 січня 1946 року. Межевими датами пролонгації закінчення строку переселення були – 1 лютого, 1 березня, 1 травня, 1 серпня, 1 листопада 1945 р. та 15 червня 1946 р. Уряди УРСР і Польщі продовжували строки дії Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. дотримуючись усіх норм міжнародного права до тих пір, поки не досягнуть найвищого результату щодо виселення національних меншин зі спірних територій в цілях врегулювання питання про радянсько-польський кордон.

Підсумовуючи, слід також зазначити, що глибоке об'єктивне осмислення міждержавного переміщення етнічного населення українсько-польського прикордоння в процесі повоєнного розмежування кордонів СРСР/УРСР і Польщі не можливе без компаративного дослідження документів і матеріалів архівних фондів України, Польщі й Росії та історіографічного доробку вчених різних країн.

1. Українська РСР у міжнародних відносинах: міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945-1957). – К., 1959.
2. Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 г. Г.И. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). Сб. документов. – М., 1984.
3. Советский Союз – Народная Польша. 1944-1974: Документы и материалы. – М., 1974.
4. Радянська Україна. – 1944. – 10 вересня.
5. Центральний державний архів вищих органів України (далі – ЦДАВОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 792.
6. ЦДАГОУ, ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 45.
7. Miśiło E. Akcja "Wisła". Dokumenty. – Warszawa, 1993.
8. Данилиха Н.Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944-1950-х роках (на матеріалах західних областей України): дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Н.Р. Данилиха. – Львів, 2007.
9. Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В.М. Кіцак. – Тернопіль, 2002.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп.

23, спр. 790. 11. Пиріг Р., Цепенда І. Листування Микити Хрущова з питань евакуації українського і польського населення за Люблінською Угодою 1944 р. // Архіви України. – 1998. – № 3. 12. ЦДАВОУ, ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 9. 13. Дипломатический словарь в 3-х томах. Т. II. – М., 1986. 14. ЦДАВОУ, ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 27. 15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1467. 16. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1471. 17. Депортації: Західні землі України: к. 30-х – п. 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. – Т.2. 1946-1947. – Львів, 1998. 18. ЦДАВОУ, ф. 4959, оп. 1, т. 1, спр. 13. 19. ЦДАВОУ, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1839. 20. Государственный

архив Российской Федерации. (далі – ГАРФ), ф. 9401, оп. 2, д. 105. 21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1448. 22. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1464. 23. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1468, арк. 308. 24. Ткачов С.В. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль, 1997. 25. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN), Zesp. 47 A4, Generalny Pełnomocnik Rządu R.P. do spraw repatriacji, sygn. 12.

Надійшла до редколегії 11.04.12

Г. Савченко, канд. іст. наук, проф.

УКРАЇНСЬКИЙ РУХ У СІМФЕРОПОЛЬСЬКОМУ ГАРНІЗОНІ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ В 1917 Р.

У статті проаналізовано зародження та розвиток українського руху в сімферопольському гарнізоні російської армії в 1917 р. Висвітлено заходи українських військових по формуванню національних частин та їх спрямування у фронтові з'єднання, які підлягали українізації.

In the article the origin and the development of Ukrainian movement in the Simferopol garrison of the Russian army in 1917 is analyzed. The measures of Ukrainian military personnel for formation of national military units and their sending to front-line military units, where only Ukrainians were on service, are examined.

У революційних подіях 1917 року важливу роль відігравали солдати та офіцери гарнізонів російської армії. Українці-військові були активними учасниками українського національно-визвольного руху, який охопив армійські частини фронту і тилу, флоту.

На Кримському півострові дислокувалися сухопутні піхотні запасні полки, артилерійські, інженерно-технічні частини, а також дружини державного ополчення. Запасні полки, у яких формувалися маршові роти, були основним резервом поповнення діючої армії. Дружини державного ополчення комплектувалися ратниками (запасними солдатами) старшого віку і використовувалися для охорони заводів, складів, портових споруд.

Одним із найчисельніших у Криму був сімферопольський гарнізон. У місті квартирували 32, 33 та 34 піхотні запасні полки, знаходився штаб 38-ї піхотної запасної бригади та інші частини [2, с. 21, 30, 43, 44; 15, л. 1], серед особового складу яких був значний відсоток українців. У зв'язку з тим, що українці у російській армії за національною приналежністю не виокремлювалися визначити їх чисельність у гарнізоні важко. Проте, існують дані про приблизне число українців, які служили у військових частинах, розміщених у Сімферополі. Так весною 1917 р. у місті проходили службу більше одинадцяти тисяч вихідців із України [6, с. 35].

В українській радянській історіографії інформація про український рух в гарнізонах російської армії, сімферопольському зокрема, замовчувалася. Поодинокі згадки про нього подавалися лише як прояв контрреволюційної діяльності українських організацій. В умовах незалежної України про український рух у гарнізоні Сімферополя знаходимо фрагментарні свідчення у працях В. Голубка, В. Сергійчука [1, 3]. Між тим, введення в науковий обіг нових джерел та їх аналіз дозволить охарактеризувати масштаби розвитку українського руху, його наповненість і спрямування як органічної складової загальноукраїнських революційних процесів 1917 р.

На початку березня 1917 року в Сімферополі відбулося перше зібрання українців, у якому взяло участь близько 200 осіб. Більшість із них складали військові місцевого гарнізону. Набагато велелюднішим було наступне українське гарнізонне віче. На нього прийшли більше 7 тисяч офіцерів і солдатів-українців. Проте, як свідчать спогади, учасники віча аж ніяк не нагадували однорідну національну спільноту. Лише близько 300 чоловік із учасників цієї багатотисячної маніфестації вважали себе українцями, а решта без вагань відгукувалися на звернення "хахли" та "малороси" [6, с. 32-35].

Очевидним було те, що до військових необхідно було донести розуміння національної самоідентифікації, завдань українського національно-визвольного руху,

убезпечити їх від можливого поглинення революційним хаосом, який охопив російську армію і флот. Українські організації, які створювалися у гарнізонах, мали стати на чолі українських військових, бути як пропагандистами, так і організаторами боротьби за демократичну Україну. Революційний порив українців-військових потрібно було спрямувати у русло організованості, надати йому ознак планомірної роботи.

На початку березня 1917 року була заснована сімферопольська Українська громада. Раду громади очолив учитель гімназії Клименко. Своє завдання Рада вбачала в організації просвітницької роботи серед українців-воєнів сімферопольського гарнізону. Наступним кроком в організаційному становленні воєнів-українців сімферопольського гарнізону було створення комітету Українського військового клубу імені гетьмана Петра Дорошенка. Він і перебрав на себе керівництво діяльністю українців у військових частинах міста [6, с. 34].

Шляхом агітаційно-пропагандистської роботи посли українських організацій прищеплювали солдатам усвідомлення приналежності їх до української нації і України. Основна увага зверталася на формування національної свідомості воєнів-українців. "По своїй ідеї лекції мали підкреслити нашу національну окремішність", – зазначав Ю. Тютюнник. Популярність української пропаганди зростала. У сімферопольському гарнізоні пропагандистською роботою активно займалися члени Ради української громади. Керували нею прапорщики Мацько та Тютюнник. Вони входили в гарнізонну Раду солдатських депутатів і відстоювали там право ведення культурно-просвітньої роботи серед військових їх рідною мовою. Українці запропонували поділити солдатів гарнізону на національні секції і проводити роботу в кожній секції окремо [6, с. 34].

Українці сімферопольського гарнізону з ентузіазмом і надією зустріли повідомлення про скликання в Києві на початку травня 1917 року 1-го Всеукраїнського військового з'їзду. Вони сподівалися на вказівки від Української Центральної Ради щодо розвитку національного військового руху. Проте, події в Києві не завжди давали відповіді на нагальні питання. Нерідко вони ще більше додавали невизначеності тим військовим, які були далеко від центру. У подібній ситуації опинилися і українці-військові у Сімферополі. "Якимсь загадковим хаосом повіяло із Києва, – згадував Ю. Тютюнник, – і ніхто з нас не знав, чи той хаос є наслідком дійсного хаосу в головах керманичів політичних груп, партій, що об'єднувалися в Центральній Раді, чи, може, якась геніальна рука навмисне утворює той хаос, маючи на меті з хаосу витворити нові форми життя нації. Перше ми тільки умовно припускали, а в друге вірили" [6, с. 38].

Не зважаючи на подібні міркування, ухвали з'їзду щодо українізації армійських частин, Чорноморського флоту були сприйняті як керівництво до дії. Сімферопольський військовий клуб імені гетьмана Дорошенка, вітаючи 23 травня 1917 р. Українську Центральну Раду, прохав її проводити в життя постанови і резолюції першого Всеукраїнського військового з'їзду. Українці хотіли якомога швидше знати номери трьох корпусів, які вищим російським військовим командуванням були "названі українськими", щоб направляти туди поповнення українськими маршовими ротами. "Ми даємо слово умерти всі за здобуту свободу російську, коли Тимчасовий Уряд Російський задовольнить перебування Української Центральної Ради і Генерального Комітету Українського як головного правління українського народу", – запевняли члени клубу [4, с. 333, 334].

Навесні 1917 р. військовики-українці Сімферополя досить лояльно ставилися до політики Тимчасового уряду. Не було в них і яскраво виражених антивоєнних настроїв. У той же час вони активно виступали проти дій військового командування, які, на їх думку, могли зашкодити розвитку українського національно-визвольного руху. Одною з таких проблем було перебування польських військових формувань на території України. Весною 1917 р. в Україні (Київщина, Полтава, Чугуїв) продовжувалося формування польських національних частин. Українські військові насторожено ставилися до їх дислокації в Україні. Настороженість з часом переросла у вимогу припинити створення польських формувань в Україні, а вже існуючі вивести з її території. Так, Український військовий клуб сімферопольського гарнізону прохав Центральну Раду "зажити всіх рішучих заходів перед Тимчасовим урядом щоб вивести всі польські легіони з території України і не дозволяти формування нової польської дивізії у м. Києві" [10].

Сімферопольський гарнізон опинився в епіцентрі руху по українізації запасних частин на Кримському півострові. Усупереч волі російського командування українізовані частини стали виникати самочинно. Начальник 38-ї піхотної запасної бригади полковник Кондратьєв 21 травня 1917 р. повідомляв штаб Одеського військового округу про те, що "Сімферопольська українська організація проявляє посилену діяльність, яка має кінцеву мету формування запасного українського полку".

Українці виробили свою тактику досягнення кінцевої мети. У трьох запасних полках, дислокованих у Сімферополі, вони простим переводом солдатів із підрозділу в підрозділ формували українські роти, вибирали ротних командирів із офіцерів українців. У кожному полку роти зводилися в український батальйон. До визначеної мети українці йшли самочинно, не чекаючи дозволу командування. Не зважали вони і на "увещання" гарнізонного комітету, який негативно ставився до дій українців [13, арк. 21].

Військовики-українці заявляли про необхідність відправки цілісних українських маршових рот у фронтові частини, які підлягали українізації. Готові маршові роти передбачалося переформувати, створивши одні виключно із українців, а другі – із представників інших національностей. За задумом українських організацій Сімферополя, українські маршові роти мали бути направлені в 13-у та 62-у піхотні дивізії, у яких, на думку українців сімферопольського гарнізону, був найбільш високий відсоток українців [13, арк. 21].

Командир 38-ї піхотної запасної бригади зазначав, що самі українці вважають рух за створення національного полку стихійним, але його неможливо стримати "оскільки можна нарватися на ексцеси". "Рух цей у теперішній час вносить чвари в частинах і дезорганізацію

в ротах", – підкреслював комбриг. Українці ж, у свою чергу, заявляли військовому командуванню про те, що "при організації українських рот і батальйонів вони гарантують порядок і залізну дисципліну". Полковник Кондратьєв, зважаючи на серйозність намірів українців, визнавав за доцільне дозволити їм формувати українські маршові роти для відправки в запропоновані українцями частини [13, арк. 21 зв.].

Із міркуваннями командира запасної бригади був ознайомлений командуючий Одеським військовим округом генерал Ебель. У відповіді комбригу він зазначав, що питання, поставлені українцями, знаходяться у стані вирішення вищим військовим командуванням та Тимчасовим урядом. Генерал закликав "солдатів і офіцерів українців в ім'я прямого їх обов'язку перед батьківщиною і в ім'я моральної і службової відповідальності тилу перед товаришами, які знаходяться в копах і чекають з нетерпінням швидкого поповнення їх рядів, не затримувати відправки на фронт маршових рот і не розчленяти військової організації" [13, арк. 22].

Відповідь командуючого округом не задовольнила українців. 29 травня відбулося засідання сімферопольської української Ради, на якому організаційна комісія із виборних від рот 32, 33 і 34 піхотних запасних полків вирішила "об'явити окремий Український запасний полк" із усіх солдатів-українців сімферопольського гарнізону. Для роботи по українізації 35 пішого запасного полку, який стояв у Феодосії, комісія збиралася направити своїх представників [3, с. 65, 66]. 30 травня відбулося спільне засідання ради і організаційної комісії сімферопольського Українського військового клубу імені гетьмана Петра Дорошенка. На засідання прибули майже 60 представників українців, серед яких було більше 30 офіцерів. Учасники зборів обмінялися думками щодо формування полку. У обговоренні питання взяли участь і висловили свої міркування представники гарнізонного комітету та ради солдатських депутатів. Зібрання ухвалило "терміново і рішуче" сформувати Український запасний полк із солдатів-українців сімферопольського гарнізону.

Для проведення повсякденної роботи була вибрана особлива комісія, яка мала виконувати функції штабу запасного полку. Згідно постанови зборів, командир полку, батальйонні, ротні командири, як і весь командний склад, мали обиратися із офіцерів-українців. Однозначно прозвучала вимога про негайне формування українських маршових рот і спрямування їх на поповнення у корпуси, які підлягали українізації. Депутація із 10 чоловік ознайомила із постановами зборів начальника сімферопольського гарнізону [13, арк. 25].

Начальник сімферопольського гарнізону, щоб перешкодити організації полку, за згодою місцевої Ради солдатських депутатів наказав відібрати від українських солдатів однострої (певний час солдати мали лише нижню білизну) і зброю. Однак, навіть застосування таких далеко не ординарних заходів не змогло запобігти виникненню частини [5, с. 10].

На початку червня 1917 року українці сімферопольського гарнізону підтримали дії своїх співвітчизників із гарнізонів Херсону, Одеси, Катеринослава, які були стурбовані тим, що вище російське командування, давши обіцянку сприяти виділенню їх в окремі підрозділи, ставить цьому всілякі перешкоди та гальмує справу організації українського національного війська. Вони закликали усіх українців-вояків, призначених у маршові роти, виконати наказ Українського Генерального Військового Комітету і не виступати на фронт допоки не буде на це його розпорядження. На середину червня

1917 року відправка українських маршових рот із Сімферополя була припинена [14, арк. 34].

Під впливом українців аналогічну позицію зайняло і керівництво кримських татар. Муфтії Ч.Челебієв закликав солдатів татарської національності Сімферопольського гарнізону не підпорядковуватися військовому міністру і не йти на фронт, а формувати власні частини. За повідомленням таврійського губернатора, комісара М.Богданова, наприкінці червня 1917 року близько 1000 солдатів-татар відмовилося виїхати на фронт. Значна частина їх просто розійшлася по домівках [1, с. 70, 79].

Загальновійськові організації, які діяли в частинах російської армії, дислокованих у Сімферополі, вбачали у розвитку українського військового руху загрозу цілісності Росії та безздатності армії. На шпальтах органу сімферопольської ради солдатів-українців газети "Единение" публікувалися статті відверто погромницького характеру. Вони були сповнені ворожнечі до українців з погрозами на кшталт "близок час расплаты и мы имеем на это право" [7, с. 3]. Противником створення окремих українських частин виступав сімферопольський гарнізонний комітет. Він підтримував ідеї однієї із рот гарнізону, яка закликала солдатів-українців скоріше відправлятися на фронт, а розв'язання питання автономії України відкласти на майбутнє [1, с. 71].

Не зважаючи на різноманітні звинувачення українців, вони загалом продовжували підтримувати політику Тимчасового уряду, дії військового командування. Проте, лояльність українців-військових не додавала розуміння їх домагань. Особливо це стосувалося формування і спрямування українських поповнень у діючу армію. Так, 5 липня 1917 р. дві сотні 1-го Українського батальйону із 32 запасного полку сімферопольського гарнізону у складі 520 чоловік були відправлені на фронт. Вони прибули на залізничну станцію Знамянка в 10 запасний полк, щоб слідувати у корпус, який підлягав українізації. Командир же 10 запасного полку направив сотні у 5-й Сибірський стрілковий корпус. Українці самочинно вирушили в 6-й армійський корпус, про українізацію якого їм було відомо. Дорогою їх перехопив комкор 5 Сибірського стрілкового корпусу. Погрожуючи зброєю, обіцяючи застосувати кулемети, він силою спрямував поповнення у свій корпус. Українські сотні були розділені по полках 7 піхотної дивізії корпусу сибіряків. Перша сотня потрапила у 26-й Могилевський, а 2 сотня – у 28-й Полоцький полки.

Не зважаючи на те, що сотні були в полках найбездавніші полкове командування стало на перешкоді проведення роботи по українізації частин. У разі її проведення командир 26 Могилевського полку полковник Музиковський погрожував українцям тим, що їх чекає доля козаків полку імені Богдана Хмельницького, які були підступно розстріляні наприкінці липня 1917 р. при відправленні на фронт. Командир 5 Сибірського стрілкового корпусу заборонив українцям телеграфний зв'язок з УВГК, мотивуючи це приватним характером зносин своїх підлеглих з найвищим українським військовим органом [16, л. 15]. Комкор генерал-майор Г. Мілеант заявив про УВГК, що "він ніякої дезертирської української організації не визнає, а також не визнає Генерального комітету". Домагання українців влитися в український полк імені Богдана Хмельницького категорично відсікалися загальновійськовими комітетами та командиром корпусу [16, л. 15 об.].

Події навколо українського поповнення почали набирати загрозливого характеру. Відбулися збори українців. Прапорщик 1 козацької Української сотні з м. Сімферополя Тищенко надіслав рапорт в УВГК, в якому повідомляв про збори українців та їх категоричні вимоги

переведення в український корпус [16, л. 4]. Проте, низкою організаційно-силових заходів та розпорощенням солдатів-українців по окремих частинах російському командуванню вдалося нівелювати вимоги українців.

Активна діяльність українців у Сімферополі, Севастополі та інших гарнізонах Криму каталізувала рух кримських татар за створення своїх національних військових формувань. Під час перебування в Криму 17 травня 1917 року військового міністра О.Керенського до нього з проханням створити кримський полк звернулася мусульманська делегація. Міністр запропонував формувати полк із тиллових частин, не чіпаючи фронтові частини [9]. При підтримці українців у травні у Криму сформувався татарський батальйон. Командування полку ім. гетьмана П.Дорошенка встановило дружні взаємини із сімферопольським мусульманським солдатським комітетом, який очолював муфтії Ч.Челебієв [1, с. 55].

Поглиблення розвитку українського військового руху вимагало координації зусиль українців-воїків гарнізонів кримського півострову. Із цією метою 3 серпня був проведений з'їзд українців гарнізонів Таврії. На спільному засіданні сотенного комітету і усіх офіцерів українських батальйонів сімферопольського гарнізону, делегатів від севастопольського клубу імені Івана Сірка і представників українського військового комітету Феодосії було розглянуто питання розвитку українського руху в гарнізонах. Учасники з'їзду, проаналізувавши політичне становище, заявляли про свою вірність ідеям Універсалів Центральної Ради, акцентували увагу на доцільності активізації боротьби за автономію України, широкомасштабної роботи по українізації війська. Своє майбутнє українці-військові пов'язували з Установчими Зборами, а тому вважали за необхідне всюди готуватися до участі у їх виборах [12].

Українці-військові впливали на розвиток українського національно-визвольного руху у всьому Таврійському регіоні. 12 – 13 серпня у Сімферополі відбувся перший з'їзд представників українських організацій Таврії. У його роботі активну участь брали і представники від українських військових сімферопольського гарнізону. Військові були причетні до прийняття низки ухвал національно-демократичного характеру. Так, за допомоги українського офіцера з'їзд прийняв постанову про скликання Українською Центральною Радою Всеукраїнських Установчих Зборів, які мали розв'язати питання державного майбутнього України [11].

Серйозним випробовуванням для українців-військовиків фронту і тилу став заколот генерала Корнілова. С. Петлюра звернувся до українських організацій, представників у військах з директивою, у якій вимагав: "Накази генерала Корнілова не виконувати. Українці повинні всяко підтримувати Тимчасовий уряд хоч і прийшлося би стати до зброї" [8, с. 4, 5]. Українці сімферопольського гарнізону, які залишалися вірними демократичному шляху розвитку країни, відповіли лаконічно: "Все спокійно. Ждемо дальших директив" [8, с. 5].

Виведення українців-військовиків сімферопольського гарнізону на фронт приглушило осінню 1917 р. розвиток українського руху в місцевих військових частинах.

Таким чином, український рух у частинах сімферопольського гарнізону зародився і розвивався як складова частина українського військового руху в російській армії. Офіцери і солдати українці проводили акції спільними зусиллями, що надавало їм масовості і більшої організованості, і посилено сприяли розвитку українського національно-визвольного руху, у боротьбу за українську державність.

Русская армия 1914-1917 гг. – Париж, 1959. 3. Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. 4. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 року). Документи і матеріали. – К., 2003. 5. Шандрук П. Армія УНР та її боротьба за державність // Гуртуймося. – 1932. – № 9. 6. Юртик Г. "Перший" Симферопольський полк ім. гетьмана П.Дорошенка // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн.1. 7. Вісник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – № 5-6. 8. Вісник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. –

№ 13-14. 9. Киевская мысль. Веч. выпуск. – 1917. – 23 мая. 10. Нова Рада – 1917. – 13 мая. 11. Нова Рада. – 1917. – 25 серп. 12. Робітнича газета. – 1917. – 29 серп. 13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 1705, оп. 1, спр. 7. 14. ЦДАВО України, ф. 4100, оп. 1, спр. 28. 15. Российский государственный архив военно-морского флота, ф. Р-183, оп. 1, д. 1. 16. Российский государственный военный-исторический архив, ф. 366, оп. 2, д. 267.

Надійшла до редколегії 11.04.12

I. Семеніст, асп.

ЗАГОСТРЕННЯ АМЕРИКАНСЬКО-ЯПОНСЬКИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ В ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ НА РУБЕЖІ 1980-х – 1990-х РОКІВ

Стаття висвітлює загострення американсько-японських відносин в економічній сфері; аналізує вплив суперечностей на розвиток співробітництва у військово-політичній сфері.

The paper analysis the deterioration in US-Japanese economic relations; it studies the impact of economic conflict on development cooperation in the military sphere.

Із часу завершення окупації Японії та створення на початку 1950-х років американсько-японського союзу безпеки, відносини США та Японії у військово-політичній сфері стали наріжним каменем не тільки двосторонніх відносин, але й основою військової стратегії США в АТР. Витоки цього курсу слід шукати ще за часів окупації Японії, що почалася 28 серпня 1945 року з прибуттям генерала Д. Макартура у військовий аеропорт Ацуга, та формально завершилася 28 квітня 1952 року зі вступом у дію Сан-Франциського мирного договору. За ці 80 місяців була закладена основа нових відносин між Сполученими Штатами та Японією, а народження американсько-японського союзу стало наслідком цієї окупації.

Проте зміни викликані завершенням міжблокового протистояння не могли не вплинути на розвиток американсько-японських відносин. На фоні покращення загального клімату міжнародних відносин, двосторонні американсько-японські відносини наприкінці 1980-х років почали стрімко загострюватися та розвивалися по низхідній лінії. Причиною загострення американсько-японських відносин було широке коло суперечностей, що накопичились між двома країнами за часів "холодної війни". Торговельно-економічні протиріччя, що загострилися на рубежі 1980–1990-х років зумовили той факт, що американсько-японський союз безпеки опинився на роздоріжжі. Протягом всієї "холодної війни" ці питання знаходилися в тіні військово-політичного співробітництва й особливо гостро постали саме із закінченням протистояння по лінії Схід–Захід. Істотний вплив на двосторонні відносини також мала й ціла низка розбіжностей між союзниками в інших сферах, зокрема, в сфері розподілу витрат на оборону, розвитку спільних проектів у військово-технічній сфері. Проте, більшість з цих проблем були похідними від загострення суперечностей в торговельно-економічній сфері.

Суперечності в економічній сфері між Сполученими Штатами та Японією накопичувалися поступово протягом 1970-х та особливо 1980-х років. Основною проблемою для Сполучених Штатів у відносинах з Японією була негативна динаміка показника торговельного дефіциту, який з 1970-х років незмінно був на користь Японії. У перші післявоєнні роки розвиток зовнішньої торгівлі Японії повністю визначався американською окупаційною владою. Саме цим пояснюється монополне положення Сполучених Штатів протягом багатьох років в японському імпорті. Значну роль в цьому зіграла американська допомога, за рахунок якої фінансувався японський імпорту у 1940-і – 1950-ті роки [1, С.11]. Внаслідок цього протягом перших двох повоєнних десятиліть американсько-японське торговельне сальдо було на користь Сполучених Штатів, а американський імпорту

переважав експорт японських товарів до США. Вперше ситуація змінилася в 1965 році, коли японський експорт до Сполучених Штатів сягнув позначки 2479 млн. доларів, а американський імпорту склав 2366 млн. доларів. В 1967 році торговельне сальдо було знову на користь США, проте, вже наступного 1968 року японський експорт до США на 559 млн. доларів перевищив імпорту зі Сполучених Штатів, й протягом наступних років негативне сальдо американського торговельного дефіциту з Японією надалі зростало [2, С.281].

Зробивши ставку на зовнішню торгівлю та висунувши лозунг "Експортувати або померти!" – Японія змогла за 1970–1987 роки збільшити долю в світовій торгівлі вдвічі (з 5 до 10%), а активне сальдо торговельного балансу – в 16 разів (з 5 до 80 млрд. доларів). Японські корпорації не тільки потіснили американських конкурентів на ринках інших країн, але провели успішний наступ на внутрішній американський ринок. Якість продукції та низька ціна надавали японським товарам високу конкурентоздатність, що поряд з масованим наступом японського імпорту на американський ринок призвело до утворення величезного дисбалансу в торгівлі між країнами. Приблизно третина всього зовнішньоторговельного дефіциту США приходилося на торгівлю з Японією. Навіть підвищення курсу ієни в 1985 році не вплинуло на ситуацію: негативне сальдо балансу США в торгівлі з Японією не тільки не скоротилося, але, навпаки, збільшилося.

У 1970-ті роки в сфері промислової технології Японія все ще відставала від США та Західної Європи, а основу її експорту складали продукція середнього технологічного рівня: сталь, судна, текстиль, одяг та ін. Але вже в 1980-ті роки відбулася повна переорієнтація японського експорту й основне місце в ньому зайняли автомобілі, електроніка, засоби зв'язку, напівпровідники, станки з програмним управлінням. Таким чином, в структурі японського експорту зростала доля високотехнологічної продукції [5, С. 8-9]. Що стало причиною того, що торговельне сальдо у відносинах США та Японії протягом 1980-х років почало стрімко зростати (з 19,6 млрд. доларів у 1983 році до 34 млрд. у 1984 році та 56,8 млрд. у 1987 році [14, Р. 2]). Зростання експорту високотехнологічної продукції з Японії викликало занепокоєння в Конгресі США в зв'язку з побоюваннями втрати Сполученими Штатами конкурентоспроможності.

Негативний вплив на розвиток двосторонніх відносин в економічній сфері впливало квотування імпорту з боку японської сторони та регуляторні обмеження, через які американські компанії мали обмежений доступ до японського ринку. На підтвердження звинувачень Японії в протекціонізмі та нерівноправній конкуренції в Конгресі США зазначали, що в Японії виробляється 90% всіх мотоциклів проданих в США, 20% автомобілів

та станків, 60% годинників. У той час як на жодному японському ринку доля США не досягає таких великих масштабів. Причиною цього, на думку колишнього спеціального помічника заступника міністра торгівлі США У. Файнена, є те що в Японії де-факто існує програма "купуй японське" [17, Р.5].

Поряд із наявністю величезного торговельного дефіциту занепокоєння американської сторони викликали японські інвестиції до Сполучених Штатів. З одного боку, розширення дилерської структури, створення виробничих потужностей японських компаній на території США вело до створення нових робочих місць, з іншого – це призводило до імпорту обладнання, компонентів із Японії та ще більшого зростання негативного сальдо торговельного балансу США. Стурбованість США в 1980-ті роки викликала нова тенденція японських інвестицій до США: купівля невеликих підприємств, що спеціалізуються на новітніх галузях промисловості та мають унікальні технології.

У результаті, в 1980-ті роки Сполучені Штати намагалися обмежити доступ японських фірм до новітніх американських технологій, що мали важливе значення для "національної безпеки" США. З цієї метою в 1985 році Сполучені Штати запровадили в експортний контроль над постачанням американської техніки та технології в розвинуті країни. В свою чергу, Японія також обмежила доступ американським компаніям до власних розробок в галузі новітніх технологій. Так, американським корпораціям з величезними труднощами вдалося придбати ліцензії на японські розробки в сфері виробництва надпровідників. На слуханнях в Конгресі США наголошувалося, що новою сферою суперечностей між Сполученими Штатами та Японією стає доступ американських корпорацій до японських науково-технічних новинок [16, Р.152].

З кінця 1970-х років США здійснювали сильний тиск на Японію з метою отримання доступу до японських військово-технічних досягнень. Восени 1983 року Сполученими Штатам вдалося підписати меморандум, в якому японська сторона погодилася допустити США до своїх військово-технічних секретів. Разом з тим, реалізація умов меморандуму йшла повільно, оскільки, на думку японських компаній, надання доступу до новітньої військової технології американській стороні навіть в рамках міждержавного співробітництва приведе до отримання технологічних секретів американськими корпораціями-конкурентами. Лише через два з половиною роки після підписання меморандуму Сполучені Штати отримали першу технологію, розроблену в Японії [4, С.83].

Таким чином, ще однією сферою суперечностей між США та Японією внаслідок загострення економічної конкуренції та наростання торговельних суперечностей стала проблема доступу до науково-технічних та виробничих технологій. Ця проблема стояла настільки гостро, що поставила під питання розвиток спільних американсько-японських військових проєктів. Показовим прикладом впливу двосторонніх економічних проблем на розвиток американсько-японського співробітництва у військово-технічній сфері стала програма модернізації винищувача FSX. Наприкінці 1988 року урядами обох країн було досягнуто домовленості, що Сполучені Штати та Японія будуть спільно модифікувати F-16 до їх наступного покоління. Проте опоненти у Конгресі зажадали повторного розгляду цього питання, оскільки реалізація цього проєкту, на їх думку, передбачало передачу головному потенційному конкуренту передових американських технологій. У результаті дискусії, 16 травня 1989 року Сенат проголосував проти блокування продажу, а потім прийняв резолюцію, яка регла-

ментувала вимоги відповідно до яких буде виконуватися угода між урядами. 7 червня 1989 року Конгрес розглянув та прийняв варіант запропонований Сенатом. З рештою, 31 липня президент Дж. Буш наклав вето на це рішення, а 13 вересня 1989 року Сенату не вистачило лише одного голосу щоб подолати вето президента [7, Р.8].

Епізод із модернізацією винищувача FSX вплинув на подальше американсько-японське співробітництво в сфері оборонних технологій, у зв'язку з їх можливим застосуванням в чутливих областях економічної конкуренції, зокрема в комерційній авіації. В результаті всередині Конгресу почали формуватися гострі антияпонські настрої та опозиція до японського напрямку політики адміністрації Дж. Буша.

У доповіді "Японія як конкурент", підготовленої приватною комісією з американсько-японських відносин наголошувалося, що відношення американців до Японії страждає через величезні розміри дефіциту торговельного балансу. Незважаючи на проблеми в торговельно-економічній сфері між країнами американці повинні навчитися думати про Японію не як про зруйновану війною країну, якій вони допомогли відновитися за власним зразком, а як рівну собі країну з якою треба співпрацювати. Автори вважали, що у 1990-ті роки США та Японія будуть співпрацювати в багатьох напрямках, в той же час енергійно конкуруючи в інших. "Це нічим не відрізняється від відносин Вашингтона з іншими промислово-розвиненими країнами, але успішний розвиток відносин з Японією вимагатиме більше, уваги ніж завжди" – стверджувалося в доповіді [10, Р.1-13].

Офіційний Токіо розділяв думку Вашингтона, що головною причиною протиріч є постійно зростаючий американсько-японський торговельний дисбаланс. Інша причина загострення двосторонніх суперечностей, на думку Токіо, полягала у тому, що Сполучені Штати поряд з невизначеністю відносно вирішення проблем американської економіки почали побоюватися японської економічної могутності та технологічних можливостей та зростаючої присутності японських компаній в США [8].

Разом з тим, вирішальну роль в утворенні дефіциту зіграла тенденція довгострокового характеру, що визначала ослаблення конкурентоздатності американського експорту, зокрема відставання США в темпах модернізації капітального обладнання, зростання витрат на наукові дослідження та розробки, збільшення продуктивності праці [3, С.31]. Різке послаблення конкурентоздатності американських товарів на світовому ринку обернулося для Сполучених Штатів величезним торговельним дефіцитом. Протягом 80 років (1893 по 1970 рік) торговельний баланс США зводився з позитивним сальдо. В 1971 році вперше було зафіксовано появу дефіциту, який спочатку вимірювався однозначною величиною. Наприкінці 1970-х років досяг вже 30 млрд. доларів, а до 1987 року сягнув 171, 2 млрд. доларів (4% від ВВП) [15].

З метою захисту американського внутрішнього ринку в серпні 1988 року Конгресом було прийнято так зване доповнення "Супер 301" (модифікації розділу 301 Закону "Про торгівлю" від 1974 року), внесеного Законом "Про торгівлю та конкурентоздатність". Доповнення передбачало позбавлення країн, що ведуть недобросовісну конкуренцію режиму найбільшого сприяння в торгівлі. Японська сторона негативно оцінювала прийняття даного законопроекту, оскільки положення, що містилися в ньому були направлені, насамперед, проти Японії. На думку уряду Японії, набрання чинності цих положень робило вирішення американсько-японських економічних проблем більш складним [9].

Економічна боротьба американських законодавців проти Японії не обмежилася лише прийняттям змін до

закону про торгівлю. Так, лише протягом першої сесії 102-го Конгресу (з 3 січня 1991 – 3 січня 1992 року) на розгляд були винесені законопроекти, які містили пропозиції проти недобросовісної конкуренції аналогічні до передбачених в доповненні "Супер 301". Незважаючи на те, що в жодному з них не згадувалася Японія, ініціатори чітко зазначали, що її зовнішньоекономічна діяльність була головною передумовою розробки цих законопроектів. На наступній сесії, лідер більшості Р. Гелхарт та сенатор Д. Ріглі запропонували ще один законопроект, у відповідності з яким Японія мала скорочувати сальдо торговельного балансу зі Сполученими Штатами на 20% на рік, щоб не змушувати Сполучені Штати вводити обмеження на імпорту японських автомобілів [6, Р.3].

Незважаючи на наявні суперечності в торговельно-економічній сфері адміністрація Дж. Буша загалом продовжувала політику попередніх адміністрацій й надавала пріоритетного значення питанням військово-стратегічного характеру.

Із приходом у 1993 році до Білого дому адміністрації Б. Клінтона американсько-японські відносини продовжували залишатися напруженими – торговельно-економічні суперечності, в тому числі наявність величезного торговельного дефіциту, проблема доступу американських товарів на японський ринок, протекціоністські заходи з боку Японії, що створювали проблеми для двосторонніх відносин протягом всієї каденції попередньої адміністрації. Незважаючи на скорочення на початку 1990-х років сальдо торговельного балансу з 57 до 43 млрд. доларів. У перші роки адміністрації У. Клінтона це питання знову розгорілося з особливою гостротою. Так, наприкінці 1994 року негативне сальдо торговельного балансу з Японією склало 65,6 млрд. доларів – сягнувши найбільшої позначки в історії американсько-японських відносин, подолавши попередній максимум – 1993 року, коли американсько-японський торговельний дефіцит сягнув позначки у 59,3 млрд. доларів [13, Р.2].

Проблеми в економічній сфері не могли не вплинути негативно на розвиток двосторонніх відносин. Так, на розгляд американського Сенату була подана поправка до закону про асигнування на оборону на 1995 рік, яка вимагала виведення всіх американських військ до 2000 року, якщо союзники, включаючи Японію, не візьмуть на себе всі витрати збройних сил Сполучених Штатів на своїй території. Й хоча 18 травня 1994 року Сенат відхилив дану поправку (за проголосувало лише 163 сенатори, в той час як проти висловилися – 260). Проте, питання про розподіл витрат між союзниками в

тому числі в рамках американсько-японського союзу безпеки на цьому не було закрито. В серпні 1994 року в репортажах з Токіо з'явилася інформація, що Японія готується урізати свою фінансову та іншу підтримку американських військ, що розквартировані на її території. Відповідь з боку Сенату була миттєвою, вже 11 серпня 1994 року в поправці до законопроекту про військові асигнування під номером 4650 містилося попередження про "шкідливі наслідки", якщо Японія не виконає свої зобов'язання з тилового забезпечення [11, Р.8]. На додаток в травні 1994 року антимонопольний комітет почав розслідування по відношенню до японських компаній та пригрозив їм санкціями в розмірі 5,9 мільярдів доларів [12, Р.4].

Але розвиток геостратегічної ситуації у Східній Азії протягом 1994–1996 років відсунуло питання торговельно-економічних проблем в американсько-японських відносинах на задній план. Перша північнокорейська ядерна криза, напруження у Тайванській протоці, а також побоювання з приводу майбутньої військово-політичної ролі Китаю підштовхнули обох союзників до розвитку та поглиблення союзу безпеки. Саме ці фактори й продуктували у середині 1990-х років вибору на користь збереження Сполученими Штатами стратегічних відносин із Японією.

1. Игнатушенко С. К. Япония и США: Партнеры и конкуренты / С. К. Игнатушенко. – М., Издательство "Наука", 1970. – С. 11. 2. Там само. – С. 281. 3. Парканский А. Б. Американско-японские противоречия в 80-е гг. – М., "Наука", 1987. – С. 31. 4. Там само. – С. 83. 5. США – Япония: борьба за экономическое лидерство. – М., Институт научной информации по общественным наукам АН СССР, 1991. – С. 8–9. 6. CRS Report for Congress. – 1992. – Р. 3. 7. Там само. – Р. 8. 8. Diplomatic Bluebook 1989 // Japan Ministry of foreign affairs [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mofa.go.jp/policy/other/bluebook/1989/1989-contents.htm>. 9. Там само. 10. Japan as Competitor. Commission on US-Japan relations for the Twenty First century. – Commission, 1990. – Р. 1-13. 11. Japan-U.S. Relations: Issues for Congress in the 1990s. – Р. 8. 12. Там само. – Р. 4. 13. Japan-U.S. Relations: Issues for Congress in the 1990s. (October 25, 1995) // CRS Issue Brief. – Washington, Congressional Research Service, 1995. – Р. 2. 14. Japan-U.S. Trade: A Chronology of Major Events, 1980–1990 // CRS Report to Congress (June 20, 1991). – Р. 2. 15. To enhance the competitiveness of American industry, and for other purposes: hearing before the Subcommittee on Economic Stabilization of the Committee on Banking, Finance, and Urban Affairs, House of Representatives, One-hundredth Congress, first session, March 10, 1987. – 569 p. 16. United States-Japan trade relations / Hearings before the Subcommittees on Asian and Pacific Affairs and on International Economic Policy and Trade of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, Ninety-ninth Congress, first session, April 17; May 9 and 14, 1985. – Р. 152. 17. Там само. – Р. 5.

Надійшла до редколегії 11.04.12

В. Сергієнко, асп.

БЛАГОДІЙНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВНИХ БРАТСТВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1864 – 1917)

Стаття присвячена дослідженню благодійності православних церковних братств Лівобережної України в 1864 – 1917 рр. Схарактеризовано здобутки братських організацій за основними напрямками благодійництва. Визначено особливості церковно-громадської благодійності братств під час Першої світової війни.

The article is devoted to the investigation of charity of the orthodox brotherhoods of Left bank Ukraine in 1864 – 1917 y. The attainments of the brotherhood organizations were defined by the main areas of charitable activity. The peculiarities of church-public charity of the brotherhoods during World War I were described.

Благодійність завжди залишалася однією із цілей релігійних організацій, зокрема для православних церковних братств та сестрицтв, що організовувалися в Російській імперії на основі "Правил для заснування православних церковних братств" від 8.05.1864 р. Але оскільки традиції церковно-громадські форми благодійності після революційних подій 1917 р були на тривалий період втрачені, нині постало питання їх відродження. У зв'язку

з цим різні аспекти, пов'язані з історією благодійної діяльності православних братств другої половини XIX – початку XX ст набувають актуального значення.

Метою статті є аналіз благодійної діяльності православних церковних братств Лівобережної України в 1864 – 1917 рр.

Джерельною базою для дослідження даної проблеми є, в першу чергу, щорічні звіти братств та інформа-

ція про їх діяльність, що розміщена в періодичних єпархіяльних виданнях. Крім того історію цього питання частково висвітлено в працях таких науковців як О. Безпалько, А. Горілого, А. Єфименко, Н. Полонська-Василенко та інші.

Благодійну діяльність православних церковних братств Лівобережної України можна класифікувати за об'єктами благодійної допомоги (індивідуальна, колективна), за періодичністю (одноразова, систематична), за способом надання допомоги (грошова, матеріальна, здійснення послуг та виконання робіт, дарування або дозвіл на безоплатне (пільгове) використання об'єктів власності братств тощо).

Зокрема, братства Лівобережної України надавали індивідуальну благодійну допомогу. Вони спрямовували своє піклування не на професійних жебраків, які за кримінальним законодавством Російської імперії визнавалися правопорушниками, а на бідних парафіян, що потрапили у скрутне матеріальне становище через незалежні від них обставини (наприклад, стихійне лихо, інші форсмажорні обставини, хвороба, боргова кабала, падіж худоби тощо). Таким чином, братства ставили за мету попередити перехід бідних парафіян до розряду жебраків. Крім того, типовим був підхід, коли у допомозі відмовляли особам, які були схильні до зловживання алкогольними напоями або провадили аморальний спосіб життя чи використовували милостиню не за призначенням.

Так, на території Полтавської єпархії в кінці XIX ст існувало два єпархіяльних братства: Полтавське Свято-Макаріївське та Лубенське Спасо-Преображенське. Полтавському єпархіяльному братству підпорядковувалися всі парафіяльні братства єпархії, за винятком тих, що існували в Лубенському повіті і були підконтрольні та підзвітні Лубенському єпархіяльному братству. На початку функціонування вищезгадані братства визначали пріоритетним сприяння розвитку мережі церковних шкіл, тому благодійність фінансувалася за субсидіарним принципом. Наприклад, за перші 10 років Полтавське Свято-Макаріївське братство витратило на благодійність 1785 руб, а Лубенське Спасо-Преображенське – 1750 руб 72 к. Відповідно за аналогічний період на шкільну справу лише Полтавським Свято-Макаріївським братством виділена майже в 10 раз більша сума – 16111 руб 32 к [3, с. 2005]. Однак варто відзначити, що сприяння братств розвитку освітньої сфери перетиналося із благодійністю, адже складовою допомоги духовним навчальним закладам була матеріальна підтримка їхніх учителів та учнів. Тому, якщо підходити до поняття благодійної діяльності в ширшому значенні, яке, зокрема, охоплюватиме надання освітніх послуг, фактична сума витрат на благодійність буде більшою, ніж зазначена вище. Крім того, неможливо встановити грошовий еквівалент трудових витрат братчиків, а також точну суму видатків на благодійність парафіяльних братств, з огляду на відсутність систематичності та уніфікованості їхньої щорічної звітності.

Ніжинське братство "Божої Матері всіх скорботних радості" за перші 10 років існування видавало одноразові та періодичні допомоги 2088 особам, переважно жителям м. Ніжина [9, с. 657]. Протягом 25 років діяльності братство роздало більше 10000 руб [1 с. 909]. Зокрема, допомоги видавалися із відсотків на капітал у 2000 руб, який пожертвував відомий український підприємець-цукрозаводчик та благодійник М. Терещенко [10, с. 692].

Безповоротні грошові допомоги видавалися більшості парафіяльних братств Лівобережної України, зазвичай, перед святами Великодня та Різдва. Переважно це були виплати від 1 руб до 3 руб, що здійснювалися вибірково, з огляду на відсутність можливості задоволь-

нити всі прохання. Таким чином, із огляду на невеликі можливості братств, ці грошові допомоги суттєво не змінювали ситуацію і не задовольняли потреб нужденних повною мірою, тому керівництво братств шукало інші способи підтримки бідних.

Так, Лубенське єпархіяльне Спасо-Преображенське братство видавало через парафіяльні братства безвідсоткові позики особам, які потрапили у нещастя. Необхідні кошти виділено з братського капіталу для надання позик на будівництво шкіл, який виконав своє призначення, крім того 2500 руб надав покровитель Братства обер-прокурор Святійшого Синоду К. Победоносцев. Таким чином, до кінця 1899 р Лубенське єпархіяльне братство мало у своєму розпорядженні для видачі позик 3620 руб [8, с. 934].

Загалом, організація видачі братських позик у Лубенському повіті мала наступний вигляд. Позика видавалася лише в тих парафіях, де знаходилися відділення Лубенського єпархіяльного братства. Скористатися нею могли як члени братства, так і кожен парафіянин, який потребував допомоги внаслідок дії тяжких життєвих обставин (падіж худоби, пожежа, хвороба, боргова кабала тощо). Позика надавалася на термін до 2 років та не перевищувала 50 руб. [8, с. 934–935]. Якщо після настання строку повернення позики позичальник не виконував своїх зобов'язань, то позику повинні були повернути поручителі. Якщо останні не вчиняли відповідно до свого обов'язку, тоді субсидіарну відповідальність несло парафіяльне братство. Із 1899 р, коли розпочалися ці операції, до 1904 р позиками скористалося 146 осіб на суму 2881 руб [6, с. 301].

Деякі парафіяльні братства відкривали на кооперативних началах споживачькі лавки. Наприклад, братство с. Уношева Сурозького повіту Чернігівської губернії. Цим же братством відкрито "Спрошене Поштове Відділення", яке займалося своєчасною доставкою кореспонденції жителям села [4, с. 141].

Оригінальним різновидом благодійності парафіяльного братства с. Денег Золотоносського повіту Полтавської губернії була організація вільної пожежної дружини [14, с. 53], ідея створення якої відповідала потребам місцевих жителів, адже більшість селянських житлових споруд та господарських приміщень будувалися із легкозаймистого дерева та підлягала небезпеці знищення вогнем.

Одним із видів благодійної діяльності братств була медична допомога. Деякі члени Лубенського Спасо-Преображенського єпархіяльного братства надавали нужденним необхідне лікування та медичні препарати. Парафіяльне Братство с. Красного Чернігівського повіту Чернігівської губернії в 1914 р відкрило аптеку, якою протягом року користувалося до 400 осіб [4, с. 142].

Велика кількість братств організовувала для бідних обіди на братські свята, розговіння на Різдво та Великдень. Миколаєвське братство с. Ліплявого Золотоносського повіту Полтавської губернії двічі на рік у день храмового свята готувало 4 обіди для бідних та богомольців, яких бувало до 100 осіб. Сестричне Братство імені святиителя Миколи Чудотворця с. Шишак Хорольського повіту Полтавської губернії щорічно до свята Трійці доставляло ув'язненим Хорольської в'язниці повноцінні обіди [15, с. 1182].

Також братства оплачували поховання безпритульних та незаможних (зокрема, Бориспільське, Остапівське, Шершнівське, Вище Булатецьке парафіяльні братства Лубенського повіту Полтавської губернії) [7, с. 1005]. Чернігівське єпархіяльне братство святого Михаїла, князя Чернігівського відкрило в 1913 р похоронне бюро із задекларованою метою допомогти нужденним м. Чернігова у отриманні дешевих погребальних послуг [4, с. 117].

Братства підлаштовували свою благодійну допомогу до потреб місцевого населення. Парафіяльне братство Михайлівської церкви с. Демок Пирятинського повіту Полтавської губернії надавало допомогу бідним паливом. Сестричне братство с. Шишак Хорольського повіту Полтавської губернії забезпечувало нужденних насінням для весняного посіву [14, с. 42].

До числа благодійних братств варто віднести жіночі або сестричні братства, члени яких особливо виділялися благодійною діяльністю. Зокрема при церквах Полтавської єпархії на початку ХХ ст. існувало 15 сестричних братств [2, с. 297]. Заслугує на увагу діяльність сестричного братства імені Божої Матері "Троєручич" при храмі Самсона Странноприймця на Полі Полтавської битви, яке переважно полягало в утриманні "Сестринського притулку для опіки в ім'я Христово немічних та літніх осіб". У притулку опікувалися літні особи жіночої статі православного віросповідання, які знаходилися у безпорадному стані та не мали постійного місця проживання. Підопічні мали можливість читати релігійно-моральні книги у місцевій бібліотеці, їм забезпечувалася необхідна медична допомога, постійний догляд тощо. Впродовж першого року існування у богадільні доглядалося 8 літніх жінок, згодом кількість підопічних коливалася від 20 до 26 осіб. Зокрема, із часу відкриття притулку 5.10.1898 р до 1.01.1902 р у ньому доглядалося 88 літніх осіб.

Велику роль у благодійності братств відігравали окремі філантропи. Майже цілком завдяки пожертвам братиці М. Шнуркової у жовтні 1910 р при Слов'янському відділенні Харківського єпархіального Озеряньського братства відкрився та утримувався дитячий притулок. Лише у 1910 р благодійниця пожертвувала для нього ділянку землі, житловий будинок із господарськими спорудами та 10000 руб [11, с. 11-12]. У 1911 р у притулку доглядалося 20 сиріт у віці від 4 до 11 років. Діти шкільного віку відвідували Шнурковську церковно-парафіяльну школу, крім того старші дівчата навчалися рукоділлю. Особлива увага зверталася на релігійно-моральне виховання, також не залишалося без уваги покращення фізичного здоров'я дітей. Для них організовувалися ігри та прогулянки на свіжому повітрі, а також відпочинок на слов'янському оздоровчому курорті [13, с. 19-20].

Братства не обмежували сферу впливу лише своєю парафією чи єпархією, а надавали допомогу нужденним різних регіонів Російської імперії. Зокрема, виділялися кошти губерніям, які постраждали від неврожаю. Для прикладу, на початку 1912 р Чернігівським єпархіальним братством святого Михаїла, князя Чернігівського зібрано постраждалим від неврожаю губерніям Російської імперії близько 80 вагонів хлібу.

Із початком Першої світової війни братства Лівобережної України перерозподілили статті видатків. Тепер вони спрямовували допомогу переважно на потреби викликані війною. Їх благодійницька діяльність поширилася наступними напрямками: матеріальною та духовною допомогою воякам, піклуванням про солдатські сім'ї, організацією допомоги біженцям тощо.

Активізувало діяльність, зокрема, Харківське єпархіальне релігійно-просвітницьке Братство Озеряньської Божої Матері, яке у Статуті від 31.12.1903 р передбачало благодійність, проте до початку війни майже не здійснювало видатків за цією статтею. На кошти, відпущені ХХVIII Харківським єпархіальним з'їздом духовенства, 1914 р Братством відкрито в єпархії 6 лазаретів місткістю на 165 осіб. Рада Братства видавала суми на утримання лазарету, а також приймала пожертви із єпархії грошима та речами на поранених та хворих воїнів [12, с. 3].

Радою Харківського єпархіального братства надана грошова допомога окремим сімействам та особам, ба-

тьки яких призвані на війну, а також підопічним "Прикарпатського Комітету" біженцям із Галичини. Братство асигнувало зі своїх коштів 100 руб харківському відділу Товариства боротьби із дитячою смертністю "Краплина молока" на видачу молока дітям біженців [12, с. 5].

Чернігівське єпархіальне братство Святого Михаїла, князя Чернігівського, судячи зі щорічних звітів, до реорганізації в 1911 р не здійснювало витрат на благодійність, однак із початком Першої Світової війни його діяльність відзначалася найбільшою результативністю порівняно із іншими братствами Лівобережної України.

Допомогу біженцям Чернігівське єпархіальне братство почало надавати одразу після їх появи в м. Чернігові. Цим займався спеціальний комітет Братства, у віданні якого знаходилися 3 притулки для безкоштовного розміщення біженців, богомольців та інших нужденних. Лише за період із 1.05 – по 1.08.1915 р вони прийняли 4947 чоловіків та 12798 жінок. Крім того, у притулку на "Болдіних горах" роздавалася гаряча їжа та чай близько 500 біженцям щоденно. Також на кошти Братства та пожертви від церков відкрито дешеву столовую, де найбільш з них харчувалися безкоштовно. Біженцям допомагали в пошуку роботи, надавали безкоштовні квартири, зараховували їх дітей до навчальних закладів. Парафіяльні братства піклувалися про організацію побуту біженців у повітах Чернігівської єпархії, проводили збір грошей, продуктів та білизни для допомоги евакуйованим тощо. За наявними даними, у 1915 р братством святого Михаїла, князя Чернігівського у межах Чернігівської єпархії витрачено на допомогу біженцям 126107 р 53 к.

У приміщенні Лялицького палацу в с. Ляличах Суразького повіту Чернігівської губернії, спроектованого знаменитим архітектором Дж. Гварнегі, обладнано братський лазарет на 100 ліжок. Він утримувався за рахунок відрхувань із заробітку службовців єпархіальних та братських духовних навчальних закладів, а також церковнослужителів. Крім того, надходили добровільні пожертви від парафіяльних братств, сума яких до 1.01.1916 р досягла 19289 руб 95 к [5, с. 70]. Також парафіяльні сільські братства, через які проходив шлях до лазарету, влаштовували для поранених гарячі сніданки та споряджали підводи до вокзалів для перевезення воїнів [4, с. 134].

Парафіяльні братства Чернігівської єпархії займалися виготовленням теплих жилеток та іншого одягу для воїнів. У 1914 р на потреби армії відправлено 36890 жилеток на суму до 73780 руб, пожертвовано інші речі загальною вартістю 97474 руб 40 к [4, с. 130]. Чернігівське єпархіальне братство відгукнулось на урядові постанови про допомогу армії шляхом виготовлення мішків для землі, організації збору залізного лому на потреби війни, допомагало поширенню серед населення відомостей про воєнну позику через публічні обговорення та розсилку інформаційної літератури, відсилало подарунки воїнам до Різдва тощо.

Парафіяльні братства братства святого Михаїла збирали докладні відомості про потреби сімей воїнів [4, с. 127]. Протягом вересня – грудня 1914 р парафіяльними Братствами обстежено становище 202107 таких сімейств та надано допомог на суму 241440 руб 45 ½ к [4, с. 129].

Крім грошових пожертв братчики надавали істотну підтримку сімействам воїнів допомогою на полях та огородах. Іншим видом допомоги сімействам мобілізованих була організація в літній період ясел для догляду за дітьми. Наприклад, у Глухівському повіті в 1915 р відкрито ясла при всіх церковних школах, а всього в єпархії функціонували 51 ясла [5, с. 67]. Багато парафі-

яльних братств повністю чи частково фінансували утримання кількох дітей-сиріт війни та поранених воїнів.

Про динаміку зростання пожертв, зібраних парафіяльними братствами Чернігівської єпархії на потреби воєнного часу свідчать наступні дані: в 1914 р зібрано 373961 руб 87 к, а 1916 р їх обсяг виражався у майже вдвічі більшій сумі – 698448 руб 11 ½ к [5, с. 70].

Доброчинна діяльність православних братств у Харківській єпархії була порівняно слабкорозвиненою, більше уваги братства приділяли місіонерській діяльності та релігійному вихованню.

Таким чином, хоча благодійність для православних церковних братств Лівобережної України не була першочерговою ціллю і носила обмежений характер, однак братські організації відігравали не останню роль у вирішенні гострих соціальних проблем Російської імперії кін. XIX – поч. XX ст. Ліберальні перетворення другої половини XIX ст. стали поштовхом до зародження елементів громадянського суспільства, що виявилось, зокрема, в утворенні органів церковно-громадянської благодійності, до яких можна віднести більшу частину православних братств. Підставою для критики братств може слугувати та обставина, що вони переважно акумулювали і перерозподіляли гроші обмеженого і завжди наявного в кожній місцевості кола потенційних благодійників та часто нічого не робили, щоб ці кошти "пустити в діло", усунувши справжню причину бідності. Однак траплялися приємні винятки, наприклад, організація кредитних товариств, споживацьких лавок, прокатних станцій сільсько-господарської техніки тощо. Перевагою благодійної діяльності братств була особиста зацікавленість братчиків, їх ентузіазм і відданість справі, як наслідок – максимальна адресність та ефективність допомоги, прозоре витрачання коштів. Заслугує на подальше

дослідження питання функціонування братств Лівобережної України під час Першої світової війни, коли відбулася активізація їх благодійної діяльності.

1. Бережков М. По поводу двадцатипятилетия Нжинского Братства Божией Матери, всѣх скорбящих Радости // ЧЕИ. – 1909. – Ч. 2. – № 24. – 15 декабря. – С. 905 – 1911. 2. Всепопданнейший отчетъ оберъ-прокурора Святейшаго Синода К. Победоносцева по вѣдомству православнаго исповѣданія за 1908 – 1909 гг. – СПб, 1911. – 663 с. 3. Десятилетняя дѣятельность Полтавскаго Епархіальнаго Свято-Макарьевскаго Братства (по архивнымъ даннымъ и официальнымъ источникамъ) // Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости. – 1900. – Ч. 2. – № 30. – С. 2003-2016. 4. Жизнь и деятельность Братства св. Михаила, князя Черниговскаго за 1914 годъ // Черниговскій церковно-общественный вестник. – Черниговъ, 1915. – 142 с. 5. Жизнь и дѣятельность Братства Святаго Михаила, князя Черниговскаго въ 1915 г. (Продолженіе) // Вѣра и жизнь. – 1916. – Часть неофициальная. – № 19 – 20. – С. 57 – 78. 6. Лубенское Иоанно-Предтечское Братство въ 1903/1904 г // ПЕВ. – 1905. – Ч. 1. – № 14. – С. 299 – 303. 7. Лубенское Спасо-Преображенское братство в 1894 – 1895 году // ПЕВ. – 1895. – Ч. 1. – № 22. – 15 ноября. – С. 998 – 1011. 8. Лубенское Спасо-Преображенское Братство въ 1898/1899 г // ПЕВ. – 1899. – Ч. 1. – № 30. – С. 929 – 940. 9. Отчетъ Нжинскаго Братства "Божіей Матери всѣх скорбящихъ радости" за 10 годъ, съ 25.10.1892 по 24.10.1893 г. // ЧЕИ. – 1893. – Ч. 1. – С. 657-678. 10. Отчетъ Нжинскаго Братства Божіей Матери, "всѣх скорбящихъ радости", за 1902 – 1903 братскій годъ // ЧЕИ. – 1903. – Ч. 1. – № 22. – 15 ноября. – С. 690 -698. 11. Отчетъ о дѣятельности Харьковскаго релігійно-просвѣтительнаго Братства Озерянскій иконы Божіей Матери за время с 1.10.1910 – 1.10.1911 г. // Вѣра и Разумъ. – 1912. – № 3 (приложение). – С. 1 – 22. 12. Отчетъ о дѣятельности Харьковскаго релігійно-просвѣтительнаго Братства Озерянскій Иконы Божіей Матери за время с 1.10.1914 г. по 1.10.1915 года // Пастырь и паства. – 1916. – № 13 – 14. – с. 1 – 8. 13. Отчетъ о дѣятельности Харьковскаго релігійно-просвѣтительнаго епархіальнаго братства Озерянскій иконы Божіей Матери за время с 1.10.1912 г. по 1.10.1912 г. – Харьковъ, 1912. – 28 с. 14. Отчетъ о состояніи и дѣятельности Полтавскаго Епархіальнаго Свято-Макарьевскаго Братства за 1902 годъ // ПЕВ. – 1904. – Ч. 1. – № 4. – С. 52 – 61. 15. Протопопов В., свящ. Поученіе въ день братскаго праздника // ПЕВ. – 1902. – Ч. 2. – № 27. – С. 1181 – 1184.

Надійшла до редколегії 11.04.12

М. Стельмах, асп.

НІМЕЦЬКИЙ "SONDERWEG" В СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядається дискусія німецького "особливого шляху" (Sonderweg) в сучасній зарубіжній історіографії, яка набула актуальності в кінці 80-х рр. XX ст. Проаналізовано найбільш популярні та вагомі праці таких впливових істориків як Х.-У. Веллер, Т. Ніппердей і Ю. Кокка, які внесли значний науковий внесок у розгляд цієї теми.

This article is devoted to the discussion of German Sonderweg in contemporary foreign historiography which became actual in the late 80-th of the XX century. Their have been analyzed the most popular and valuable researches of the most authoritative historians like H. U. Wehler, T. Nipperdey and Y. Kocka, who made a grate scientific contribution in research of this thesis.

В сучасній зарубіжній історіографії в черговий раз відродилася дискусія про німецький "особливий шлях" (Sonderweg), що було спричинено спробами окремих німецьких істориків та публіцистів на початку 1990 р. заново переглянути німецьку історію XIX і першої половини XX ст. [5,7,8,10,11,12,13]. Насамперед історики та представники суміжних дисциплін прагнули знайти відповіді та пояснення агресивній політиці німецького уряду, яку він проводив починаючи з часів Німецької імперії (1971-1918 рр.) і до завершення Другої світової війни. Зазначимо, що суспільного звучання ця проблема набула з огляду на те, що напередодні і після об'єднання Німеччини 3 жовтня 1990 р. серед німецької інтелігенції, включаючи істориків, почали посилюватися націоналістичні погляди, які, в свою чергу, знаходили відображення й у їхніх дослідженнях. Німецькі історики намагалися відтворити національну історію та, певною мірою, дати позитивне пояснення усьому ходу політичних подій у німецькій історії у XX ст., не виправдати епоху націонал-соціалізму, а скоріше, здійснити пересмислення та перенаціоналізацію німецької історичної свідомості [2, рр. 111-113].

Крім прихильників парадигми Sonderweg існували її противники, які дотримувалися протилежної думки що-

до аналізу політичних подій XIX – XX ст., таких як поява націонал-соціалізму та перетворення Німеччини на тоталітарну державу та причин їх виникнення. Яке місце націонал-соціалізму в історії, які наслідки ця катастрофа має для Німеччини, яка ймовірність появи даного явища знову – ось лише декілька питань, які хвилювали академічні кола в новітній дискусії. Значна частина авторів звертали свій погляд на особливості розвитку Німеччини XIX ст. У даній статті будуть розглянуті лише окремі дискусійні питання та звернена основна увага на появу самої концепції "особливого" німецького шляху.

Насамперед, зазначимо, що вона має міцне коріння в німецькій історіографії та історичній думці ще з XIX ст. і протягом цього тривалого часу отримувала позитивне чи негативне звучання в залежності від змінного змістового наповнення [16, с.461]. У першій половині XIX ст. німецька історіографія виробила концепцію про особливу культурну місію німців (Kulturstaat), яка формувала уявлення про культурну зверхність Німеччини в Європі. Консервативна, політично-орієнтована національна історіографія в працях її найвідоміших представників (Г. Зібель, Г. Трейчке, Г. Дельбрук та ін.) захищала ідею про багатовічне існування німецької нації та необхідність єдності. Піднесення Пруссії до рівня сильної євро-

© Стельмах М., 2012

пейської держави і утворення під її егідою Німецького рейху в 1871 р. сприяло формуванню в тогочасній німецькій історіографії концепції "сильної держави" (*Machtstaat*), з обмеженими конституційними свободами, необхідністю захищатися від зовнішніх ворогів в Європі й знайти своє "місце під сонцем" у завоюванні колоній. Історики (Г. Онкен, Ф. Майнеке) обґрунтовували переваги німецької політичної системи над іншими країнами Заходу поєднанням в ній єдності дій народу і освіченої позапартійної бюрократичної верхівки (*Bildungsbürgertum*). І хоча після поразки Німеччини у Першій світовій війні вищезазначені історики разом із О. Хінтце піддали цю концепцію ревізії, переважна більшість істориків дотримувалися державницької національно-консервативної версії і в період Веймарської республіки, заклали підвалини для расистської націонал-соціалістичної історіографії.

Наступний етап дискусій пов'язаний із спробами німецьких істориків після 1945 р. переосмислити і переорієнтувати історіографію національної історії. Проте, аж до 1959 р. коли вийшла книга Х. Плешнера "Запізніла нація", в якій була піддана критиці домінуюча державницька концепція національної історії, парадигма *Sonderweg* залишалася базовою конструкцією. Критичний імпульс наступних років був наданий змістовним переворотом німецької історичної науки до "соціальної історії". Дослідження соціально-економічних структур і процесів модерного часу під кутом зору впливової "теорії модернізації" неминуче призводило до порівняльно-історичних досліджень і співставлення соціально-економічного і політичного розвитку Німеччини XIX–XX ст. з т.зв. "нормальним" розвитком західних країн [4, р.5-6]. "Сучасна соціальна історія 1960-х років прийняла поняття *Sonderweg*, наділивши його при цьому негативним значенням," – писав сучасний німецький історик Т. Вельскопп [17, с. 117].

Тривала і численна дискусія вийшла за межі німецької історичної науки, мала прихильників і противників концепції "особливого німецького шляху". Головним питанням в ній було: наскільки особливості розвитку німецького суспільства XIX – першої третини XX ст. сприяли виникненню націонал-соціалізму. Ми не маємо змоги в рамках статті проаналізувати погляди всіх її учасників тому обмежимося лише найвпливовішими сучасними німецькими істориками Х.-У. Веллером, Т. Ніппердеєм і Ю. Коккою.

У 1975 р. вийшло перше видання книги Х.-У. Веллера "Deutsche Gesellschaftsgeschichte. 1849-1914", яка пізніше витримала декілька видань і стала однією із найвпливовіших концептуальних праць сучасної німецької національної історії. Розглядаючи особливості становлення Німецького рейху, автор поставив наступні питання: "Чи дійсно з 1871 р. німецький *Sonderweg* являв суттєве відхилення від західноєвропейських модернізаційних процесів? Чи це був більш-менш тривалий постійний *Sonderweg*? Чи взагалі після 1871 р. не було ніякого *Sonderweg*?" [16, с. 461]. Узагальнюючи, автор виводив наступні положення цього поняття, які були прийняті більшістю істориків.

Основні особливості політичного та економічного розвитку Німецької імперії в 1871-1918 рр. полягали в тому, що на відміну від Франції та Великої Британії, які були буржуазними ліберальними демократичними країнами, німецьке суспільство відрізнялося наступними рисами: 1. Слабкість лібералізму. Лібералізм, як течія був нерозвинутим в Німеччині. Після 1848 р. ліберальна партія втратила свої позиції, основна влада була зосереджена в руках кайзера. 2. Віра в сильний, централізований, авторитарний уряд. Основна влада була зосереджена в руках

кайзера, котрий керував армією, державною службою та мав величезний авторитет. 3. Значний пруський вплив на політику в Німецькій імперії. Остзейські дворяни (*ostelbische Adel* – великі аграрні магнати на схід від р. Ельби) мали значний вплив на державні справи в Німеччині. На відміну від інших європейських держав, де розвивався парламент, в Німеччині основна влада залишалася у юнкерів, аристократів за походженням та абсолютних консерваторів за своїми поглядами. 4. Мілітаризм і націоналізм. Після об'єднання німецьких земель встановився союз під фактичним пануванням Пруссії, яка займала дві третини всієї території держави. Кайзер, його наближені міністри та рейхстаг майже повністю був пруським за своїм національним складом. Разом із усіма пруськими традиціями перекочувала й пруська надзвичайно сильна військова традиція, унікальна за своїм характером і відмінна від інших європейських армійських традицій, оскільки найважливішою справою держави була армія. Ця установа була засобом для правлячого класу у забезпеченні твердої соціальної ієрархії та дисципліни. 5. "Небуржуазність" буржуазії ("*Feudalisierung*" des Bürgertums). В Німеччині не було буржуазії в класичному розумінні цього слова, як окремого класу суспільства, як в інших країнах Заходу. Середній прошарок суспільства був слабкий, практично не задіяний в активних політичних діях. 6. В Німеччині був дивний симбіоз соціально-економічної модернізації, індустріалізації та капіталізму з одного боку, та старої доіндустріальної культури в усіх установах з іншого боку. Це породжувало заплутану структуру старих повноважень, культур, організацій, які відповідали за нові соціально-економічні умови та шляхи виробництва. 7. Географічний фактор Німеччини. За своїм географічним положенням Німеччина знаходиться в самому центрі Європи. Об'єднання німецьких земель в Німецьку імперію в 1871 р. та намагання розширити свої землі викликало занепокоєння серед сусідніх країн та дестабілізувало міжнародну ситуацію в регіоні [16, с. 472-476; 11, 12, 13].

Точка зору Т. Ніппердея відображала погляди ліберально-консервативної частини німецької історіографії національної історії. У фундаментальній 3-х томній "Німецькій історії. 1800-1918" (перше видання 1992 р.) він піддав критиці концепцію "особливого німецького шляху". На його думку, Німецька імперія була національною державою, в якій ідея "нації" була загальноновизнаною вірою, самоусвідомленням політичної єдності та інтелектуально-соціальною свідомістю, внутрішнім світосприйняттям надіндивідуальних груп і соціальних верств. Нація визначала відмінності людей в загальному космополітизмі та інтернаціоналізмі, протиставляючи нівелюючій однорідності індивідуальність та ідентичність. На цій основі конструювалася нація в єдності мови, походження, територіальної єдності та спільного історичного шляху. Різні точки зору на роль нації об'єднувалися в тому, що нація має бути основою для створення єдиної держави і цей процес у XIX ст. був однаковим на Заході, в Центрі, на Півдні, на Півночі та на Сході Європи, виражаючи думку більшості населення. "Не існувало ніякого "німецького особливого шляху", і якщо в Англії націоналізм отримував інше звучання ніж на континенті, то необхідно звернути увагу на ірландське питання та імперську ідеологію та здійснити правильне порівняння", – зробив висновок Т. Ніппердей [9, с.83-84].

Розглянемо також точку зору Ю. Кокки, одного із найбільш впливових істориків сучасності, який присвятив темі "особливого шляху" Німеччини досить багато часу та узагальнив дискусійні питання відносно *Sonderweg*. У статті "Німецька історія до Гітлера" в "Журналі порівняльних досліджень" він, зокрема, розві-

нчує цю концепцію наступним чином: Можна стверджувати, що поняття *Sonderweg* передбачає існування "нормального шляху", завдяки якому відбувався розвиток німецької історії, який може пояснюватися в даному випадку двома способами, кожний з яких однаково проблематичний. Якщо під терміном "нормальний шлях" розуміти європейський шлях країн Європи та США, варто відзначити, що всі країни Заходу різко відрізняються одна від одної, і дуже важко говорити про узагальнюючий "захід" та об'єднувати ці країни в певну групу. Очевидно, можна навіть стверджувати, що в кожній країні є власний "Sonderweg". Отже, використовувати термін "Захід" як певну порівняльну модель з метою порівняння із розвитком Німеччини досить проблематично, що може призвести до ідеалізації "Заходу" та необ'єктивної оцінки німецького розвитку, а тому поняття *Sonderweg* починає втрачати свою очевидність. Визначення відповідного місця націонал-соціалізму в німецькій історії та в універсальному контексті продовжує бути однією з найбільш складних питань в німецькому історичному саморозумінні. Німецька історія як і історія будь-якої іншої країни має негативні та позитивні сторони розвитку. Відповіді на питання минулого мають заново підійматися та переглядатися. Моральна, політична та антропологічна вага нацистського досвіду така, що має вплив на наступні покоління німецького та світового суспільства, саме тому це питання продовжує залишатися центральним та найбільш дискусійним в академічних колах Німеччини та за її межами. Також без сумніву, що німецькі особливості досить вирізняються у порівнянні із країнами Центральної Східної Європи або ж з Росією XIX століття, але при порівнянні із країнами Західної Європи ці особливості не набувають такого змісту. Варто зазначити один з основних та визначальних фактів, а саме, що Німеччина перетворилася на тоталітарну державу, в той час, коли країни заходу, з якими вона себе порівнює, цього не зробили, зустрівшись із подібними ж проблемами та особливостями розвитку [6, p.7-9]. Отже, можна стверджувати, що Ю. Кокка не був абсолютним прихильником теорії *Sonderweg* та досить глибоко аналізував всі фактори можливого виникнення та наслідків даного явища, віддаючи при цьому належне місце дослідженню цієї теорії в історичній науці.

Такої ж думки стосовно порівняння німецької політики із іншими європейськими країнами дотримувався Дж. Елі. Так, звертаючись до фактору слабкості лібералізму в період Німецького рейху, автор стверджує, що концепція *Sonderweg* значною мірою представлена як повна відмова від лібералізму в Німеччині. Німецький лібералізм виявився неспроможним подолати ряд криз та поразок (1848, 1860, 1878/79 pp.), через що авторитаризм зберігав свої позиції. Політичний лібералізм з'явився як політична перспектива наростаючій буржуазії. Без буржуазії факт існування самого лібералізму був неможливий. [3, p.4] На думку дослідника, так звана політична та соціо-культурна відсталість Німеччини в порівнянні із іншими європейськими країнами здається надто перебільшеною та неправдоподібною.

На початку XXI ст. дискусія щодо "німецького особливого шляху" розглядається в контекстах соціально-політичного, економічного і культурного розвитку європейських країн наприкінці XIX – на початку XX ст. Так, на сторінках впливового журналу *Central European History* в низці статей було піднято це питання. К. Ледфорд звернувся до проблеми *Sonderweg* в розгляді проблеми становлення парламентаризму в Німеччині [7]. Водночас, тривалість міжнародних дебатів про "особливий німецький шлях" для істориків багатьох кра-

їн є не свідченням розв'язання ґрунтовної наукової проблеми, а періодичним поверненням до теми про німецьку відповідальність за злочини періоду націонал-соціалізму. Так, Х. Сміт в журналі *German Studies Review* опублікував статтю з красномовною назвою "Коли нас залишать суперечки про *Sonderweg*" [10]. Значною мірою, це повертає дослідників до заклику Х.-У. Веллера досліджувати історію націонал-соціалізму "без паталогізації" (*Entpathologisierung*) [16, s.469].

Підводячи підсумки, можна констатувати, що парадигма "німецького особливого шляху" другої половини XIX ст. – першої XX ст. залишається актуальною для дослідження серед академічних кіл вчених різних країн. Це питання доволі неоднозначне та проблематичне в політичному та моральному розумінні, оскільки пов'язане із агресивною політикою Німецької імперії в XIX ст. та націонал-соціалістів в XX ст., тому воно постійно є приводом для наукових дискусій в сучасній зарубіжній історіографії. Сучасні історики, котрі є прихильниками теорії *Sonderweg*, наголошують, що "особливий шлях" мав ряд специфічних причин для виникнення саме на території Німеччини та спричинив хід історичних подій кінці XIX ст. – середини XX ст. Таким чином, пояснюючи на певну мірою виправдовуючи агресію націонал-соціалістів у Німеччині. Натомість, противники парадигми стверджують, що розвиток німецького суспільства не був позначений особливими факторами для виникнення та розвитку *Sonderweg* та закликають розглядати історію націонал-соціалізму без упереджень та паталогізації. На наш погляд, у сучасних дискусіях недостатньо уваги приділяється впливу німецької історичної науки настановлення Німецького рейху.

1. Abrams, Lynn. Bismark and the German Empire, 1871 – 1918 / Lynn Abrams. – New York, 2006.
2. Berger, Stefan. The search for normality: national identity and historical consciousness in Germany since 1800 / Stefan Berger. – Berghahn Books, 2003.
3. Elley, Geoff. Is There a History of the Kaiserreich? / Geoff Elley // Society, culture and the state in Germany, 1870 – 1930. – Michigan, 1996. – PP. 2-41.
4. Fenzsch, Norbert. Reconstruction and "Wiederaufbau" in German and American Perspective. Some Remarks on the Comparison of Singular Developments, "Sonderweg" and Exceptionalism / Norbert Fenzsch // Different Restorations, Reconstruction and "Wiederaufbau" in Germany and the United States, 1865, 1945, and 1989 – Berghahn Books, Oxford, 1996. – PP. 1-23.
5. Hagen, William W. Descent of the Sonderweg: Hans Rosenberg's History of Old-Regime Prussia / William W. Hagen // Central European History – Vol.24. – No. 1 (1991). – PP. 24-51.
6. Kocka, Jürgen. German History before Hitler: The Debate about the German Sonderweg / Jürgen Kocka // Journal of Contemporary History. – Vol. 23. – No. 1 (Jan. 1988). – PP. 3-16.
7. Ledford, Kenneth F. Comparing Comparisons: Disciplines and the Sonderweg // Kenneth F. Ledford // Central European History. – Vol.36. – No.3 (2003). – PP. 367-374.
8. Menges, Karl. Another Concept in the "Sonderweg": Debate? P. L. Rosen's "Revolutionary Antisemitism" and the Prehistory of the Holocaust / Karl Menges // German Studies Review. – Vol. 18. – No. 2 (May, 1995). – PP. 291-314.
9. Nipperdey, Thomas. Deutsche Geschichte. Bd. II: Machtstaat vor der Demokratie. 1866-1918 / Thomas Nipperdey – München, 1998.
10. Smith, Helmut Walser. When the Sonderweg Debate Left Us / Helmut Walser Smith // German Studies Review. – Vol. 31. – No. 2 (May, 2008). – PP. 225 – 240.
11. Sonderweg: A Historiographical Examination of the Debate Surrounding Germany's "Special Path". – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historymike.blogspot.com/2007/06/sonderweg-historiographical-examination.html>.
12. Sonderweg: German Unification During the Kaiserreich Era. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://voices.yahoo.com/sonderweg-german-unification-during-kaiserreich-6419998.html?cat=37>.
13. The Sonderweg of German History. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mossiso.com/2010/11/10/german-sonderweg.html>.
14. Gräfe, Thomas. Gab es einen deutschen "Sonderweg"? Anmerkungen zu einer historiographischen Kontroverse / Gräfe Thomas // Режим доступу: <http://suite101.de/article/gab-es-einen-deutschen-sonderweg-a69404>.
15. Winkler, Heinrich August. Germany: the long road west, 1789 – 1933 / Heinrich August Winkler. – Oxford, 2006.
16. Wehler, H.-U. Deutsche Gesellschaftsgeschichte: 1849-1914. Zweite Auflage / Hans-Ulrich Wehler. – München, 2006.
17. Welskopp, Thomas. Identität ex negativo. Der "deutsche Sonderweg" als Metaerzählung in der bundesdeutschen Geschichtswissenschaft der siebziger und achtziger Jahre / Thomas Welskopp // Konrad H. Jarausch, Martin Sabrow (Hrsg.) Die historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945. – Göttingen, 2002. – S. 109-139.

СТВОРЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНА РОЗБУДОВА ВИЩОЇ РАДИ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УСРР (1923 – 1930 РР.)

Висвітлено проблему організації фізкультурно-спортивного життя в УСРР у 1923-1930 роках. Проаналізовано передумови створення Вищої ради фізичної культури та її діяльність. Визначено причини її подальшої трансформації до Всеукраїнської ради фізичної культури у 1930 році.

In the article the problem of organization of physical culture and sports life in USSR in 1923-1930 is reflected. Pre-conditions of establishment of Higher council of physical culture and its activity are analyzed. Also the reasons of its further transformation in All-Ukrainian council of physical culture in 1930 are determined.

Радянська система фізичної культури вибудовувалась впродовж 1920-30-х років. Ключову роль у ній відігравали партійні та радянські органи – народні комісаріати внутрішніх справ, охорони здоров'я, освіти. Питаннями фізичної культури опікувалися головне управління всезагального військового навчання (Всевобуч), Ленінський комуністичний союз молоді України (ЛКСМУ) та професійні спілки. Тривалий час їхня діяльність у цій царині не була злагоджена. У 1923 р для координації фізкультурної роботи в УСРР при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (ВУЦВК) була створена Вища рада фізичної культури (ВРФК).

В історіографії питання створення та організаційної розбудови Вищої ради фізичної культури при ВУЦВК не знайшли достатнього висвітлення. Стислі відомості про ВРФК зустрічаються у працях В. Кулика [5] та П. Савицького [11]. Фрагментарно і надто поверхово без залучення належних джерел діяльності ВРФК торкається А. Кухтій [6]. Деяку інформацію про передумови створення Вищої ради фізичної культури та її організаційну розбудову в контексті дослідження діяльності регіональних рад фізичної культури Донбасу містить кандидатська дисертація О.М. Гальченка [3]. Між тим, вивчення питання створення ВРФК дозволить зрозуміти радянську систему фізичної культури 1920-х років та її подальшу еволюцію.

Найпомітнішу роль в організації фізкультурної роботи в УСРР на початку 1920-х років відігравало головне управління Всевобучу, де без відриву від виробництва військову підготовку проходили робітники віком 18-40 років. Невід'ємною складовою частиною цього навчання було фізичне виховання призовників. Активно співпрацювали з відділами Всевобучу у створенні військово-спортивних клубів, які були основною формою фізкультурних організацій, комсомольські організації [7, с. 6-7]. Завдяки діяльності Всевобучу та комсомольських організацій фізкультурний рух швидко поширювався серед населення. Виникла потреба у створенні спеціального органу, який би керував сферою фізичної культури.

У серпні 1920 року за вказівкою В. Леніна в РСФРР була сформована, як дорадчий орган при Всевобучі, Вища рада фізичної культури [4, с. 19], а 1922 року з ініціативи Всевобучу створюються губернські ради фізичної культури, як організаційні підрозділи вищої ради фізичної культури [3, с. 70].

Наступним кроком Всевобучу по зміцненню своєї чільної ролі в організації спортивно-масової роботи мало стати створення Російського союзу червоних організацій фізичної культури, який об'єднав би фізкультурно-спортивні гуртки та клуби. Проте до втілення в життя цієї ідеї справа не дійшла. РКСМ, оскільки РСЧОФК фактично дублювала б роботу комсомолу, різко виступив проти створення подібного союзу [4, с. 69]. Більше того, відбувалося скорочення фінансування відділам Всевобучу і він не міг далі виконувати керівну та координуючу роль у фізкультурному житті. У свою чергу, у серпні 1922 р. в УСРР було створене товариство "Спа-

ртак", яке об'єднало усі фізкультурно-спортивні гуртки, підпорядковані КСМУ [5, с. 35]. Керівним органом новоствореної організації стало всеукраїнське центральне бюро товариства "Спартак". За статуту товариство наділялось правом влаштовувати масові спортивні змагання, показові виступи і демонстрації [10, с. 11]. Також товариство "Спартак" міг організовувати нові спортивні гуртки на фабриках та заводах. Для виконання цієї роботи створювалися спортивно-технічний та організаційний комітети. Всі ці події призвели до того, що Всевобуч став втрачати вплив у сфері фізичної культури.

14 грудня 1922 року на VII Всеукраїнському з'їзді Рад обговорювалось питання щодо Червоної Армії та Всевобучу. З метою максимальної підтримки допризовної підготовки молоді в умовах скорочення чисельності армії та зменшення загальних витрат на її утримання ВУЦВК було запропоновано надати максимальну підтримку Всевобучу та створити шефські комісії для допомоги окремим його установам [13, с. 87]. 3 травня 1923 р. Президія ВУЦВК доручила Центральній шефській комісії розробити план практичного втілення цієї ідеї в життя [15, арк. 20].

8 серпня 1923 року декретом ВЦВК та Раднаркому СРСР "Про організацію територіальних військових частин та проведення військової підготовки трудящих" було взято курс на перехід до змішаної територіально-міліційної системи комплектування збройних сил держави [8]. У зв'язку з цим допризовна підготовка була тимчасово припинена, а Всевобуч ліквідований [2, с. 115].

У розрізі дій союзних органів 4 жовтня 1923 року ВУЦВК прийняв постанову про передачу обов'язків Вищої ради фізичної культури однойменному органу, який мав діяти на правах постійної комісії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету [16, арк. 52]. Головою Вищої ради фізичної культури УСРР було призначено секретаря Всеукраїнського центрального виконавчого комітету П. Буценка.

Перед ВРФК УСРР було поставлено низку завдань, які визначалися відповідно більшовицьким партійним принципам. Вища рада фізичної культури мала координувати роботу по створенню потужної системи фізичного розвитку та виховання населення, плідно співпрацювати у цій справі учасників з державними установами та громадськими організаціями. Вона мала займатись кадровим забезпеченням всієї сфери фізичної культури через свої науково-дослідницькі установи. В обов'язки ВРФК входило також створення дієвої системи фізичного виховання та розвитку суспільства та розробки нормативного підґрунтя її діяльності. Також важливого значення для розвитку фізичної культури набувало заохочення учасників та пропаганда фізкультури і спорту проведення загальнонародно-республіканських свят фізкультури, виступів та змагань, які ставали, свого роду, демонстрацією фізкультурних досягнень. Окрім того ВРФК надавалося право представляти УСРР в Червоному спортивному інтернаціоналі [16, арк. 52].

Впродовж 5-ти місяців проходила організаційна розбудова ради. Перше засідання ВРФК відбулося 13 жовтня 1923 року. На ньому було обговорено склад Президії, встановлено періодичність її засідань (раз в місяць чи за розпорядженням голови), затверджено відповідального секретаря [17, арк. 2]. 10 грудня 1923 року відбулося друге засідання ВРФК, на якому були розглянуті питання плану її роботи, призначено голів науково-навчальної (Федер), організаційної (Равікович) та агітаційно-пропагандистської секцій (Лалідус). Третє засідання було вирішено провести за два тижні, [17, арк. 3] але відбулося воно лише 11 січня 1924 року. Учасники зібрання затвердили положення про ради фізичної культури при окружних виконавчих комітетах, [18, арк. 4-5] які до виходу (28.08 1925 р.) положення про районні ради фізичної культури були найнижчою ланкою у вертикальній структурі ВРФК [26, арк. 56 зв.].

На четвертому (09.02.1924) та п'ятому (03.03.1924) засіданнях ВРФК було затверджено склад науково-навчальної секції [17, арк.4-5], офіційний друкований орган Ради "Вестник физической культуры" [17, арк. 6] та розглянуто кошторис Вищої ради фізичної культури [17 арк. 9-10].

У склад Вищої ради фізичної культури для координації дій були введені: представники народних комісаріатів освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ, військових справ, народного комісаріату праці. У Раді були представлені і Українське бюро Всесоюзної центральної ради професійних спілок, і ЦК Комуністичного союзу молоді України. Своїх представників делегувала міська рада Харкова, тогочасної столиці України. Зрозуміло, що така серйозна справа не могла обійтися без участі керівного партійного органу – ЦК КП(б)У. [4, с. 71].

ВРФК поступово ставала дійсно впливовим органом. 22 травня 1924 року Президією ради була створена організаційна секція, яка перейняла у спортивного товариства "Спартак" функції по створенню нових фізкультурних гуртків [19, арк. 6]. 10 серпня 1924 року від товариства "Спартак" до ВРФК відійшов спортивно-технічний комітет. З цього часу рада отримала можливість керувати всіма видами спорту, організовувати та проводити змагання [19, арк. 9]. Після об'єднання у серпні 1924 р. центрального бюро (вищого керівного органу) товариства "Спартак" з ВРФК в складі Ради була створена і агітаційна секція. Того ж року при ВРФК створено шахово-шашкову секцію [18, арк. 5 зв.], а у 1925 році – стрілецьку [20, арк. 320].

Складніше проходив процес формування вертикальної структури ВРФК. Згідно тієї ж постанови ВУЦВК від 4 жовтня 1923 року губернські ради фізичної культури, які існували при Всеобучі, переходили в підпорядкування ВРФК і входили до складу губернських виконавчих комітетів.

Цей процес відбувався досить складно і робота в губернських радах майже не була налагоджена. Тільки столична, Харківська ГРФК працювала більш-менш без проблем. Секції Донецької ради фізкультури були створені під кінець 1924 року [18, арк. 19]. Одеська ж фактично протягом 1924 року не могла вести фізкультурну роботу через те, що військкомати, які після ліквідації системи Всеобучу успадкували від останнього мережу військово-спортивних клубів та гуртків, не поспішали передавати їх до відання ГРФК [19, арк. 20 зв.].

Подібна ж ситуація склалася і в Катеринославській губернії, де ГРФК лише після тривалих перемовин отримала від військкомату під своє керівництво 3 спортивні клуби [19, арк. 25 зв.]. Київська та Волинська губе-

рнські ради фізкультури [18, арк. 28 зв., 30 зв.] мали проблеми у співпраці з відомствами. Робота обох рад, як і Полтавської, велась кволо. В останній до кінця 1924 р. було лише ліквідовано старі організації та почато створення нових [18, арк. 30].

Після переведення фізичної культури на мирні рейки змінювалися зміст і методика усієї фізкультурної роботи. Пошук нових методів проходив у гострій боротьбі та широких дискусіях. Діячі та спеціалісти фізкультурного руху по-різному уявляли собі зміст роботи фізкультурних гуртків. Хтось був прихильником коригуючої, чи трудової гімнастики, інші, у більшості своїй старі спеціалісти, відстоювали шведську, сокольську, німецьку чи французьку гімнастичні системи. Треті, заперечуючи гімнастику та заняття спортом, пропонували обмежитися комплексами вправ у рамках нормального уроку фізкультури. У спортивній пресі розгорілася дискусія про роль і місце спорту та спортивних змагань в радянській системі фізичного виховання. Відсутність єдності у розумінні методів і змісту роботи з фізичної культури та спорту заважало розвитку фізкультурного руху [14, с. 110].

На подолання цього різнобою та визначення шляху розвитку радянської системи фізичного виховання була спрямована Постанова ЦК РКП(б) від 13 липня 1925 року "Про завдання партії у сфері фізичної культури". В ній відзначалося, що фізичну культуру необхідно розглядати не тільки з точки зору фізичного виховання та оздоровлення і як одну зі сторін культурно-господарчої та військової підготовки молоді, а й як один із методів виховання та згуртування широких мас населення навколо партійних чи профспілкових організацій [9, с. 19]. Цією постановою було зобов'язано відповідні громадські та державні організації і заклади включити фізичну культуру до загального плану їх діяльності як обов'язкового елементу [3, с. 84].

Реагуючи на постанову ЦК РКП(б), Рада народних комісарів України спільно з ВУЦВК 4 листопада ухвалили нове положення "Про Вищу, округові й районні ради фізичної культури трудящих УСРР".

Функції ВРФК дещо розширилися та уточнилися. Зокрема тепер державні установи та громадські організації, які брали участь у фізкультурній роботі мали погоджувати плани своїх робіт з ВРФК. Уточнювалось, що Вища рада фізкультури повинна об'єднувати та здійснювати загальне керівництво фізкультурно-спортивною роботою центральних установ, громадських і професійних організацій, а не тільки координувати їх діяльність при організації заходів. Крім цього ВРФК отримала безпосереднє право проведення міжнародних змагань. Нововведенням було і надання раді права контролю над виходом у світ усієї фізкультурно-спортивної літератури.

До роботи в Президію додатково було залучено представників від комітету незаможних селян, Вищої ради народного господарства, Всеукраїнського центрального правління залізничників і Харківського окружного виконавчого комітету. У складі тепер діяли секції: 1) організаційно-агітаційне бюро; 2) науково-навчальний кабінет; 3) спортивно-технічний комітет; 4) стрілецький комітет; 5) шахово-шашкова секція. Також ВРФК мала здійснювати облік і розподіл інструкторських кадрів [21, 34-35 зв.].

Безумовно, реорганізація ВРФК дала значний поштовх до розвитку фізичної культури. Впродовж 1924-1928 рр. кількість гуртків зросла майже в 3,5 рази, а фізкультурників у 5,6. Цьому стрімкому росту не відповідало значно повільніше збільшення кількості інструкторів. Саме їх нестача була однією з головних проблем

української фізкультури на той час. А одним із акцентів діяльності ВРФК того часу була організація та проведення всеукраїнських змагань з різних видів спорту. Першим серйозним заходом організованим під егідою ради була друга Всеукраїнська спартакіада, проведена з 14 по 26 серпня 1924 року, в якій прийняли участь 250 фізкультурників [18, арк. 52]. Протягом наступних трьох років були організовані дві літні спартакіади, а взимку 1927 року відбулася і I Всеукраїнська зимова спартакіада, у якій взяло участь 125 спортсменів [12, с. 167].

Щорічно проводилися всеукраїнські змагання з шахів та шашок. У 1924 році вони відбулися у Києві, у 1925 – у Харкові, 1926 – Одесі, 1927 – в Полтаві, 1928 – Одесі [1, с. 14].

У другій половині 20-х років посилюється значення військово-прикладної складової фізкультурної роботи. 13 грудня 1927 року директивним листом ВРФК "Про завдання фізкультури в зв'язку з обороною країни", було покладено початок "воєнізації" фізичної культури. У заняття та змагання з гімнастики, боротьби, легкої атлетики, спортивних ігор, лиж, плавання, гребного та парусного спорту, фехтування, механічного спорту (автомобільного, мотоциклетного, велосипедного), стрільцякого спорту та туризму повинні були вводитися військові елементи. Наприклад, під час занять з легкої атлетики обов'язково мали виконуватись метання гранати та крос-кантрі (біг по пересіченій місцевості); до плавання додавалася вправа на подолання дистанції в одязі та з піднятим над водою невеликим тягарем вагою не більше ніж звичайна гвинтівка; у фехтуванні фізкультурників навчали володінню шаблею та багнетом, вмінню правильно колоти ними рухомі опудала, ознайомлювали з прийомми володіння списом, тощо [23, арк. 26-27].

Поряд з помітними успіхами ВРФК в організації фізкультурно-спортивної роботи, починаючи з 1927 року все гострішим ставало суперництво між Вищою радою фізичної культури та ВУРПС за керівництво фізкультурним рухом. Профспілки критикували ВРФК за нездатність самостійно, а не через уряд, керувати фізкультурно-спортивним життям, пропонували перетворити ради фізкультури з державних органів на погоджувальні комісії, як це було на той час в РРСФР. Деякі профспілкові керівники вважали за краще взагалі ліквідувати РФК, створивши замість них спеціальні комісії при Наркоматі освіти.

В свою чергу ВРФК звинувачувала Всеукраїнську раду профспілок у тому, що та само відсторонилася від участі в роботі Вищої ради фізичної культури і ухилиється від співпраці, замкнувши всю роботу з гуртками винятково на собі [24, арк. 10]. У доповідній записці до КП(б)У ВРФК скаржилася на те, що через відсутність достатніх повноважень вона не може безпосередньо керувати роботою гуртків ані в адміністративному, ані внутрішньо-організаційному, ані в господарському відношеннях [24, арк. 10].

Все відчутнішою ставала необхідність подальших змін у організації всієї фізкультурно-спортивної роботи. В жовтні 1929 року ЦК ВКП(б) проаналізував її стан і дав незадовільну оцінку [20, арк. 1]. В Постанові ЦК було

вказано на відсутність в багатьох гуртках політико-виховної роботи, недостатню самодіяльність фізкультурників, слабе залучення партійних і комсомольських діячів у фізкультурний рух, "рекордсменський" ухил, "засміченість" класово-ворожим елементом а також відсутність єдиного централізованого керівництва фізкультурним рухом і пов'язаний з цим відомчий різнобій [9, с. 20].

Виконуючи Постанову ЦК, Президія ВУЦВК проаналізувала 4 серпня 1930 р. роботу Вищої ради фізичної культури з(а попередній період на своєму засіданні реорганізувала цей орган у Всеукраїнську раду фізичної культури та затвердила Статут Всеукраїнської, міської та районної рад фізичної культури УСРР [22, арк. 42 зв.].

Отже, підсумовуючи все вище наведене, варто зазначити, що будівництво радянської системи фізичного виховання, розпочате вже в перші роки існування більшовицької держави, проходило в складних умовах. Тривалий час ішов пошук нових форм та методів фізкультурної роботи. Далеко не відразу в складних дискусіях та конкурентній боротьбі відбувалась розбудова структури керівних органів фізкультурного руху.

Вища рада фізичної культури була першим державним органом, покликаним для координації зусиль різних учасників фізкультурно-спортивного будівництва. Створена спочатку при Всеобучі, а потім при ВУЦВК, вона намагалася зосередити на собі організацію всього фізкультурного руху в Україні. За час діяльності ВРФК була виконана значна робота. У 1930 р. відбулася реорганізація ВРФК на Всеукраїнську раду фізичної культури, робота якої будувалася вже на інших принципах.

1. Буценко А. V-річчя радянської фізкультури на Україні. – Харків, 1928. 2. Всеобуч // Велика жовтнева громадянська війна на Україні. – К., 1987. 3. Гальченко О.М. Фізкультурно-спортивний рух у Донбасі (1917-1930 рр): дис. ... канд іст. Наук.– Донецьк, 2008. 4. Гришин В.Г. Комсомол и физическое воспитание молодежи. – М., 1977. 5. Кулик В.В. Від всеобучу до світових рекордів. – Київ., 1971. 6. Кухтій А.О. Організаційні основи розвитку фізкультурно-спортивного руху в Україні впродовж XX століття: дис. ...канд. наук з фіз. вих. і спорту. – Львів, 2002. 7. Ленинский комсомол и советское физкультурное движение (к 40-летию ВЛКСМ) / под ред. В. Царика, В. Хомуськова – М., 1958. 8. Об организации территориальных войсковых частей и проведении военной подготовки трудящихся: декрет ВЦИК и СНК СССР от 8 августа 1923 г. // Вестник ВЦИК, СНК и СТО Союза ССР. – 1923. – № 4. 9. Привіс С.Л., Блях В.А. Десятиріччя радянської фізкультури на Україні. – К., 1935. 10. Программа и устав Всеукраинской организации физической культуры "Спартак" при коммунистическом союзе молодежи Украины. – Харьков, 1923. 11. Савицкий П.Ф. Массовое физкультурное движение в Украинской ССР. – Киев., 1983. 12. Солопчук М.С. Історія фізичної культури і спорту: навчальний посібник – Кам'янець-Подільський, 2001. 13. Стенографический отчет VII всеукраинского съезда советов. – Х., 1923. 14. Столбов В.В. История и организация физической культуры и спорта. – М., 1982. 15. ЦДАВОВ України, ф.1, оп.2, спр.927. 16. ЦДАВОВ України, ф.1, оп.2, спр.1092. 17. ЦДАВОВ України, ф.1, оп.2, спр.1340. 18. ЦДАВОВ України, ф.1, оп.2, спр.1904а. 19. ЦДАВОВ України, ф.1, оп.4, спр.15. 20. ЦДАВОВ України, ф.1, оп.7, спр.128. 21. ЦДАВОВ України, ф.166, оп.6, спр.699. 22. ЦДАВОВ України, ф.337, оп.1т4, спр.9543. 23. ЦДАВОВ України, ф.342, оп.2, спр.2644. 24. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2905

Надійшла до редколегії 11.04.12

З ІСТОРІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ТОРГІВЕЛЬНОЇ МЕРЕЖІ КИЄВА (1943 – 1945 РР.)

У статті проведено аналіз діяльності продовольчої торгівельної мережі м. Києва у 1943 – 1945 рр.

In the article an analysis has been conducted on the activities of Kyiv foodstuffs commercial network during 1943 – 1945.

З перших днів визволення Києва від гітлерівських окупантів перед партійно-радянськими органами влади гостро постало питання забезпечення населення міста продуктами харчування. Вирішення цієї важливої життєвої проблеми напругу залежало від темпів відновлення та ефективності функціонування міської продовольчої торгівельної мережі, яка включала державні, кооперативні, приватні торгівельні заклади.

Постачання в 1943-1945 рр. населення Києва продовольством, зокрема й через торгівельну мережу, не знайшло належного висвітлення в історіографії. Радянські автори, в силу політико-ідеологічної кон'юнктури, залишали на узбіччі дражливі питання умов життя населення за воєнного часу. Виключення складають воєвчидь ідеологічно дозовані праці про функціонування в СРСР карткової системи в роки війни та в повоєнний період [20; 21].

У 1990-ті роки спостерігається підвищення інтересу вітчизняних істориків до теми постачання міського населення України продуктами харчування. Однією з перших її почала досліджувати Т. Вронська [1; 2]. Згодом з'явилася дисертаційне дослідження С. Гальченко [3] з сюжетами про забезпечення населення Центральної України нормованими продовольчими товарами. Вказані роботи були зорієнтовані на розгляд проблеми функціонування карткової системи, щоправда, із залученням інформації про державну та недержавну торгівлю, не пов'язану з продажем нормованих продуктів. Згадки ж у цьому ключі про стан торгівельної мережі Києва носять епізодичний характер і підпорядковані вирішенню більш загальних наукових завдань.

Можна констатувати, що в історіографії досі не існує дослідження, присвяченого розгляду проблеми налагодження та функціонування продовольчої торгівельної мережі м. Києва. Між тим, розгляд цього питання додасть знань про продовольче забезпечення українських міст, зокрема й столиці.

Державні заходи по постачанню населення Києва нормованими продуктами харчування розпочалося відразу після визволення столиці УРСР 6 листопада 1943 р. У перші дні вдалося забезпечити всіх без винятку 70 тис. осіб, які мешкали на той час у місті, лише добовими 200 грамами хліба. Видавали хліб безоплатно через розподільчі пункти [14, с. 167].

Допоки у повному обсязі не було розгорнуто нормоване постачання через державну торгівельну мережу, єдиним місцем, де кияни могли придбати продукти, був ринок. У місті діяло 13 основних ринків: Галицький, Бессарабський, Житній, Сінний, Володимирський, Куренівський, Лук'янівський, Диміївський, Печерський, Солом'янський, Святошинський, Слобідський та Дарницький [8, с. 160]. У документах партійно-радянських органів та у спогадах киян вони продовжували носити традиційну радянську назву – колгоспні ринки. Торгували на ринках, які працювали щодня, головним чином, колгоспники, одноосібники та інші неорганізовані особи [9, с. 201]. На базарах в наявності були практично всі необхідні продовольчі товари. Проте, ціни на них були надто "кусючими". У листопаді 1943 р. базарний кілограм житнього борошна коштував 47, пшеничного – 72, пшоно – 45, гречки – 105 крб. Не дешевими були овочі.

Свіжа капуста вартувала 15, буряки – 16, а цибуля – аж 77 крб. за кілограм. За кілограм сала потрібно було заплатити 825, масла вершкового – 640, за літр олії – 575, молока – 23, а десяток яєць – 125 крб. [18, с. 55]

За скрути з грошима киян рятували неодмінно присутні на базарах "товкучки" та "барахолки". Там, за воєнного лихоліття, як за часів окупації, так і після визволення, кияни, щоб прогодувати себе і родину, продавали чи обмінювали своє майно на харчі, часто віддаючи цінні речі за безцінь.

Нестача продовольства та високі ціни на нього диктували якнайскоріше відновлення державної торгівельної мережі, де б кияни могли викупити нормовані продукти.

У перші ж дні після визволення міста відновив роботу Київський міський відділ торгівлі. Розпочалося розгортання міської державної торгівельної мережі. Оскільки робота державних закладів торгівлі була спрямована виключно на отоварювання продовольчих карток потрібно було провести низку підготовчих заходів: обчислити та згрупувати населення, надрукувати картки, виявити запаси продовольства у місті та завезти його необхідну кількість, створити міські плануючі, розподільчі, контролюючі органи та мережу торгівельних закладів. Зрозуміло, що це вимагало певного часу.

13 листопада 1943 р. відбулася нарада у секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, де при обговоренні питань, пов'язаних із становищем у Києві, насамперед зверталася увага на проблеми торгівлі продуктами харчування. На нараді лунали пропозиції відновити приватну торгівлю ("Доведеться знайти людей, які торгували при німцях, і дозволити їм продовжувати торгівлю"), яка могла б хоч якимось чином зняти напругу поки не буде налагоджено роботу державної торгівельної мережі [17, с. 10]. Очевидно, що до цієї пропозиції дослухалися. 21 листопада 1943 р. газета "Київська правда" повідомляла: "Щоб полегшити важкий стан населення дозволено в широких розмірах приватну торгівлю. Всі власники крамниць та майстерень і всі бажаючі закликаються до відкриття своїх підприємств і до організації нових" [16].

16 листопада 1943 р. за наказом міського торгового відділу було створено районні харчові торги, які відповідали за обслуговування населення у межах ввірених їм районів міста – Сталінського, Ленінського, Печерського, Молотовського, Кагановичського, Залізничного, Жовтневого, Подільського, Дарницького [7, с. 10]. Наприкінці листопада 1943 р. розгорнули роботу районні контрольно-облікові та карткові бюро. До 30 листопада було проведено інвентаризацію довоєнних торгівельних приміщень та зібрано інформацію по районах міста щодо контингенту населення [7, с. 21].

На 1 грудня 1943 р. населення Києва зросло майже до 200 тис. осіб [12, с. 72]. У місті було встановлено щоденні норми забезпечення хлібом: 400 г робітникам, 300 г службовцям, утриманцям та дітям [7, с. 28]. Поступово ці норми збільшувалися і на початку 1944 р. досягли тогочасних загальнодержавних норм: робітники отримували 500-700, службовці – 400-450, утриманці та діти – 300 грамів хліба на день [13, с. 28 – 29]. Інші продукти харчування (м'ясо-риба, жири, макарони та крупи), передбачені системою нормованого постачання, працююче населення Києва могло одержати за десяти-

денними разовими талонами. З 1 лютого 1944 р. нормованим постачанням було охоплено все 305 тисячне населення Києва [2, с. 170].

Швидкий приріст населення міста, розширення асортименту товарів карткового забезпечення вимагали збільшення торгівельних закладів. На 1 квітня 1944 р. у місті нараховувалося 45 торгівельних організацій, яким підпорядковувалася торгівельна мережа з 566 одиниць. У травні 1944 р. число жителів у місті зросло до 420 тисяч [12, с. 72]. Відповідно, у червні 1944 р. кількість торгівельних організацій збільшилася до 75, а торгівельних одиниць в них до 965. У листопаді 1944 р. 461 тис. киян обслуговували 142 торгівельні організації (9 районних торгів, 96 відділів робітничого постачання та 37 інших об'єднань), яким підпорядковувалися 1155 різних торгівельних закладів [5, с. 120].

Державна торгівельна мережа, де здійснювався продаж продуктів харчування за картками, була не однорідною. Вона складалася з низки торгівельних об'єднань (районні торги, відділи робітничого постачання, воєнторг, спецторг, гастрономторг, тощо), зорієнтованих на обслуговування чітко визначених груп населення. Так, через магазини Гастрономторгу отоварювали свої картки партійні працівники, працівники наркоматів, республіканських та обласних організацій, творча та наукова еліта, донори тощо. Воєнторг займався постачанням військовослужбовців та членів їхніх сімей. Працівників наркоматів внутрішніх справ та держбезпеки УРСР обслуговували торгівельні заклади та їдальні Спеціального торгу. Контингенти, прикріплені до цих торгових закладів, мали можливість, окрім забезпечення продовольчих карток, купувати продукти за лімітними книжками без зарахування до карткових норм.

Важливою складовою системи нормованого постачання населення були відділи робітничого постачання – ОРСи (найчастіше використовують російську аббревіатуру). Вони підпорядковувалися міському відділу торгівлі та безпосередньо установі чи підприємству, працівників якого обслуговували. ОРСи були власниками підсобних господарств, городів, організовували вилов риби, виробництво різноманітних товарів, проводили децентралізовані заготівлі та закупівлі. Продукція підсобних господарств розподілялася між працівниками підприємства понад карткові норми і була для них значною підтримкою.

Ціни в магазинах на нормовані продукти харчування залишалися фіксованими та невисокими у весь період існування карткової системи. Так, 1 кг. житнього хліба коштував 0,65-0,75 крб., пшеничного – 1,10-1,50 крб., пшона 1-го ґатунку – 1,50-1,85., крупи гречаної 1-го ґатунку – 3,80-4,05, макаронів 1-го ґатунку – 3,20-3,30, м'яса – 10,50-10,80., масла 1-го ґатунку – 21,50-22,00, олії рафінованої – 13,00, риби судак 1-го ґатунку – 4,70 – 6,00, цукру рафінаду колотого – 5 карбованців [15, с. 304].

Норми на хліб були щоденними. Не дивлячись на те, що час роботи хлібних магазинів був встановлений з сьомої години ранку до сьомої вечора, отримати денну норму хліба було не так легко. Поширеним явищем стали черги, які виникали через несвоєчасне заведення хліба до торгівельної мережі. У зв'язку з цим Київський міський відділ торгівлі запровадив практику нічного заведення хлібу та зобов'язав магазини завжди мати перехідні запаси хліба у кількості, що дорівнювала б не менше половини норми для прикріпленого контингенту [8, с. 66]. До того ж до торгівельної мережі через недодержання вимог при виробництві, а також через порушення правил транспортування часто потрапляв неякісний хліб. Хліб, як правило, перевозився в антисанітарних умовах, на випадковому, не прилаштованому транспорті без спеціальних будок, що призводило до

його деформації. Не завжди дотримувались санітарних вимог і у самих магазинах. Продавці нерегулярно проходили медогляд та не підтримували належної чистоти на прилавках та полицях [9, с. 235]. Поширеними були випадки розкрадання хліба. Так, будинкууправління видавали картки не прописаним особам, а організації отримували хлібні картки для працівників, яких немає в їхньому штаті. У магазинах практикувалася видача хліба за записками та наперед вирізаними талонами, що було суворо заборонено. У низці київських магазинів було зафіксовано обважування в середньому на 20-30 г та обрахунок покупців. Траплялися випадки продажу хліба через державну торгівельну мережу за спекулятивними цінами [10, с. 73 – 75]. Подібні проблеми спостерігалися також при продажі інших продуктів харчування.

У магазинах не завжди був належний вибір продуктів. Покупець мусив брати лише те, що пропонувалося. До того ж часто використовувалися заміники. Замість м'яса-риби видавали м'ясні чи рибні консерви, цукор замінювали на кондитерські вироби погіршеної якості, тощо. Про заміники магазин мусив повідомляти прикріплений контингент, вивішуючи оголошення з еквівалентом заміни продуктів [10, с. 76].

Мізерна кількість продуктів, які можна було купити за картками, неминуче штовхала киян на пошуки додаткових джерел харчування. Половину свого раціону городяни доповнювали до кінця війни продуктами з базару. Однак, ціни на київських базарах і через півроку після визволення, не зважаючи на деяке падіння, залишалися високими. У травні 1944 р. на ринках кілограм житнього борошна коштував 30, пшеничного – 45, пшона – 40, гречки – 60, капусти свіжої – 50, цибулі – 40, буряка – 20, яловичини – 130, сала – 400, масла вершкового – 350 крб., літр олії – 240, молока – 35, десяток яєць – 50 крб. [18, с. 55].

За таких обставин спостерігається державне адресне спрямування продуктів харчування окремим групам населення через відкриття мережі спеціальних торгівельних закладів.

У квітні 1944 р. у приміщенні Київського державного університету ім. Т. Шевченка було відкрито продуктову крамницю для обслуговування студентів та викладачів [8, с. 138]. Тоді ж магазин на розі вулиць Королєнка (тепер Володимирська) та Толстого (Морозівський гастроном) було переведено виключно на обслуговування студентів вищих навчальних закладів Києва [8, с. 144]. З січня 1945 р. організовується мережа закритих магазинів для вчителів. До 25 січня планувалося відкрити по одному такому закладу в кожному районі міста (крім Дарниць) [10, с. 27].

З березня 1944 р. додатковим харчуванням у Києві забезпечувалися вагітні жінки (з 6 місяця вагітності), матері, які годують грудьми немовлят (до двох місяців) та донори грудного молока. Спочатку додаткові пайки цей контингент одержував через продуктову крамницю по вул. Чкалова, 88. Отримати продукти жінки могли за разовими талонами, які видавалися медичними консультаціями [8, с. 94]. У серпні 1944 р. для обслуговування лише вагітних жінок та дітей було відкрито кондитерський магазин по вул. Леніна [9, с. 155]. У цей же час у кожному районі міста були організовані спеціальні магазини, або відділення в продовольчих магазинах, де вагітні, жінки, які годували грудьми, та багатодітні матері (2-3 малолітніх дітей) отримували у повній нормі, без заміників, для посиленого харчування продукти кращої якості [8, с. 378].

У листопаді 1944 р. Наркомат держконтролю перевірив ці спеціалізовані торгівельні заклади і виявив у їх роботі низку недоліків. У магазинах, де були відкриті спецвідділи, завжди спостерігалася велика скупченість

покупців, що призводило до антисанітарії. Допускалося використання заміників, що було суворо заборонено [9, с. 192]. Так, у жовтні 1944 р. згадана категорія населення замість 12 літрів молока отримала 750 г олії [9, с. 186].

З часом у системі державної торгівлі почали з'являтися комерційні магазини, які здійснювали вільний продаж продуктів харчування. Там можна було придбати товари без карток за цінами, які були в кілька разів вищими за ціни нормованих товарів та, як правило, де-що нижчими за ринкові. Підготовка до відкриття нових для Києва закладів торгівлі воєнного часу розпочалася навесні 1944 р. [18, с. 6]. Згідно постанови РНК СРСР № 749 від 21 червня 1944 р. в м. Києві мали з'явитися три такі магазини.

Перші два комерційні продовольчі магазини в столиці УРСР відкрилися 1 липня 1944 р. Вони мали гарний зовнішній вигляд, вишукано оздоблені вітрини з широким асортиментом товарів. Ще до відкриття перед комерційними магазинами почали збиратися групи людей. У перший день роботи спостерігалася велика кількість відвідувачів, які схвально відгукувалися з приводу високої якості продуктів та обурювалися щодо їх дорожечі. Типовим було висловлювання: "В ці магазини можна зайти тільки подивитися, а купувати немає за що" [19, с. 14 – 15]. За житній хліб у комерційних магазинах треба було віддати 8, за пшеничний – 15 карбованців. Кілограм пшона коштував у них 25, гречки 45, макаронів – 35 крб.. Вершкове масло продавали за 240, олію за 200 крб. М'ясо обходилося покупцеві у за 1 кг 100, риба – 80, цукор рафінад – 120., борошно житнє – 15, а пшеничне – 20 карбованців [15, с. 304]. Попитом серед населення користувалися тютюнові, горілчані та кондитерські вироби. Не дуже зацікавили покупців сметана, сир, різне м'ясо, птиця, консерви, копченості, сухофрукти, пиво – продукти, представлені у великій кількості на ринках Києва [18, с. 86 – 87].

У весняно-літній період державна торговельна мережа міста значно розширювалася за рахунок сезонної торгівлі овочами та фруктами. Для реалізації цих товарів розгорталися ятки, лотки, а також влаштовувалися спеціальні відділи у продуктових магазинах [9, с. 24].

Налагоджувалася торгівля охолоджувальними напоями та морозивом. На початку червня 1944 р. було відкрито 258 (планувалося 300) крамниць мінеральних вод, ларів та кіосків. Оскільки не всі торговельні точки були забезпечені сатураторами (із 90 наявних у місті сатураторів, справних було лише 21 [4, с. 369]), то торгували переважно не газованими водами, а сирію водою з сиропом [4, с. 363]. Продавалися напої населенню щоденно з 8 до 22 години без освітлення торговельних точок через заходи світломаскування [8, с. 232]. Асортимент напоїв був досить широким. Склянка газованої води без сиропу коштувала 5 коп., з сиропом вищого ґатунку – 25 коп., першого – 20 коп., другого ґатунку – 17 коп. Негазована вода (водопровідна сира охолоджена) без сиропу продавалася за 3 коп, і відповідно з сиропами – за 23, 18 і 15 коп. До вищого ґатунку відносилися натуральні сиропи (крюшон, крем-сода, шоколадний, кавовий, вершковий, коньячний, оршад, кашетинський, глінтвейн, кюрасо, рожевий мускат, вишневий, чорносмородиновий, малиновий та полуничний), до першого – сиропи з натуральних соків, а до другого – сиропи на синтетичних есенціях. Фруктові кваси та морси коштували 20 коп., а хлібний квас – 12 коп. Пиво

"Березневе" та "Ризьке" продавали по 34 крб. за 1 літр, а "Жигулівське" по 22 крб.

Не поодинокими були випадки, коли напої продавалися за самовільно встановленими продавцями цінами, що призводило до обрахунку покупців. У зв'язку з цим у травні 1945 р. Київський міський торговельний відділ видав наказ, що зобов'язував усі заклади, які здійснюють продаж напоїв, виставити прейскуранти цін, написаний на склі [10, с. 219]. Однак, перевірка, проведена у червні 1945 р., показала, що майже в усіх торговельних точках з продажу безалкогольних напоїв (а їх весною-літом 1945 р. було 641 [6, с. 427]) відсутні не лише прейскуранти цін, а й сертифікати якості, мірні склянки на 220 і 200 г для води з сиропом і без, а також лід для охолодження напоїв. На основі лабораторних аналізів проб сиропів було встановлено, що їх кислотність дорівнювала від 0,1 до 3 % замість 11%. Це свідчило як про недоброякісне виробництво сиропів, так і про їх розведення водою на місцях. З 10 червня 1945 р. продаж сирію води у торговельних точках було заборонено. Дозволялося продавати лише газовану воду і тільки в окремих випадках водопровідну воду, обов'язково кип'ячену та охолоджену [10, с. 255].

По мірі розширення в Києві державної торговельної мережі приватна торгівля згорталася. Влада міста, скориставшись послугами приватних крамничок у скрутний час, пізніше без жодних вагань їх ліквідувала. Так власники цих нехитрих торговельних точок позбавлялися засобів існування (приватні торговці не були охоплені нормованим постачанням і отримували за картками лише хліб [8, с. 26]). У грудні 1944 р. власнику приватного ларька на Сінній площі у триденний термін запропонували звільнити приміщення для організації міським відділом торгівлі закускової [9, с. 273]. Низку ларів та кіосків держава вилучила у приватників влітку 1944 р. для організації сезонної мережі з продажу безалкогольних напоїв [4, с. 368].

Таким чином, у визволеному Києві була створена мережа державних торговельних закладів для забезпечення різних категорій населення нормованим продовольством. Однак, гарантованих державою наборів продуктів для прожитку більшості людей явно не вистачало. Це викликало потребу в існуванні в місті інших видів як державної, так і не державних торгівлі, які дозволяли киянам виживати у важких умовах воєнного часу.

1. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України – К., 1995.
2. Вронська Т.В. Дія карток у системі в Україні у воєнні та повоєнні роки (1941 – 1947 рр.) // Сторінки воєнної історії. 36. наук. статей. Вип. 2. – К., 1998.
3. Гальченко С.І. Міське населення Центральної України в умовах нормованого постачання (1943 – 1947 рр.): Дис. канд. іст. наук – Черкаси, 2007.
4. Державний архів м. Києва. – Ф. Р-1, Оп. 4, Спр. 23. 5. ДАК. – Ф. Р-1, Оп. 4, Спр. 37. 6. ДАК. – Ф. Р-1, Оп. 4, Спр. 51. 7. ДАК. – Ф. Р-106, Оп. 6, Спр. 1. 8. ДАК. – Ф. Р-106, Оп. 6, Спр. 2. 9. ДАК. – Ф. Р-106, Оп. 6, Спр. 3. 10. ДАК. – Ф. Р-106, Оп. 6, Спр. 11. 11. ДАК. – Ф. Р-107, Оп. 1, Спр. 1. 12. Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. – К.; Л., 2003.
13. Любимов А.В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны. – М., 1968.
14. Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці / Д.В. Малаков. – К., 2010.
15. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1-2 / Відп. Ред. В.М.Даниленко. – К., 2010.
16. Про постачання населення м. Києва // Київська правда. – 1943. – 21 листопада. – № 10.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, Оп. 23, Спр. 539.
18. ЦДАГО. – Ф. 1, Оп. 23, Спр. 679.
19. ЦДАГО. – Ф. 1, Оп. 23, Спр. 1356.
20. Чернявський У.Г. Война и продовольствие. Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну. – М., 1964.
21. Чернявський У.Г. Продовольственное снабжение городов в годы Великой Отечественной войны. // Исторические записки. – № 69. – М., 1961.

Надійшла до редколегії 11.04.12

РЕЦЕНЗІЇ

ЧЕБЕРЯКО О.В.

БЮДЖЕТНА СИСТЕМА В УРСР 1920-Х РР.:

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ. – К.: НІЛАН-ЛТД. – 438 С.

В історіографії соціально-економічних проблем розвитку українського радянського суспільства міжвоєнного періоду накопичено сотні праць, які присвячено загальним теоретичним засадам непу, історії робітничого класу і селянства, "соціалістичної" інтелігенції, кооперації і колективізації, українізації і націоналізації промисловості, особливостям функціонування приватного підприємництва, економічній історії та історії державної служби України, теорії і практиці повсякдення, але не історії становлення і функціонування бюджетної системи періоду "непівського ренесансу". Ця надзвичайно важлива наукова проблема виявилася забутою, навіть проігнорованою істориками.

Монографія О.В.Чеберяко, яка з'явилася у 2012 р., розкриває організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування бюджетної системи в УСРР 1921–1929 рр., заповнюючи, до певної міри, широкую прогалину в історіографії. Цілком погоджуюсь з висновком авторки про те, що державний бюджет був виразником і критерієм одночасно соціальної політики радянських органів влади, політики не декларативної, не ідеологічно забарвленої, а реалізованої. Бюджет був дзеркалом економічної потуги держави, її соціально-політичних пріоритетів, згоденої здатності демонструвати функціональну спроможність. Тема бюджетних відносин не була заборонена радянською цензурою, але історики довго не наважувалися висвітлювати пріоритети видаткової частини державного бюджету тих років, а також соціально-економічні джерела наповнення його доходів. Хто в умовах непу був основним фінансовим донором державного і місцевих бюджетів? Наскільки ефективною була соціальна політика радянської влади, беручи до уваги основні напрями бюджетного фінансування? Питання не риторичне, а історичне. Відповіді на них знаходимо у книзі О.В.Чеберяко, яка уперше дослідила організаційно-функціональні проблеми бюджетних відносин в УСРР 1920-х рр.

Книга О.В.Чеберяко, крім теоретичного розділу, у якому показано стан наукового дослідження бюджетної системи, джерела та методологію її науково-історичного освоєння, висвітлює чотири взаємопов'язаних тематичних блоки. Перший стосується політично-правових та інституційних основ формування радянської бюджетної системи в Україні, другий організаційно-функціонального статусу місцевих бюджетів, третій соціально-економічних та фінансово-господарських джерел державного бюджету, четвертий владних і суспільних пріоритетів бюджетних видатків. Кожен з них має конкретні підтеми, які стосуються законодавчої бази бюджетних відносин, створення та діяльності органів бюджетного регулювання, участі партійно-радянської

номенклатури, учених-економістів у розробці фінансових документів країни, впливу адміністративно-територіальної та грошової реформ на бюджет. Деталізованим, хронологічно послідовним і системним є виклад історії розвитку місцевих бюджетів, особливо його регіональних бюджетних одиниць – губерньського, округового, міського, районного і сільського. Про них історики непу навіть не згадують, а соціальне значення бюджетних коштів для установ системи освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення було тоді першочерговим. З ним пов'язували ліквідацію неписьменності, охоплення дітей школою, вирішення епідемії туберкульозу і тифу, подолання безробіття тощо.

Фіскальна податкова політика радянської влади частково висвітлена, але без органічного поєднання з доходами державного і місцевого бюджетів. У монографії О.В.Чеберяко розглянуто основні державні податки (сільськогосподарський, промисловий, прибутково-майновий), їх дольове наповнення державного бюджету, а відтак і соціальну участь українських селян, непманів-підприємців, службовців у його формуванні. Показано і зворотній процес: бюджетне фінансування промисловості, сільського господарства, торгівлі, кооперації, освіти. Його бракувало для належного соціального забезпечення суспільства, а дефіцит бюджету був його невід'ємною складовою, особливо в окремих бюджетних одиницях на місцях. Авторка звертає увагу на прагнення влади подолати дефіцит бюджету шляхом емісії, засобу притаманного для першої половини 1920-х рр., але застосовуваного і протягом наступних років.

Взаємини республіканської і союзної номенклатури в галузі економіки були тоді принциповими, тому що йшлося про основи суспільного розвитку. У рецензованій книзі постають суперечливі колізії стосовно визначення статусу федеративного і республіканського бюджетів в УСРР 1921–1923 рр., а також республіканського і союзного на теренах радянської республіки. Питанням інституційного розмежування бюджетних прав і повноважень між УСРР та центром О.В.Чеберяко приділила належну увагу, досліджуючи їх на маловідомих архівних документах.

В історіографії історії соціально-економічних відносин в УСРР 1920-х рр. з'явилася перша монографія, яка започаткувала їх системне дослідження через науково-історичне вивчення бюджетної системи радянського суспільства. Маємо віддати належне О.В. Чеберяко, котра взялася за цю складну тему, завершила її та опублікувала ґрунтовну наукову монографію.

Б. І. Хорошун, д-р іст наук, проф.

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 113

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,1. Наклад 300. Зам. № 212-6331.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1 5.
Підписано до друку 17.01.13

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02